

Filológiánk tegnap és ma*

Legelsősorban is meg kell magyaráznom előadásom címét. Amikor a megtisztelő felkérést megkaptam, tudatosult bennem, hogy nehéz feladatra vállalkoztam. Szűkebb kutatási területem ugyanis a szlavisztika, és szláv nyelveken bizony kevesen értenek, úgy kell tehát megkísérelnem az előadás megformálását, hogy példáimmal ne terheljem meg túlságosan hallgatóimat, mondanivalóm azonban szándékomnak megfelelően jusson kifejezésre, és maradéktalanul szolgálja a bemutatni kívánt nyelvi jelenségek megértését. De térjünk vissza a címhez.

A filológiának mint hagyományosan tág, nyelv- és irodalomtudományt is átfogni igyekvő kutatási területnek a meghatározása nehéz, sőt talán megoldhatatlan feladat. A fogalom legalább megközelítőleges definiálásáról mégsem mondvale, kíváncsiságból fellapoztam két régi szótárunkat, Szenci Molnár Albertét és Pápai Páriz Ferencét. A következő értelmezéseket találtam: a *philologia* mindkettőnkéknél 'az ékesen szólás szeretés'-ét, a *philologus* pedig 'ékesen szólás szeretőt, ékesen szólás tanuló'-t jelent. Finály 19. század második feléből származó szótárában 'átalán tudományos tanulmányozás, irodalommal foglalkozás' az alapjelentés, amelyhez „újkoriaknál” megjelöléssel 'régii írók tanulmányozása és magyarázása, nyelvtudomány, nyelvészet' értelmezés járul. Johann Christian Heyse számtalan kiadást megért idegenszó-szótárában, amely a német purizmus egyik kései terméke, 'a nyelv szeretete, nyelv- és ókorkutatás, nyelvtudomány, különösen az ógörög és római nyelv, irodalom és történelem tanulmányozása' meghatározás áll. Érdekesen közelíti meg a kérdést Wilamowitz-Moellendorf, aki filológiatörténeti kézikönyvének bevezetőjében a következő megállapításra jut: „A filológiá(hoz), még mindig [írja 1927-ben!] a klasszikus jelentést társítjuk, noha az már az ebben a megjelölésben ezt rangot nem igényli”, majd emelkedett hangnemben így folytatja: „A filológia feladata, hogy a múltat, a költők dalait, a filozófusok és törvényhozók gondolatait, az Isten házának szentségét, a hívők és hitetlenek érzelmeit, a piacok és kikötők nyüzsgését és benne az emberek munkáját és játékát a tudomány erejével életre keltse.” A filológiának ez az egészen tág értelmezése, azaz jelentésének mind horizontális, mind vertikális irányú kiterjesztése jellemző a szlavisztika atyjának tartott Vatroslav Jagić felfogására is, aki az általa alapított *Archiv für slavische Philologie* első kötetének az új folyóiratot bemutató Ankündigung-

* Elhangzott a Gólyavári Esték akadémikusi előadás sorozata keretében 2010. április 22-én.

jában így ír: „A filológiát én széles körűen értelmezem, így az Archiv (a folyóirat) tárgyát nem csupán a nyelvek, noha teljes joggal foglalnak el központi helyet, hanem a nyelvi és irodalmi emlékek, a népszellem termékei és a szlávtság múltja fogja képezni.”

A nemrégiben megjelent, *A nyelvészetről – egyes szám, 1. személyben* című kötetben közölt „vallomásomról” a recenzens a filológiát előbb a nyelvészetnél tágabb kutatási területnek tartva, majd vele azonosítva a következőket írja: „A nyelvészet hagyományosan filológiai diszciplína, sőt maga a filológia. Szövegekkel foglalkozik, a szövegeket gondolja, azok pontos értelmezésére törekszik és így tovább. A 20. század közepének nyelvészetében óriási a feszültség a filológia mindenhatóságának megkérdőjelezése és a nyelvészet filológián túli kiterjedése között”, majd az én megnyilatkozásomra térve így folytatja: „Ny. I. vállalja a filológia védelmezőjének szerepét. Jól látja, hogy a filológiából a nyelvészet hangsúlya eltolódik a kötőjeles nyelvészetek (pszicho-, szocio-, neuro-, gyermeknyelvészet) felé. Nagy kérdés, hogy megmarad-e akkor még a filológia.”

Ahhoz, hogy előadásom témájául a filológiát válasszam, a felvillantott, de a kérdés bonyolultságát így is érzékeltető megközelítésekén kívül két korábbi személyes élményem is hozzájárult. Újból kezembe került egy különnyomat, amelyet tisztelt idősebb barátom, Radoslav Katičić professzor így dedikált: Dragom Ištvanu, uz filološke razgovore (Kedves Istvánnak, filológiai beszélgetések alkalmából). A másik jóval korábbi, egy több mint harmincéves beszélgetés, amelyet hajdani tanárom, majd tanítóm és végül atyai barátom, Hadrovics László professzor úr folytatott velem egy újvidéki konferencia szünetében, kitűnő ebéd mellett, a péterváradi erőd egy részéből kialakított patinás vendéglőben. Általában tudományos kutatásról, filológiai munkáról, eredményekről, nagy nevekről volt szó, amikor is professzorom – részemről csodálkozással kísérve – őszinte nosztalgiával jegyezte meg: „Tudod, fiam, ők voltak az igazi nagyok, Brugmann, Delbrück, Leskien, Jagić... mi a nyomukba sem léphetünk!” Nagyon különösnek tartottam ezt a megnyilatkozást, de ma már értem. Sugárzott belőle a filológia szeretete és a tudomány iránti alázat, amely – fájdalom – ma sokakból hiányzik. Ezért is jelöltem meg címül „filológiánk”-at, hogy valami módon kifejezzem érzelmi viszonyomat is a tudományhoz, hogy tudniillik a magaménak érzem, anélkül, hogy ki kívánnám sajtótítani, s egyúttal utaljak a „tegnap”-ra is, amelyen nagy elődök munkásságát értem.

Így tehát a filológiát magam is széles körűen értelmezem, nem választva szét mereven a nyelv- és az irodalomtudományt, de előtérbe helyezve, sőt minden kutatáshoz nélkülözhetetlennek tartva a szavak értelmezését és a szöveget. A kutatások az idő folyamán természetesen fokozatosan terjedtek ki a klasszikus nyelvek körén túlra, de a korábbi kutatás megbízható alapjaira épültek. Gondolhatunk itt a történeti-összehasonlító nyelvészetre, az újgrammatikusokra, vagy a 20. században kibontakozó irányzatokra is. Ez a természetes fejlődés idézte elő, hogy napjainkban már a „filológia” megkülönböztető jelzőket vesz maga mellé: klaszszika-filológia, neolatin, szláv stb. filológia. Sokakkal együtt azonban, a legújabb irányzatok eredményeinek figyelembevétele és felhasználása mellett továbbra is elengedhetetlennek tartom a szövegek tanulmányozását, a szavak jelentésének,

szemléleti háttérének vagy – ahogyan Bańczerowski Janusz mondja – a bennük tükröződő nyelvi világképnek a vizsgálatát. Úgy látom tehát, az egykor csak a klaszszikus görög és római szellem tanulmányozását szolgáló diszciplína funkciója, területe és így jelentése is bővült, miközben magát a fogalmat röviden meghatározni továbbra sem lehet. Egy biztos: benne van a nyelv és az irodalom szeretete és a minél jobb, alaposabb megismerésre való törekvés, tehát a folyamatos tanulás is. Fontos azonban megjegyezni, amit már említett és idézett mesteremtől tanultam, hogy soha sem szabad olyan nyelveket kutatásunk körébe még másod- vagy harmadkézből vett, esetleg megbízhatónak is tűnő utalásokként sem bevonunk, amelyek legalább szöveget olvasni nem tudunk. Ha így járunk el, megóvjuk magunkat tévedésektől és naivságokba sem esünk. Egy példával, azt hiszem, meggyőzően illusztrálhatom ezt a megállapítást. A nyolcvanas évek elején egy belgrádi konferencián, egy egyébként alapos felkészültségű szerb kolléga (az azóta már megboldogult Milan Surdučki) az összetett szavak néhány alaki jegyéről beszélt, és idegen nyelvi példái között hivatkozott a magyar *atyamesterre* is, amelynek szerkezetét így ábrázolta: *ác-a-mešter*, jelentéséül *Zimmermannnt*, *ácsot* adott meg. Kiderült aztán, hogy ez a „vándortévedés” a horvát akadémiai nagyszótár első szerkesztőjétől ered, az európai hírű Djuro Daničićtól, akinek, úgy látszik, nem volt magyar informátora.

A szavak jelentésének, szemléleti háttérének, illetve jelentésváltozásuk folyamatának bemutatását természetesen a szónál magasabb rangú és a közlés szempontjából alapvető mondatokon és szövegen át – ezt tekintem a filológiai kutatások feladatának. Azt, hogy a kiindulópont, a legfontosabb a szó, alátámasztja a lexicográfia és a frazeológia is. Az állandósul kapcsolatok vizsgálatának alapját is a szófajok képezik. Ezen alapult Hadrovics László szerintem méltatlanul elfelejtett, funkcionális mondatana is. Az úgynevezett funkcionális vizsgálat éppen a szófajok jelentésviszonyaiból indul ki, és „lényege az, hogy a közlés tartalma és a grammatikai megformálás között az összefüggések egész bonyolult szövedékét igyekszik feltárni, s a jelenségeket igyekszik okaikra visszavezetni” (Hadrovics 1969: 8). Jelentésében ugyanő, most már konkretizálva módszerének alapját, így nyilatkozik: „A nyelv sok csodája közül az egyik legnagyobb a szófajok kialakulása. Ennek segítségével tudjuk a világ jelenségeit megragadni, értelmezni, velük kapcsolatban állást foglalni, rájuk reagálni” (Hadrovics 1992: 35). A következőkben egy – nézetem szerint szemléletes – példával kívánok szolgálni, mégpedig *úr* szavunk „karrierjének” bemutatásával, ez, úgy tűnik, valóban eszközül szolgál egyes társadalmi jelenségek megragadására és értelmezésére is. Tudjuk, hogy az *Úr* megszólítással eleinte csak Istent illették. Sok imádság kezdődik így: *Urunk*, hálát adunk neked, vagy: *Urunk*, kérünk téged. Később az uralkodókat és a főnemeseket szólították így, majd a szó jelentésértéke egyre devalválódott, és – amint Kertész Manó mondja – a 17. századtól tulajdonképpen két *úr* szavunk van: az egyik a pusztai udvarias megszólítás, a másik a legmagasabb társadalmi osztály tagjainak szokásjogon (is) alapuló elnevezése (Kertész M. 1993: 75). Ma is használatos a mindennapi kommunikációban: Szabad kérdenem, hány óra van, *uram?*; Leszáll, *uram*, a következő megállónál?; stb. Érdekességként említem, hogy létezik olyan *úr* titulussal jelölt méltóságnév, amelynek eredeti jelentése az úrral

éppen ellentétes. A Szent Jánosról elnevezett lovagrend feje az úrmester. Ez a terminus nyelvünkbe a német *Herrenmeister* tükörfordításaként került. Eredeti jelentése a rend francia nyelvű jelmondatából válik világossá: *nos seigneurs les malades* 'uraink a betegek', ez utal a rend eredeti hivatására, az ispotályos tevékenységre. Az úrmester a betegek rendelkezésére álló, őket ellátó, kiszolgáló, ápoló mester, tehát szolgál. Az *úr* használata elég élesen elvált egymástól a hivatalos és a magánszférában. Az előbbiben szinte kötelező volt, az utóbbiban bizonyos szabályok érvényesültek (erre mindjárt kitérünk), amelyet mind a magyar, mind a hozzánk társadalmi fejlődés tekintetében közel álló horvát nyelvhasználatban is megfigyelhetünk. Nos ebből a használatból lett volna hivatott kiszorítani az urat az *elvtárs*, nem túlságosan nagy sikerrel. Érdekes (visszatérve a magánszféra nyelvhasználatára), hogy főként a 20. század első felében (a Szekfű Gyula által neobarokknak nevezett társadalomban) az azonos társadalmi helyzetű beszélgetőpartnerek között nemcsak, hogy elmaradt az *úr*, de használata sértő is volt. Lássuk ezt egy rövidebb szövegben, amely azt is megmutatja, hogy ennek a megszólításnak az alkalmazása még bizonyos félreértéseket is eloszlatott; ilyen (ma azt mondanánk: illokúciós) erővel rendelkezett. Molnár Ferenc A farkas című vígjátékában zajlik le egy féltekeny férj és felesége között a következő párbeszéd: Kelemen (a férj): ...*én beismerem, bolond és féltékeny vagyok...* Vilma (a feleség): *Csak jobban belelovagolsz, Jenőké, ok nélkül. Amit a kocsiban csináltál nekem amiatt a Balsay miatt...* Kelemen: *Mit csináltam?... ahogy melletted ült... ahogy nézett téged... Voltam én is Balsay Pista, mielőtt megnősültem. Tudom én, mi az. Jön a férj.* Vilma: *Nézd, te gyerek. Miért állok én egyáltalán szóba Balsay úrral...* (Molnár F. 334). A vezetékneven történő említés társadalmilag azonos pozíciójú embereket illet meg; a férj részéről a beceneven nevezés némi cinkos visszaidézése az ifjonti kalandoknak, és mögötte, noha rejtetten, a gyanúsítás határozott formája is kifejezésre jut. Végül a feleség által használt *Balsay úr* megjelölésben a kívülállás mellett a harmadik személy társadalmi státuszának csökkentése, a nem egyenrangúként kezelés is benne van, minthogy e beszédaktus célja a férj gyanakvásának elosztása. (Hogy sikerrel járt-e vagy nem, arra már nem emlékszem.) Most már, szavunk jelentésárnyalatainak és használati körülményeinek, sőt használata céljának bemutatásával szinte a szociolingvisztika területére keveredtünk, de látjuk azt is, hogy szavak és szöveg nélkül ez a diszciplína sem boldogul. De hogy kicsit a frazeológia vagy legalábbis a jelentéstan területét is érintsük, vegyünk még egy példát. Herczeg Ferenc önéletírásának első kötetében, a Várhegyben örökít meg egy régi családi legendát, amely kissé mulatságosan mutatja, hogy az annak idején (a 18. század végén) talán még az őszinte udvariasság a társadalmilag magasabb (az idézett esetben legmagasabb) státuszú személy iránt átvivődött és a tiszteletadás tárgyává emelte annak háttér lovát is. A családi legenda szerint II. József császár az író dédapjával lovagolt Versecről Fehértemplomba, és (innét szó szerint idézem a leírást) „mikor a Néra folyóhoz értek, a császár nyeregben ülve megittatta a lovát. Dédapa táltosa is szomjas volt, a lojalís ő azonban visszatiltotta lovát a víztől. – Miért nem itatja meg a lovát? – kérdezte a császár. Dédapa ekkor valami igen gyönyörűt mondott, amit azonban, sajnos, csak németül lehet visszaadnom. Zuerst möge der Majestät Rosz trinken, dann mag mein Gaul saufen 'Elő-

ször felséged táltosának kell innia, aztán majd szürcsölhet az én gebém is'. Itt már a stilisztika területén járunk, a szinonimákkal alkotott kifejezések egy esetét látjuk. A szó, a mögötte meghúzódó világkép az alap, ezt értelmezik és használják a beszélők helyzetüknek, céljaiknak, társadalmi szerepüknek megfelelően.

A kölcsönös nyelvi kapcsolatok is leggyorsabban a szókincsben nyilvánulnak meg. Kölcsönös átvételek tükrözik a leginkább észrevehető módon két vagy több nyelv beszélőinek egymással való szóbeli vagy írásbeli érintkezését. Mielőtt ennek a kérdésnek a tárgyalásába konkrét példák alapján belemennénk, szükséges elosztatnunk egy tévedést. A tévedés az, hogy a szókölcsonzéssel elintézettnek véljük a dolgot, noha a kölcsönös kapcsolat nyomot hagy a grammatikai rendszerben is: egy-egy szó átvétele és meghonosodása számtalan új szintaktikai kapcsolat születését is eredményezi. Korábban, a(z akkor még szerb)horvát nyelv idegen szavait vizsgáltam, felfigyeltem a ma már nemzetközileg is általánosan használt *probléma* (horvátul *problem*) szóra. Ez a mára már szemantikailag meglehetősen kiüresedett és gyakran használt főnév a horvát nagyszótárban (Rječnik JAZU) még nincs meg. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy ez a nagyszabású vállalkozás, amely szinte egy thesaurus megalkotását tűzte ki célul, 1880-ban indult, és az utolsó, 23. kötet kilencvenhat esztendővel később, 1976-ban látott napvilágot. Ennek a Dél-szláv Akadémia megalapítása után tizenkét évvel indított nagyszabású munkának első irányítója, főszerkesztője egyébként a már említett Daničić volt. Hiába, nagy emberek olykor nagyokat tévednek! (Itt az *atyamesterre* gondolok). Szavunk helye valahol a 13–14. kötet táján lenne, amelyek megjelenése a múlt század első éveire esik. Hiába keressük. A magyarban egyébként 1795 óta adatolható (TESz). Déli szomszédaink nyelvében való meggyökeresedése a múlt század húszas éveire tehető. Megjelenése azonban nem csupán egy új lexikai elemet jelentett, hanem alapjává vált sok új szókapcsolat kialakulásának is. Lássunk néhányat. Például: jelzős szerkezetek: *znanstveni, socijalni, društveni, osobni, pedagoški, egzistencijalni, materijalni, finansijski problem* – igés szerkezetek: *postaviti, zadirati u, shvatiti, riješiti, iscrpsti, leži u nečem, nalazi se u nečem* – birtokos szerkezetek: *problem egzistencije, konvencije, adaptacije, društva* stb. A magyarban ugyanezeket a kapcsolatokat fejlesztette ki. Világos, hogy bármely idegen szó szemantikai alapon, jelentése alapján „tudja meg”, hogy mely, az átvevő nyelvben már meglévő modellbe kell beilleszkednie. Így a *problem s kérdés* kialakította szintaktikai viszonyokhoz igazodott. Az alapvetően beszélést, beszéd folyamatot jelentő igék természetesen a 'beszél' jelentésű *govoriti*-hez igazodva a szlávban o + locativusszal állnak, mint például: *debatirati, diskutirati, polemizirati*, hozzájuk hasonlóan főneveik természetes helye ugyanez a szintaktikai szerkezet: *debata, diskusija, polemika* stb. Előfordul olyan eset is, hogy az egyébként közhasználatú vagy azzá vált idegen szót olyan nyelv közvetíti, amelynek az átvevő nyelvre különösen erős hatása alakult ki. Ilyen ige a horvát és szerb 'érdeklődik vmi iránt' jelentésű *interesirati-interesovati se*. Az eredeti szláv vonzat instrumentális (vö. orosz *interesovat'sja kem, čem*). A horvátban és a szerbben az erős német hatás vonzattváltást eredményezett, és a német *sich für etw. interessieren* hatására alakult ki a *za + accusativus* vonzat.

Maradjunk még mindig a szavaknál. Köztudott, hogy nyelvünkben sok szláv jövevényszó honosodott meg. Ezek mind megtalálták helyüket a magyar nyelv fo-

netikai, morfológiai és szintaktikai rendszerében, azaz ma már sajátunknak érezzük és tartjuk őket. Csaknem teljes feldolgozásukat Kniezsa István professzor úrnak köszönhetjük. Javarészüik (az átvétel korai idejét tekintve) közelebről meg nem határozható, többségében déli szláv nyelvből vagy nyelvjárásból való. A 14–15. századtól kezdve azonban a szlávból (mint mondtuk, főként a déli szlávból) egyre kevesebb átvétellel találkozunk, annál több magyar szó kerül át viszont déli és még több északi szomszédaink nyelvébe. Többségük a magyar közigazgatásban, államigazgatásban, törvénykezésben használt kifejezés, amelyeket az írott nyelv közvetít. Lássunk belőlük most kettőt. 1570-ből adatható a horvátban a *varmeđa*. A Zrínyi–Frangepán archívumból idézünk: *u kotaru grada našega Ozlja u varmeje zagrebskoj* 'Zágráb vármegye Ozalj városnak járásában'; 19. század közepéről való szerb forrásból: *evo gospodin Žutilov bio je notaroš u varmeđi* 'itt van Žutilov úr, vármegyei jegyző' (adatok Hadrovics 1985). Az alapszó szláv: *međa* 'megye, határ' jelentésben már a Tihanyi alapítólevélben felbukkan, a *varmegye* 1504-től adatható. A szláv eredetű alapszó szolgált később *vár* szavunkkal összetélt képezve annak a nagyobb közigazgatási egységnek elnevezéséül, amely ma is létezik, noha újabb időben nagyobb, esetleg határokon is átívelő régiókról is beszélünk, és ebben a jelentésben került vissza a horvátba. Próbálkoztak a magyar összetétel fordításával is, így keletkezett a *gradska međa* féltükörszó, amely azonban nem honosodott meg. Az igazi visszavétel (Rückentlehnung) típusa a horvát *peruš*, amely a magyar *peres* átvétele, és első ízben Ivan Pergošić Tripartitum-fordításában bukkan fel a *gorni peruš*, *dolni peruš* 'felperes; alperes' kifejezésekben. A magyar szó a *per*ből képzett főnév, amely elvonással alakult a *perel* igéből, ez viszont egy szláv *prěti* 'vitatkozik, veszekszik' igére megy vissza. Az út tehát: *prěti* → *perel* → *per* → *peres*, utána pedig jogi szakszóként átvéve: *peruš*.

Hadrovics László *Ungarische Elemente im Serbokroatischen* című munkájában közel ezer szót dolgoz fel, amelyek a történelem folyamán a szerbhorvátban használatosak voltak. Többük az államigazgatási terminológia része lett, például: *bistoš*, *eškut*, *kišbirov*, *febirov*, *fesolgabirov*, *solgabirov*, *notarijuš*; *orsag*, *tanač* stb. Érdekesek a társadalom rétegződésével kapcsolatosak, például: *gavaler*, *grof*, *herceg*, *kolduš*, *nemeš*, *pajdaš*, *čatloš*, *oprovda*, *pandur* stb. Szép számú magyar szó került a szerbhorvátba, amelyek az építkezéssel, a lakással vagy a különböző eszközökkel, szerszámokkal kapcsolatosak, azok megnevezésére szolgáló szavak, például: *astal*, *salaš*, *soba*, *lepedov*, *moždov*, *vankuš*; *ašov*, *balta*, *čakan*, *kalapač*, és folytathatnánk a sort tovább. Egy részük a társadalmi és a történelmi körülmények megváltozása folytán kiveszett a nyelvhasználatból, például: *bistoš*, *eškut*, *solgabirov* stb., tovább él, és ma is használatos azonban a *soba*, *salaš*, *vankuš*, *ašov* és még több hozzájuk hasonló. Magam zágrábi vendégprofesszorságom utolsó éveiben végeztem viszonylag széles körű kutatást azzal a céllal, hogy legalább hozzávetőleges képet nyerjek róla, valójában hány magyar (eredetű) szó élte át a századok viharait. A kutatás eredményeit ismertettem a *Studia Slavica* 50. Évfolyamának 1–2. kötetében. Most csak röviden: a mai horvát köznyelvben megközelítőleg 70–80 magyar szó él, nemcsak a passzív értés szintjén, de (a legtöbbször ugyan csak alkalmi) aktív használatban is. Soroljunk fel belőlük egy párat: *cikla*, *čipela*, *čipke*, *gazda*, *gulaš*, *kartaš*, *lan(a)c*, *palačinka*, *roštilj*, *salaš*, *šator*, *toranj*;

a ritkábbak közül, inkább csak a passzív szókinszben: *barsun, bunda, karika, kočije, kip, bitanga, beteg, betežan, šogor, vašar* stb. Valamennyiük használata vagy megértése a beszélt nyelvre korlátozódik. Van közöttük kifejezetten magyar specialitást jelentő szó: *gulaš, palačinke*, de akad régi, 17–18. századi gyökerű is, mint *beteg, kip, kočije* és még néhány hasonló. A magyar szavak történetének becses forrásai elsősorban a régi szótárak. Közülük talán a legjelentősebb Andrija Jambrešić *Lexicon latinuma 1732-ből*. Ez egy négynyelvű latin–horvát–német–magyar szótár. Forrása – a magyar jelentéseket illetően – elsődlegesen Pápai Páriz Ferenc szótára, de bizonyítható, hogy a szerző maga is jól tudott magyarul. Korábban e szótár magyar anyagával magam is foglalkoztam. A fő forrást (a latin corpust) illetően Éder Zoltán jutott arra a megállapításra, hogy az nem más, mint Adamus Fridericus Kirsch *Abvndatissimum Cornvcoptiae linguae latinae et germanicae selectum* című, a 18. században több kiadást is megért szótára. A magyar szavakkal kapcsolatban felhívja a figyelmet Szenci Molnár Albert szótárára is. Kilencszáz szócikk feldolgozásával Éder Zoltán arra az eredményre jutott, hogy Jambrešić szótárát „szótáriródmunk mostohagyermekének” minősítette, hangsúlyozva, hogy ez a munka több magyar szó és kifejezés első előfordulási helye is, például: *szalonka, névkönyv*, vagy olyanoké, mint *Fráter Lajkus – papi rend nélkül-való szerzetes, Librarius – könyvesbolt, Nationalis – Nemzetségi; Tsak a maga nemzetségével tartó, Muccinium – Orr törő kendő, Laryngotomia – Torok metszés* stb. A régi horvát szótárak közül még főként kettő, Ivan Belostenec 1730-as és korábról Juraj Habledić 1670-es *Dictionariuma* szolgál a magyar szavak kutatásának fontos forrásául.

Az államigazgatás és a jog hajdani magyar kölcsönszavai kivesztek a nyelvből, helyüket a 19. század elején kezdődő nyelvújítás alkotta új kifejezések, legnagyobb részben tükörszavak foglalták el. A magyar nyelvi hatás azonban megmaradt, sőt fel is erősödött a (javarészt) Magyarországon élő kisebbségek nyelvében. Meggyőzően tanúsítják ezt a legfrissebb Mura menti horvát tájszótáron kívül a magyarországi németiség különböző helyi nyelvjárásaiban előforduló magyar szavak. A Mura menti horvát nyelvjárásban (is) a nyelvi kölcsönhatás legkülönbözőbb jelenségeivel találkozunk, így nem csupán szavak és kifejezések átvételével, hanem képzők adaptálásával is. Itt már a nyelvjáráskutatás területére vezetnek át a szavak, és jut újabb kutatási területhez a filológia. Ami legelsősorban szembetűnik, az, hogy a leghétköznapibb tárgyak, intézmények, cselekvések megnevezéseit is a magyarból kölcsönzik. Korábban az effajta átvételeket luxusjövevényszavaknak mondták. A régi magyarba átkerült a szláv *takács*, holott megvolt a *szövő*; a *kovács*, holott megvolt a *verő*, a *rend*, holott megvolt a *szer*. Lehetséges, hogy több szláv nemzetiségű takács vagy kovács volt, mint magyar, ezért egyszerűbbnek tűnhetett átvenni a szót. A magyarországi horvát (nem csak horvát!) nemzetiségek esetében pedig nyilvánvalóan intenzív többségi nyelvi hatásról van szó, hiszen nemcsak mondják, hogy *óvoda*, vagy: a gyerek *óvodába* jár, az unokám már *óvodás* stb., hanem kiírva is ezt látják. Ez lehet a fő ok. Ehhez járul számos esetben a magyar kifejezés rövidege. Az óvodát például a horvát a német *Kindergarten* utánzásával alkotott *dječji vrtić* 'tkp. gyermekkert' (vö. orosz *d'etskij sad* is) szerkezettel fejezi ki, ez nem csupán hosszabb és körülményesebb, mint a magyar, hanem képzés és ragozás szempontjából is problémát okoz. Egyszerűbb

óvodást mondani, mint *polaznik dječjeg vrtićát* ('az óvoda látogatója'). ehhez járul még, hogy a magyar szó horvátba való beilleszkedésének semmi alaktani akadálya nincs, sőt még az óvoda kislányt is meg lehet nevezni: *ovudašica*. A másik ok, amely az idegen (esetünkben magyar) szavak átvételéhez vezet, ha az illető kölcsönszóval jelölt fogalom az átvevő nagyobb (anyanyelvi) közösség nyelvében nincs meg. Déli szomszédainknál nem került sor erőszakos kollektivizálásra, ezért a *termelőszövetkezet* jelentéstartalmának visszaadása lehetetlen. Volt ugyan kissé erőltetett megfelelője: *zadruga*, amely régi szó, és közösséget, valamint nagycsaládot is jelent. De még érdekesebb a mindössze néhány évtizedre visszamenő leleményes összerántás, a *maszek* vagy a belőle képzett *maszekol* visszaadhatatlansága. A Mura menti nyelvjárásban megtaláljuk a *masekerati* igét, amelyet az anyanyelvi beszélők a következőképpen értelmeznek: *raditi poslije radnog vremena* 'munkaidőn túl dolgozik', amely semmiben nem különbözik a horvát irodalmi nyelvben használható magyarázó körülírástól: *prekovremeno raditi* 'ua.' Nincs benne egyik értelmezésben sem a magyar (?) szó hangulata és az a jelentéstartalom, amelyet az anyanyelvi beszélőktől hallott példamondat már tartalmaz: *Dojde dimu s dela, i ide masekerat. Treba su mu penezi* 'hazajon a munkából, és megymaszekolni. Kell neki a pénz.' A teljes megértetéshez itt is a közlés, a szöveg vezet. A példák sorát szívesen folytatnám tovább, de ideje áttérnünk a szövegekre és néhány olyan érdekes eset bemutatására, amelyek amellett tanúskodnak, hogy a nyelvi érintkezés, természetesen elsősorban az írott nyelvben, a hatás által érintett nyelvben tőle idegen mondatszerkesztésben is megmutatkozhat. Néhány példát látunk majd a múltból (vö. filológiánk *tegnap!*).

Verböczy István Tripartituma első ízben 1517-ben (hét évvel a mohácsi vész előtt), még a szerző életében jelent meg Bécsben. Ezt a későbbiekben számtalan kiadást megért jogkönyvet csaknem ötven évvel megjelenése után Weres Balázs fordította le magyarra. Az ő fordítása nem követi pontosan az eredetit, több részt rövidít, néhányat pedig el is hagy belőle. Érdekes viszont, hogy a magyar fordítást 1574-ben a horvát követte, amely Ivan Pergošić (Iohannes Literatus Pergossych) munkája. A fordító életének első szakaszáról vajmi keveset tudunk, a Tripartitumfordítását követő időben Varasd város jegyzője, majd vármegyei jegyző és képviselő is lett. Fordítása előszavában, amelyben munkáját Zrínyi Györgynek ajánlja, elmondja, hogy „az embereket a néma tárgyaktól az ész és az értelem különbözteti meg, hogy életükben igazi rendet tudjanak tartani, amely minden dologban tiltja a jogtalanságot, és megparancsolja a jogosságot”. Kissé tovább így folytatja: „A keresztény népek és országok a barbároktól és a pogányoktól abban különböznek, hogy a jognak olyan fundamentomát alkották meg, amely szerint minden veszekeedés, főképp a birtok és a vagyon körül igazságosan ítéltethetik meg.” „A szlávok és a horvátok – folytatja – a magyarokétól csak kis dolgokban eltérő joggal rendelkeznek. Lehet, hogy ezeket a törvényeket nem a magyarok gondolták ki, hanem azok Franciaországból erednek, s Nagy Károly hozta őket, de annak előtte és annak utána is a magyar királyok alkalmazták, itt-ott meg is toldották.” Így tehát szükségesnek látja Verböczy István könyvét horvátra fordítani, és a fordításhoz „néhány helyen” Weres Balázs magyar szövegét is felhasználta. A Pergošić fordításról tudnunk kell, hogy ez az első kaj nyelvjárásban nyomtatásban megjelent könyv.

A horvát fordítást most két szempontból nézzük meg. Az első a tágabb és szűkebb értelemben vett terminológia. Csak ízelítőként sorolunk fel néhány magyar szót és kifejezést: *banta* 'injuria', *bantovanje* 'impetito', *bantuvanik* 'impetitor (actor)', *biršag* 'poena', *biršački list* 'literae judiciales', *valovati* 'fateri, testimonium perhibere', *valovanje* 'fassio, confessio' *vidjek* 'provincia, regio, patria', *peruš* 'litigans seu causans', *foljaš* 'törvényfolyás, törvény szerinti folyás; processus judicarius' stb. Példaként egy rövid részlet az első rész 57. paragrafusából:

Pravdeni se *bantovniki* oni razmeju
koteri nekoga imjenia pravdenim
zakonom ušću, i nie oni koteri
kakovo imjenie silum zauzemlju
i z silum rukum hode.

Törvényes támadók neve alatt
pedig a pörlekedőket és törvényes
úton keresőket kell gondolni és
érteni, nem pedig az erőszakos
foglalókat és a hatalmasul
eljárókat.

A magyar fordítás 1894-es hasonmás kiadásából való, alsó-csernátoni Csiky Kálmán munkája. A Weres Balázs fordításával való egybevetés munkájának jelentős részét a Karel Kadlec gondozta 1909-ből való belgrádi kiadásban, Jiri Polívka nyelvi magyarázataival megtaláljuk, úgy látom azonban, hogy a két szöveget még egyszer tüzetesen egybe kellene vetni.

A terminusok után a latin szerkezetek horvát megfelelőit mutatom be röviden. Első példám a Prológus 14. titulusából való, amely a jó és igazságos bíróról szól.

To se pristoji g dobromu sudcu, da
vsa ona s koterih od njega prave
pravde potrebuju, hrlo v sebe pre-
meče, i pravo opita, i nie dužen
nagel biti v vun poviedanji šenten-
cie, jer ako ie nagel **tako ga ne –
pravdenoga štimaju biti.**

Ad judicem autem praecipue
spectat, mature singula discutere;
nec debet esse in ferenda sententia
praeceps, aut subitus esse, alio-
quin **voluntas ejus praecipitata,
noverca justitiae dicitur.**

Attól eltekintve, hogy a horvát fordítás egyszerűsít, és „az igazság mostoha anyja” helyett egyszerűen csak „igazságtalan”-t mond, a vastagon szedett rész (szó szerint: „így őt igazságtalannak lenni gondolják”), a *štimaju* 'gondolják' igétől függő kettős accusativus, a latin *dicitur*tól függő kettős nominativus pontos mása. Az ilyen szerkezet a szlávban nem szokásos, közvetlen idegen, hatást mutat. Hasonló jelenséget látunk az első rész 7. titulusában:

oni **ne štimaju pravi plemeniti
ljudje biti**

(Item illi, qui ex nobili duntaxat
matre, et rustico patre sunt pro-
pagati) **veri nobiles non dicuntur.**

Weres Balázsnál:
(de viszontag, az az nemes anyától
valók) **nem mondatnak nemesnek
az nemtelen atyától.**

Többek között érdekes a latin 'mond', amelyet Weres Balázs híven ad vissza, Pergošić pedig konzekvensen 'gondol'-lal helyettesít, de ebben most ne mélyedjünk el.

Hasonlóan vitathatatlanul latin mintára keletkezett szerkezetek sokszor fordulnak elő evangéliumos könyvekben. Az 1732. évi Horvaczko Evangyelye, amelynek magyar és kaj-horvát mintáit, illetve párhuzamos szövegeit annak idején feldolgoztam, érdekes példákkal szolgál a latin ablativus absolutus instrumentalis absoltussal való visszaadására. Például: Lk 16:5: *zazvanimi sih dužnikih reče prvomu – convocatis... singulis debitoribus domini sui – tada dozva redom dužnike svoga gospodara te prvoga zapita – azután egyenként magához hívatta urának valamennyi adósát*; Ján 20: 26: *dojde Ježuš zaprtimi vrati – venit Jesus januis clausis – dok su vrata bila zatvorena, dođe Isus – bár az ajtók zárva voltak, bement Jézus*; és lehetne még több példát felhozni.

Szövegek segítenek az átadó- vagy forrásnyelv meghatározásában is. A horvát nyelvújítás magyar mintáival foglalkozva több, addig német eredetű vagy közvetítésűnek vélt szóról szövegek alapján bebizonyosodott, hogy tulajdonképpen magyar hatásról van szó. Az 1868. horvát törvénykönyvben fordul elő a *mjesto dati* kifejezés, amelynek mintája minden kétséget kizáróan a magyar *helyt ad*: *ha a bíróság a kérelemnek helyt adott – ako je su molbi mjesto dao...* A párhuzamos német szövegben *in Betracht ziehen* szerepel. Érdekes ugyanebből a szempontból a horvát (ma újból használatos) *čas(t)nik* 'katonatiszt' szó. A katonai terminológiában számtalan összetételben is előfordul, például: *nadžastnik (Oberoffizier), častnik-živežar (Proviant-Offizier), častnik od generalštaba (Ordonnanz-offizier)* stb. Ha a német nyelvű szolgálati szabályzatban *Offizier*, a magyarban *tiszt* és a horvátban *častnik* szerepel, akkor a magyar minta kétségtelen. Más kérdés, hogy *tiszt* szavunk szláv eredetű, de ennek kifejtésébe most nem bocsátkozhatunk. Nem állhatom meg azonban, hogy még egy érdekes tükörszóról ne beszéljek. Ugyancsak a szolgálati szabályzatokban jönnek elő természetesen a rendfokozatok nevei. A legalacsonyabb fokozat neve: *örvezető*, ennek megfelelője a német nyelvű szabályzatban: *der Gefreite*, a horvátban *razvodnik*. Itt a magyar minta bizonyosságát a magyar terminus szabad fordítása mellett a szemléleti háttér (nyelvi világgép) igazolja. A német szó a 16. század óta szerepel katonai terminusként. Alapszava a *freien, frei machen* 'megszabadít, szabaddá tesz'. Így az *örvezető (der Gefreite)* szótári értelmezésben: 'der vom Schildwachstehen befreite Soldat'. Az alapképzet tehát, hogy e fokozat viselőjének valamit **nem kell megtennie**, szemben a magyar szóéval, amelyben éppen egy **teendő** van rögzítve, nevezetesen, hogy vezetnie kell az őrséget.

Az is nyilvánvaló, hogy új szavak és kifejezések alkotásához segítséget nyújtanak a szövegek, a szavak alkotásában döntő szerepet nyert világgép. Beszéd példája a horvát 'távirat' jelentésű *brzojav*. A szó két elemből áll: *brz(o)* 'gyors' és *jav* (tkp. igető; 'jelentés'). A Telegramm, illetve a francia *dépêche* kiküszöbölésre a német purista szótárak többek között *Eilbriefet* és *Drahtmeldungot* javasolnak. Nos ez olyan furcsa eset, amikor minden bizonnyal két minta alapján keletkezett tükörszóról beszélhetünk. A *brzo* alakban feltehetően a magyar *sürgöny* rejtőzik, a *javban* pedig (amely a *javiti* 'jelent' igéből elvonással, zéró suffixummal alkotott főnév) a *Drahtmeldung* második tagja van meg. Ritka eset az ilyen, de nem

elképzelhetetlen, sőt szinte biztos, hogy a szó szerencsés megalkotója anyanyelve mellett jól tudott németül és magyarul is. A kifejezni kívánt fogalom nyelvi képét két idegen nyelvben kifejeződő képéből formálta meg, és ezt a beszélők egész közössége elfogadta (vö. Nyomárkay I. 1989). Talán érdemes volna – egyebek mellett – a közép-európai nyelvújításokat ilyen szempontból is megvizsgálni. Nem jártak messze ettől a gondolattól a *Juridisch-politische Terminologie*, az első olyan „műszótár” szerkesztői, amely az Osztrák–Magyar Monarchia szláv nemzetiségei számára készült, amikor hangsúlyozták, sőt követelményként is megfogalmazták az új szakkifejezések iránti igényüket, hogy tudniillik lehetőség szerint közös szláv gyökökből kíséreljenek meg a különböző szláv (akkor még azt mondták: dialektusok) számára közérthető kifejezéseket alkotni.

Kultúránk tudatos művelői is felfigyeltek a kölcsönhatásokra, azok tudatos ápolásának szükségességét mutatja a Tudományos Gyűjtemény 1817. Évfolyamának XII. kötetében közölt tanulmány is, amelyben ezt olvassuk: „Nem árt a’ szóknak szorosabb megvizsgálása, megítélése, sőt elősegíti a’ nyelvnek tisztább gyümölszözését, – ’s hol toll szolgál fegyver gyanánt, ott tsak tenta folyik, nem vér, könnyen befór az egymáson ejtett seb, és vigyázóbakká teszi a’ bajnokokat’.

Filológiánk tegnap – és ma. Hogy milyen lesz holnap, az a fiatal nemzedéktől függ.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Djuro Blažeka – István Nyomárkay – Erika Rác 2009. *Rječnik pomurskih Hrvata. Mura menti horvát tájszótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Éder Zoltán 1998. Szótárirodalmunk mostohagyereke. *Magyar Nyelv* 95: 404–12.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1974. *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nyomárkay István 1984. *Strane riječi u hrvatskosrpskom (srpskohrvatskom) jeziku*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nyomárkay István 1989. *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nyomárkay István 1987. Jambrešić szótárának magyar anyaga. In: *Emlékkönyv Dobossy László 70. születésnapjára*. ELTE Szláv Tanszék.
- Nyomárkay István 1998. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái I. *Magyar Nyelvőr* 122: 277–83.
- Nyomárkay István 1999. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái II. *Magyar Nyelvőr* 123: 145–9.
- Pléh Csaba 2010. Hányféle nyelvész van? A nyelvészetről – egyes szám, 1. személyben. (Recenzió.) *Magyar Tudomány*, könyvszemle.
- U. von Wilamowitz-Moellendorff 1959. *Geschichte der Philologie*. B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig.

Nyomárkay István

ELTE BTK
Szláv és Balti Filológiai Intézet

SUMMARY

*Nyomárkay, István***Philology yesterday – and today**

The concept of philology has several definitions though obviously none of them are complete. What we wish to emphasise here is the importance of words, sentences, and texts. The former notion of ‘classical philology’ has become broader: we can now speak of Slavic, Romance, Germanic, etc. philology, too. Characteristics of world view lurking behind texts (or individual words and expressions) are exemplified in the present paper. The semantic development of Hungarian *úr* ‘gentleman’ is presented in detail, as well as a number of interesting words coined during the Croatian language reform like *razvodnik* ‘lance corporal’, *častnik* ‘officer’, and *brzobjav* ‘telegram’. Philological research is also interested in local dialects and minor (local) languages like the Croatian dialect of the Mura Region (Western Hungary) whose lexical items reflecting a Hungarian influence also reveal the speakers’ linguistic world view, e.g. *ovudaš* ‘nursery-school child’ (cf. Hung. *óvodás* ‘id.’), *masekerati* ‘work in private, have private patients/students’ (cf. Hung. *maszekol* ‘id.’). Intriguing cases of language contact can also be attested in translated texts; for instance, a Croatian translation of Werbőczy’s *Tripartitum* contains a number of outlandish syntactic structures quite unfamiliar in Croatian (or in Slavic languages in general).

Keywords: philology, text, linguistic world view, gentleman, officer, telegram

Magánhangzó-időtartamok a spontán beszédben*

Bevezetés

A világ nyelvei számos fonológiai és fonetikai tényezőben különböznek egymástól. Jellemző egy nyelvre, hogy a magánhangzói milyen időtartamúak, valamint hogy az időtartam-különbségeknek van-e funkciójuk. Az elemzett nyelvek egy részének magánhangzói úgy alkotnak párokat az időtartamuk szerint, hogy jelentéseket különítenek el, vagyis fonológiai oppozícióban állnak. Ez a jelenség a legkülönbélebb nyelvekben fellelhető, például a szingalézban, a japánban, a kikuyuban, a Rarotonga szigeten (Kelet-Polinézia), illetve Új-Zélandban beszélt maori nyelvben, avagy a lugandában (Uganda) (Laver 1994, Hermans 2006). A magánhangzó-időtartam oppozíciója különbözőképpen jelenhet meg egy nyelv magánhangzó-állományában. A Nyugat-Afrika több országában beszélt fula nyelvben például mind a tíz magánhangzó időtartam szerinti oppozícióban áll egymással. Sajátos nyelvi funkcióban érvényesül a fonológiai hosszúság egy holland nyelvjárásban, ahol a rövid magánhangzó a többes számú, a hosszú magánhangzó pedig az egyes számú főnevet jelöli. Néhány olyan nyelvet is ismerünk, amelyekben ugyanazon magánhangzó három különböző időtartama is fonológiai értékű, és azokat a szavak jelen-

* A kutatás az OTKA 78315 sz. pályázat keretében folyt.

tésének elkülönítésére használják fel, mint például a skót gaelikben vagy a lappban. A háromféle magánhangzó-hosszúság nyelvi funkcióját a Mexikó déli részén beszélt mixe nyelvben Hoogshagen (1959) közleménye után több mint három évtizeddel Ladefoged és Maddieson is igazolta (1996).

A magánhangzó-időtartam fonológiai funkciójának neurolingvisztikai vizsgálata igazolta a bal agyfélteke szerepét. Thai anyanyelvű afáziásokkal végzett kutatásban arra kerestek választ, hogy vajon a vizsgált betegek szóolvasásában milyen mértékben őrződik meg a rövid és a hosszú fonémák megkülönböztetése. Az afáziások beszédprodukciónak csaknem tökéletesen megmaradt az elkülönítés, és ez igazolta a bal agyféltekéhez köthető temporális szerveződést (Gandour–Dardarananda 1984). Későbbi kísérletek részben megerősítették a fonológiai tartam elkülönítésének megőrződését német anyanyelvű, cerebelláris betegeknél. A kísérletek szerint azonban a fonológiai időtartam megőrződése nem független az artikulációs gesztus összetettségétől (Ackerman et al. 1999).

A hosszúság vagy kvantitás mint fonológiai jegy és az időtartam mint fonetikai jegy nem azonosak. A fonológiailag hosszú magánhangzók¹ nem minden esetben realizálódnak hosszabban a kiejtésben, mint a fonológiailag rövidek. Ennek az az oka, hogy a magánhangzók objektív időtartamát számos tényező határozza meg, amelyek nemegyszer egyidejűleg hatnak, és alakítják ki az adott kontextusban a kiejtett hang fonetikai időtartamát. A fonológiai hosszúság fonetikai realizációi ennek megfelelően meglehetősen változatosak, az objektív időértékek jellegzetes átfedéseket mutatnak (vö. Laziczius 1944). Ezek az átfedések azt jelentik, hogy a fonológiailag rövid magánhangzó esetenként hosszabb időtartamban realizálódhat, mint a hosszú (és megfordítva). A rövid-hosszú magánhangzó párok időtartamának arányai nyelvenként jelentősen változók lehetnek; 28%-tól (pl. a thaiban) akár 90%-ig (pl. a németben) (vö. Lehiste 1970).

Az időtartam fonológiai kontrasztja sajátosan érvényesül a kinyarvanda nyelvben, amely egy Ruandában beszélt bantu nyelv. A rövid-hosszú szembenállás itt különböző fonetikai helyzetekben neutralizálódik (Myers 2005). Szó eleji és szóvégi helyzetben csak rövid magánhangzók fordulhatnak elő. Egy nazális és egy obstruens alkotta hangkapcsolatot csak hosszú magánhangzó előzhet meg; egy más-salhangzóból és egy simulóhangból álló hangkapcsolatot pedig csak hosszú magánhangzó követhet. Az akusztikai-fonetikai vizsgálatok azt mutatták, hogy a kinyarvandában fonetikailag háromféle magánhangzó-időtartam realizálódik, és ezek fonológiai kötöttséget mutatnak. A rövid magánhangzók időtartamát (mondatok felolvasása alapján) 96,4 ms volt, a hosszúaké pedig 169,4 ms. A fonetikai helyzet, illetve a hangkapcsolat-kontextus típusa szerinti hosszú magánhangzók átlaga 158,4 ms (nazális + obstruens előtt) és 168,6 ms (mássalhangzó + simulóhang után). Az adatok szignifikáns különbséget mutattak a négy beszélőnél, valamint ugyanazon beszélő ejtésében is. A fonológiai hosszúság tehát egyértelműen realizálódott a fonetikai időtartamokban.

¹ A tanulmányban a 'hosszú' és a 'rövid' magánhangzó kifejezést mindig fonológiai értelemben használjuk. A fonetikai időtartamokat objektív értékekkel adjuk meg.

Ugyancsak a bantu nyelvekhez tartozó civil nyelv (Afrikában, Gabonban és néhány szomszédos országban beszélik) tíz magánhangzója fonológiai kontrasztot mutat a hosszúságot tekintve (Ndinga-Koumba-Binza 2008). Itt is jellemző a kontextuális, illetve pozicionális kötöttség. Mindig hosszú a magánhangzó, ha nazális + mássalhangzó kapcsolat előtt fordul elő, avagy ha mássalhangzó + simulóhang kapcsolatot követ. A fonológiai tartam a fizikai időtartamokban is realizálódik (szavakban és mondatokban vizsgálva). A rövid magánhangzók átlaga 91 ms, a hosszúaké 167 ms. A két afrikai nyelv magánhangzóira kapott értékek csaknem azonosak.

A magánhangzók időtartamát igen sok kutatásban vizsgálták; jellemzően szavak vagy mondatok (különbféle tartalmú, illetve hordozó mondatok) alkották a beszédanyagot. A kutatások főként arra a kérdésre igyekeztek választ adni, hogy egy-egy tényező miként befolyásolja az adott szegmentum időzítését. A beszédhangok fizikai időtartama azonban – mint említettük – számos tényező kölcsönhatásának következményeként jön létre. Ez megnehezíti egy olyan hierarchia felállítását, amelyben a beszédhangok temporális sajátosságait kialakító tényezők szerepelnek. Nemegyszer a mérési módszerek különbözőségei gátolják az általánosítható következtetések megfogalmazását. Korábbi kutatási eredmények igazolták, hogy az időtartam kialakításában meghatározó maga a szegmentum, illetve annak spektrális jellemzői, a hangsúly, sőt az alaphangmagasság is (pl. Engstrand–Krull 1994, Kovács 2002, Greenberg et al. 2003), jellemző tényező a hangsor sajátossága, amelyben az adott beszédhang előfordul, valamint a hely, ahol az adott beszédhang megjelenik (fonetikai pozíció), a szótagszerkezet, a hangsor szótagszáma és a közvetlen beszédhangkontextus (a szomszédos hangok). A magánhangzót megelőző mássalhangzó időtartam-módosító szerepét nem minden esetben találták relevánsnak. Hatással lehet az időtartamra továbbá a közlés teljes hossza, a szintaktikai határ, a beszédstílus (pl. olvasás vagy spontán beszéd), a beszédtempó, a beszédhelyzet, a beszélő fiziológiai és pszichés állapota, avagy a szógyakoriság stb. (Lindblom–Rapp 1973, Klatt 1976, Crystal–House 1988, Bell et al. 2002 stb.). A kontextushatás minden beszélőnél megjelent spanyol, két szótagból álló értelmetlen hangsorok ejtésében; a magánhangzó időtartama megnövekedett a zöngétlen réshangok és a szonoránsok előtt. A szomszédos beszédhangok hatása ugyanakkor a magánhangzótól is függött, jelentősebb volt az /a/, mint az /i/ és az /u/ esetében (Mendoza et al. 2003). Az olasz hangsúlyos magánhangzók időtartamát vizsgálták különböző fonetikai pozíciókban. Az adatok nem igazolták egyértelműen azt az állítást, hogy az utolsó szótagi magánhangzó időtartama hosszabb, mint más helyzetekben (van Santen–D’Imperio 1999).

Nagy anyagon végzett elemzés alapján van Santen kimutatta (1992), hogy a magánhangzó időtartamára hét tényező hat (13 048 izolált mondat, férfi bemondó felolvasásában): a magánhangzó minősége, a szomszédos beszédhangok, a magánhangzó helyzete a szótagban, illetve a szótag típusa (VCV, CV, VC), a magánhangzót megelőző és követő szótagok száma a mondatban, a szótaghangsúly, a szó helyzete a mondatban (a frázishatár hatása és az, hogy a szón van-e mondathangsúly). A tempót és a szintaktikai szerkezetet külön nem elemezték.

A gyors beszédtempó a hosszú magánhangzók időviszonyait érintette jobban (rövidültek), a rövid magánhangzók azonban alig mutattak változást a koreai

rövid és hosszú magánhangzópárok vizsgálatában (Magen–Blumstein 1991). Hasonló eredménnyel zárult az a kutatás, amelyben rövid és hosszú japán magánhangzók időtartamait elemezték különböző beszédsebesség esetén. A tempóváltozás itt is jobban érintette a hosszú magánhangzókat, mint a rövideket; az arányok azonban azt igazolták, hogy valamilyen időzítési invariancia állandó maradt, függetlenül a beszélőtől és a beszédsebességtől (Hirata 2004).

Az anyanyelvi beszélők a beszédprodukcójukban igyekeznek a rövid és a hosszú magánhangzók elkülönítésére, noha az adott artikulációs megvalósítás számos tényező következménye. A különböző nyelvek vizsgálatai nyelvfüggetlen jelenségeket is igazoltak a fonetikai időtartamok alakulásában; ez pedig az időtartamviszonyok fiziológiai meghatározottságát támasztotta alá. Minden szegmentumnak feltételeztek egy specifikus átlagos időtartamot, amelyet magára a beszédhangra tekintenek jellemzőnek. Némely időzítési szerkezet a produkciós mechanizmus függvénye, például az artikulációs szervek univerzális biomechanikai működése (Perkell 1999). A beszédtervezés során azonban számos temporális paramétert a beszélőnek kell eldöntenie. Az időzítést rendszerint úgy tervezzük, hogy kielégítsük a beszédpartner kommunikációs igényeit (Wightman et al. 1992). Feltételezhető, hogy egy általános motoros program felügyeli azt, hogy a beszédírásban bekövetkező változások esetén az egyedi artikulációs mozgások kapcsolata lényegében ne változzon (Löfquist 1999). Ez biztosítja a temporális kohéziót, amely a spontán beszédben még fokozottabban érvényesül. Az artikulációs időkontroll kapcsán felmerül, hogy ez az ellenőrzés vajon belső vagy valamiféle külső mechanizmus. A külsőmechanizmus-felfogás szerint van egy központi óra vagy időszerkezet, amelyik irányítja és egyben ellenőrzi az artikulációs mozgásokat. A belső temporális ellenőrző mechanizmus képviselői azzal érvelnek, hogy az artikulációs mozgásokat csak a mechanizmuson belülről irányíthatja valami (Kelso–Tuller 1987). A hallgató beszédfeldolgozása egy bizonyos határon belül kevésbé érzékeny a szegmentális időviszonyok módosulásaira, mivel a mindenkori kontextus előjelzi a lehetséges szóvariációkat, és ily módon segíti a szelekciót. A szó mentális reprezentációja ennek megfelelően kellőképpen rugalmas (Gósy 2009).

A spontán beszédben tapasztalt időtartamviszonyok elemzése meglehetősen sporadikus, mivel ilyenkor nehéz kontrollált mintával dolgozni. A spontán beszéd és az olvasott beszéd sok tekintetben és szignifikánsan különbözik egymástól (Howell–Kadi-Hanifi 1991, Furui et al. 2005). Az úgynevezett laboratóriumi beszédben mért magánhangzók sajátos különbségeket mutatnak a spontán beszédprodukciónhoz képest spanyol nyelvi adatok alapján (Harmegnies–Poch-Olivé 1992).

A magyarban öt fonetikai magánhangzópár található, amelyek minőségüket tekintve nem vagy alig különböznek egymástól. A párok rövid és hosszú tagjainak szembenállása eltérő nyelvi funkciót mutat (pl. *szüret* ~ *szűret*, *irt* ~ *írt*, *bor* ~ *bór*, *örök* ~ *őrök*). A rövid és hosszú magánhangzóknak megfelelő betűket – az érvényes helyesírás szerint – eltérő jelekkel látjuk el (vagy jel nélküliek), ezek szemléltetik az időtartamok különbségét. A magyar magánhangzókat többen, többféle szempontból elemezték (Hegedűs 1941, Magdics 1966, 1969, Szende 1976, Kassai 1979, 1982, 1991, Bolla 1995, Kovács 2002, Olaszky 2006 stb.); az első vizsgálatok több mint száz évvel ezelőttiek (Gombocz–Meyer 1909). Ezek a kutatások

felolvasások alapján történtek, egy vagy néhány beszélő részvételével. Már több mint hat évtizeddel ezelőtt Laziczius (1944) felhívta a figyelmet arra, hogy a szegmentumok időtartamértékeit befolyásolják a mérési sajátosságok. A beszédakusztikai elemzési technikák fejlődése egyre pontosabb méréseket tesz lehetővé, a különböző kutatások adatai azonban – számos okból – csak óvatosan vehetők össze még ugyanazon nyelv esetében is. Mindezek tudatában a magyar magánhangzók időtartamviszonyairól korábban közölt adatok alapján megállapítható, hogy a fonológiaiailag rövid és hosszú magánhangzók időtartama jelentősen eltérni látszik valamennyi kutatásban; a határértékek (ahol vannak) jelzik az átfedéseket. Az objektív időtartamok függenek a magánhangzó minőségétől, a kontextustól, és különbségeket adatoltak a hangsúlyos és a hangsúlytalan helyzetű magánhangzók időtartamában is. A szakirodalomban található adatok (átlagok alapján) a rövid hangsúlyos *i, ü, ö, u* o^2 magánhangzókra: 60–140 ms, a hangsúlytalanokra: 50–105 ms; a hangsúlyos hosszú *í, ú, ő, ú, ó* magánhangzókra: 87–270 ms, a hangsúlytalanokra: 60–205 ms.

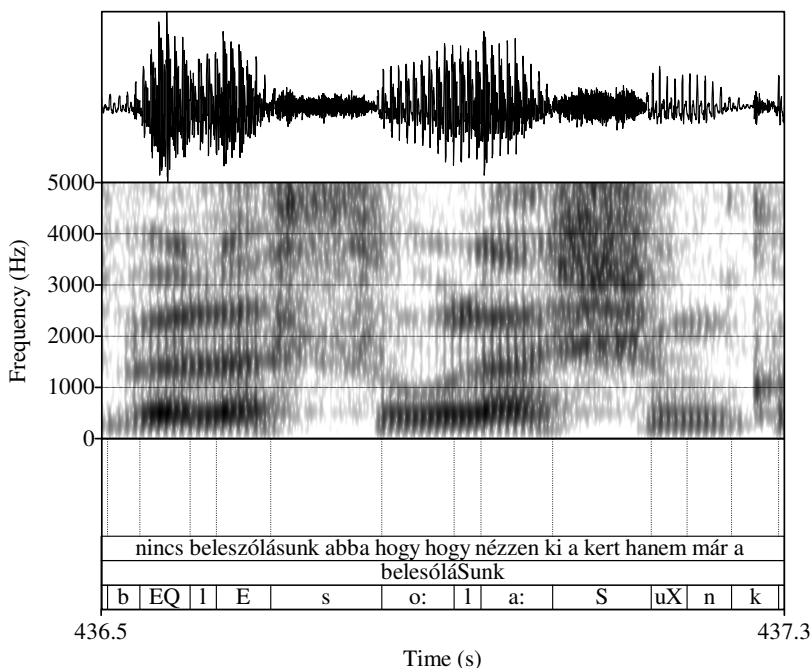
Spontán beszédanyagban eddig négy, különböző célú kutatás történt. Az első Hegedűs Lajos nevéhez fűződik 1941-ben; 2000 beszédhang időtartamát mérte le egy baranyai mesefelvételben. Közel négy évtizeddel később egy spontán rádióbeszélgetés anyagában történtek időtartammérések, ezek értékei a rövid hangsúlyos magánhangzókra: 60–100 ms, a hangsúlytalanokra: 40–100 ms; a hosszú hangsúlyosakra: 80–145 ms, a hangsúlytalanokra: 60–120 ms (Kassai 1979). Olaszky (2006) szintén rádiós spontánbeszéd-felvételének megadott magánhangzó-időtartamai kissé rövidebbek (54 ms és 80 ms között szórnak). Bata (2007) szakdolgozatában spontán beszédben megjelenő magánhangzókat elemzett; a rövidiek 65 ms és 83 ms közöttiek voltak, az *ó* átlaga 103 ms-nak, az *ú*-é pedig 90 ms-nak adódott. Noha említettük az összehasonlítás nehézségeit, az megállapítható, hogy a spontán beszédben ejtett magánhangzók rövidebbek, mint felolvasásban (ez persze számos belső és külső tényező következménye lehet); továbbá általánosan kimondható, hogy minél rövidebb a magánhangzók képzésére fordított idő, annál nagyobb a fonológiaiailag rövid és hosszúak közötti átfedés.

A jelen kutatás spontánbeszéd-korpuszon vizsgálta a fonológiaiailag rövid és hosszú, e tekintetben párt alkotó, középső és felső nyelvvállású magyar magánhangzók időtartamviszonyait. A célunk az volt, hogy választ adjunk az alábbi fő kérdésekre: a) mekkora a fizikai tartam különbsége a rövid és a hosszú magánhangzók között, b) van-e eltérés a magánhangzó minőségének tekintetében, valamint c) a magánhangzók időtartamának alakulásában tényező-e a fonetikai helyzet. A hipotéziseink a következők: 1. napjaink spontán beszédében relatíve nagyok az időtartamok átfedései a kétféle fonológiai hosszúság esetén és 2. a felső nyelvvállású magánhangzók időtartamviszonyai nem mutatnak jelentős különbségeket, a középső nyelvvállásúaké azonban igen.

² A könnyebb olvashatóság érdekében a tanulmányban nem a fonetikai szakirodalomban szokásos IPA-jeleket használjuk, hanem a fonémákat (ill. adott esetben a beszédhangokat) a megfelelő dőlt betűvel jelenítjük meg.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

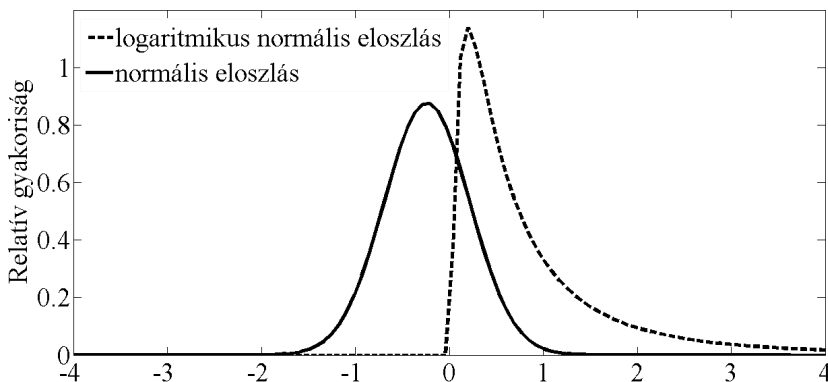
A BEA adatbázisából (Gósy 2008) 10 fiatal beszélő (5 férfi és 5 nő) spontán beszédét választottuk ki; életkoruk átlaga 25 év (a legfiatalabb 22, a legidősebb 30 éves). A hanganyagok spontán narratíváinak átlagos időtartama 8 perc volt, összesen több mint 110 percnyi anyagot elemeztünk (8214 szót). Néhány példa az anyagban előforduló szavak közül: *gyönyörű, tűnt, színművészetire, összegyűlt, később, világrengető, tőlem, színész, korban, voltunk, külső, óra*. Az adatközlők beszédtempója hasonló volt, átlagosan 84 szó/perces sebességgel beszéltek. A hanganyagokat először szakaszszinten jegyeztük le a Praat szoftver alkalmazásával (Boersma–Weenink 2005); majd automatikus szegmentálóval (MAUS szoftver: ftp://ftp.bas.uni-muenchen.de/pub/BAS/SOFTW/MAUS) hangszinten annotáltuk. Ez azt jelenti, hogy a program a nemzetközi szakirodalomban szokásos hangelhatárolási kritériumok mentén jelöli be az egyes fonémák hangrealizációit (1. ábra). (Az eredetileg németre betanított szoftvert vizuális és auditív ellenőrzéssel használtuk.) Összesen 40 000 beszédhangot annotáltunk.

1. ábra. A *beleszólásunk* szó hangszínképe és annotációja (A Q az első szótagra, az X pedig az utolsó szótagra utal)

A gépi annotálást – ahol szükséges volt – manuálisan korrigáltuk. Az időtartamokat a Praatban írt gépi algoritmussal nyertük ki. Az időtartam kinyerésével egyidejűleg használt algoritmus biztosította a környezetfüggő címkézést is (pl. „B_k – o + J_r”, ez azt jelenti, hogy a rövid *o* magánhangzót a *k* mássalhangzó előzi meg, és

az r követi). Az automatikusan kinyert adatokon adatmodellezési vizsgálatokat végeztünk a MATLAB jelfeldolgozó és az SPSS statisztikai szoftver segítségével. Az adathalmaz vizsgálatok alapvetően fontos a tapasztalati eloszlást valamilyen nevezetes eloszlással közelíteni. Az időtartamértékek alapján kapott tapasztalati eloszlást minden esetben normalitás próbával közelítettük (Kolmogorov–Smirnov-teszt). Az eredmények az esetek döntő többségében logaritmikus normális eloszlást mutattak. Az adatok logaritmikus skálára történő transzformálásával normál eloszláshoz jutottunk (2. ábra).

2. ábra. Az eredetileg logaritmikus normál eloszlás (folytonos vonal) és az adatok megbízható elemzéséhez logaritmikus skálára transzformált adatok normál eloszlása (szaggatott vonal) az adatok relatív gyakoriságának (%) a függvényében

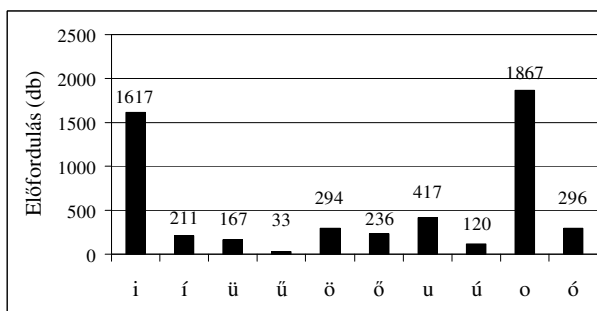
A statisztikai próbák eredményeiben nem találtunk jelentős különbséget az eredeti és a transzformált adatokban, ezért a végleges számolásokhoz az eredetileg kinyert értékeket használtuk.

Eredmények

Összesen 5258 magánhangzót elemeztünk, ebből 4362 volt fonológiaiailag rövid és 896 hosszú. Az időtartamok vizsgálata során az egyre részletesebb elemzés módját választottuk. A következő tényezőket vettük figyelembe: a fonológiai hosszúságot, a magánhangzó gyakoriságát a szövegben, az artikulációs sajátosságokat, valamint a magánhangzónak a szóban betöltött helyét (a fonetikai pozíciót).

1. Gyakoriság

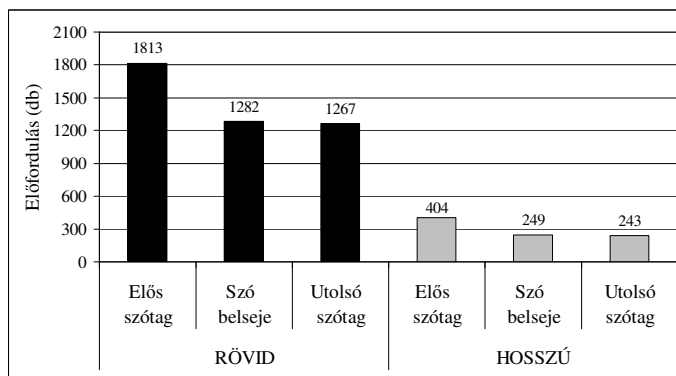
A spontán beszédben előforduló magánhangzók gyakorisága erősen változó (Gósy 2004); ezért nem valósítható meg az, hogy mindegyik elemzett magánhangzó azonos számú legyen (adataink tehát a valóságos eloszlást mutatják) (vö. 3. ábra).

3. ábra. A vizsgált magánhangzók előfordulása (darabszámban) a spontánbeszéd-anyagban

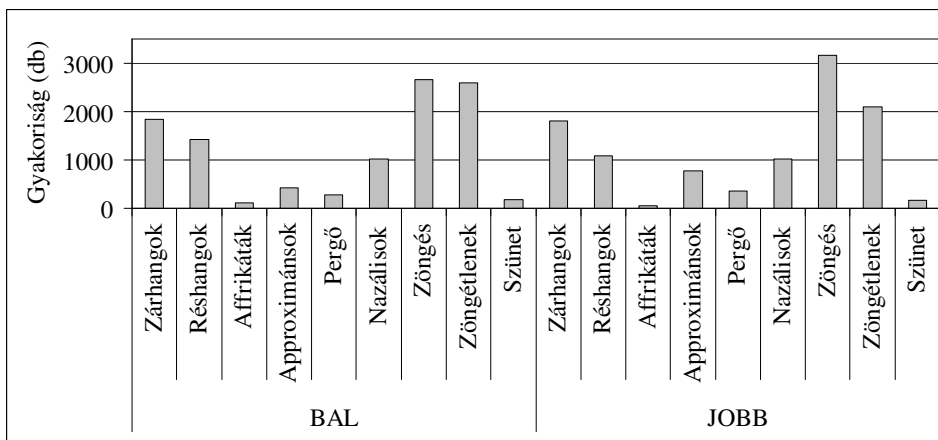
Korábbi elemzések alapján (pl. Gósy 2004) valószínűsítettük, hogy a spontán beszédben a rövid *o* és *i* realizációi fordulnak elő a leggyakrabban (vö. 1867 db *o*, 1617 db *i*), legritkábban pedig a felső nyelvéllású, palatális, labiális magánhangzók. A magánhangzópárok rövid és hosszú tagjainak előfordulása különböző. A hosszú realizációk minden esetben ritkábbak, a legkevesebb előfordulása az *ú* és az *ű* realizációinak volt. A gyakori *i* magánhangzók mellett nagyon ritka a fonológiailag hosszú változat, ugyanakkor az *ö* és az *ő* realizációi csaknem azonos arányban fordultak elő (294 db és 236 db).

A magánhangzók gyakorisága aszerint is különbözhet, hogy a szó mely szótagjában helyezkedik el. Anyagunkban mindhárom pozícióban (első szótag, hangsor belseje, utolsó szótag) a rövid *i* és *o* realizációi voltak a leggyakoribbak; az első szótagban és a szó belsejében az *ű*, az utolsó szótagban pedig az *í* volt a legritkább (4. ábra). Az időtartamot befolyásolja a hangsorban elfoglalt helyzete; megállapították, hogy az adott nyelvtől és a hangsúlyhelytől függetlenül, a szövegi magánhangzók megnyúlnak, illetve hogy a hangsúlyos helyzetű magánhangzók időtartama rendszerint hosszabb (vö. Magdics 1966, Kassai 1979, van Santen 1992, Kovács 2002 stb.).

4. ábra. A vizsgált magánhangzók előfordulása a fonológiai tartam és a fonetikai pozíció függvényében

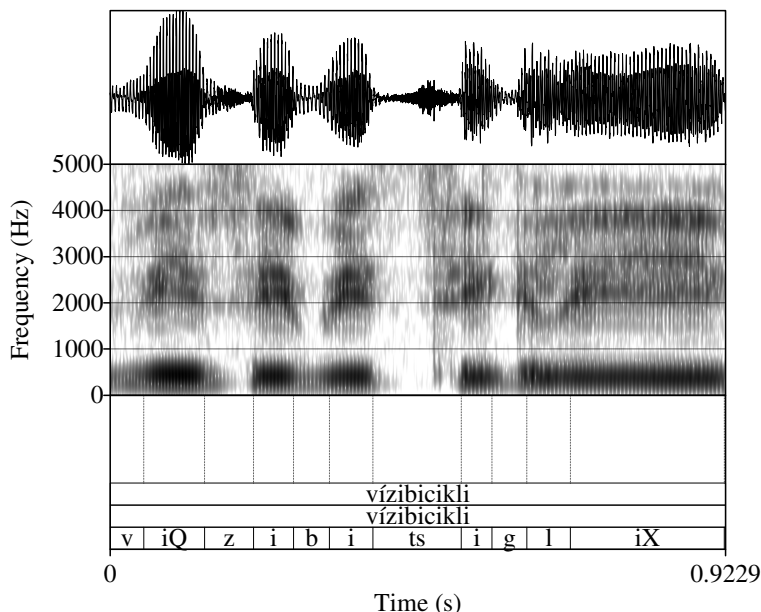
Anyagunkban különféle mássalhangzók és szünetek voltak adatolhatók a magánhangzókat megelőző és követő helyzetben (5. ábra), magánhangzó csupán néhányszor fordult elő (ezért ez utóbbiakkal a csekély szám miatt nem foglalkoztunk). A megelőző mássalhangzók hasonló arányban voltak zöngések vagy zöngétlenek, a magánhangzót követők között lényesen nagyobb mértékben fordultak elő a zöngések. Várhatóan a zárhangok voltak a leggyakoribbak mindkét helyzetben, ezeket a réshangok követték (gyakrabban a magánhangzót megelőzően). Gyakoriságban a következők a nazálisok voltak, elhanyagolható különbséggel a megelőző és a követő helyzetben, majd az approximánsok, amelyek gyakrabban fordultak elő a magánhangzót követő helyzetben, végül a pergőhangok (valamivel nagyobb mértékben a követő helyzetben). Az affrikáták megjelenési aránya rendkívül alacsony. Közel azonos arányban találtunk szünetet az elemzett magánhangzókat megelőzően és követően is (a bal kontextusban 172 db, a jobb kontextusban 168 előfordulás).

5. ábra. A magánhangzó jobb és bal oldali kontextusában előforduló hangok és a szünetek gyakorisága

2. Fizikai időtartamok: teljes anyag

Az elemzett magánhangzók átlagos időtartama 78 ms (szórás: 48 ms). A rövid magánhangzók átlaga 65 ms (szórás: 32 ms), a hosszúaké 90 ms (szórás: 47 ms). Valamennyi rövid és hosszú magánhangzó időtartama alapján megállapítható, hogy (a) tendenciájukban a rövidek rövidebb, a hosszúak pedig hosszabb fizikai időtartammal realizálódnak, ugyanakkor (b) a fonológiailag eltérő tartamú magánhangzók között nagy a fizikai időtartamok átfedése. A 6. ábra a *vízibicikli* szó ejtése alapján készült hangszínekben szemlélteti az *i*-realizációk változó időtartamát.

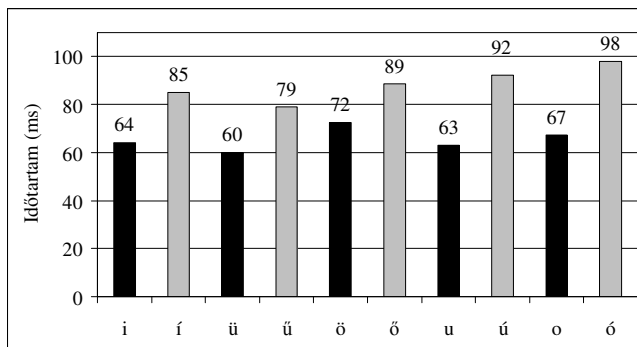
6. ábra. A vízibicikli szóban lévő *i/i* realizációk időtartamai:
80 ms, 73 ms, 75 ms, 39 ms, 240 ms

Az összes rövid és hosszú magánhangzó időtartamára elvégzett statisztikai elemzések szignifikáns különbséget igazoltak a fonológiai opozíció szerint, ezt az átlagok nagy különbsége is előjelzi (egytényezős ANOVA: $F(1, 5256) = 365,560$; $p = 0,001^{**3}$). Ha összevetjük adatainkat a korábbi kutatások adataival (ez az összevetés – mint már említettük – rendkívül bizonytalan részben az eltelt idő,⁴ részben számos eltérő módszertani tényező miatt), azt látjuk, hogy a rövid magánhangzókra az olvasott szövegek rövid magánhangzóihoz hasonló időtartamokat kaptunk; a hosszúak fizikai időtartama azonban anyagunkban jóval rövidebb. Az egyes magánhangzópárok eltérő arányban különböznek fizikai időtartamaikban (7. ábra). A legrövidebbtől a hosszabbak felé a rövid magánhangzók sorrendje a következő: $\ddot{u} < u < i < o < \ddot{o}$. Ugyanez a sorrend a hosszú magánhangzóknál némiképpen másként alakul: $\ddot{u} < \acute{i} < \ddot{o} < \acute{u} < \acute{o}$.

Minden magánhangzópár esetén szignifikáns eltérést találtunk a fizikai időtartamokban ($p = 0,001^{**}$). Az egyes magánhangzópárok időtartamának különbsége szoros összefüggést mutat a minőségükkel (1. táblázat).

³ A kettős csillag a 99%-os statisztikai megbízhatóságot jelzi.

⁴ Gombocz és Meyer 1908-ban például az *i/i* időtartamára 118 ms és 249 ms-os átlagértéket adott meg egy szótagú szavakban mérve, Magdics 1960-ban mondatokban mérve 102 ms-ot, illetve 180 ms-ot, Kassai (1979) spontán beszédben mért értékei 60 ms és 85 ms, Olaszky (2006) adatai saját felolvasásában 69 ms és 87 ms.

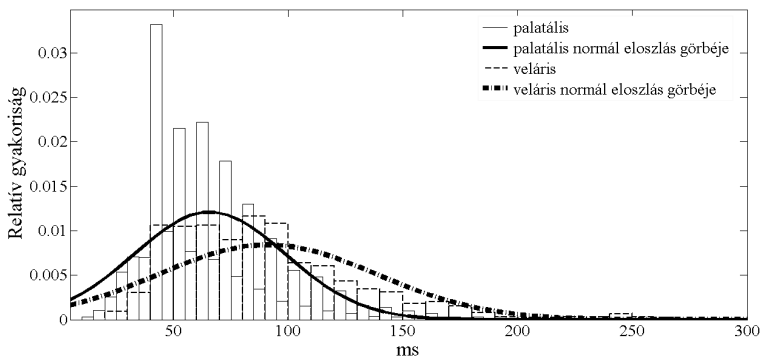

7. ábra. Az egyes magánhangzó-fonémák realizációinak átlagidőtartama

1. táblázat. A fonológiailag rövid és hosszú magánhangzók átlagos időtartama és szórása

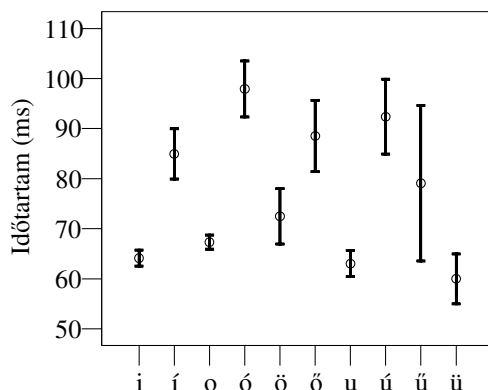
A magánhangzó minősége	A magánhangzók időtartama (ms)			
	Fonológiailag rövid		Fonológiailag hosszú	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
<i>i – í</i>	64	33	85	37
<i>ü – ű</i>	60	33	79	44
<i>ö – ő</i>	72	48	89	55
<i>u – ú</i>	63	27	92	41
<i>o – ó</i>	67	31	98	49

Az *o/ó* és az *u/ú* esetében volt a legjelentősebb a különbség (29 ms és 31 ms, mindkettő 46%), a legkisebb időeltérések pedig az *ö* és *ő*, az *ü* és *ű* között adódtak (17 ms: 23%; 19 ms: 32%). Ezek az adatok azt igazolják, hogy az elől képzett magánhangzók ejtésében kevésbé jelennek meg a realizációk időkülönbségei, míg a hátul képzetteknel ez nagyobb mértékű. A magánhangzó időtartamában statisztikai különbség van a nyelv vízszintes mozgása szerint ($F(1, 5256) = 4,382; p = 0,032$) (vö. 8. ábra).

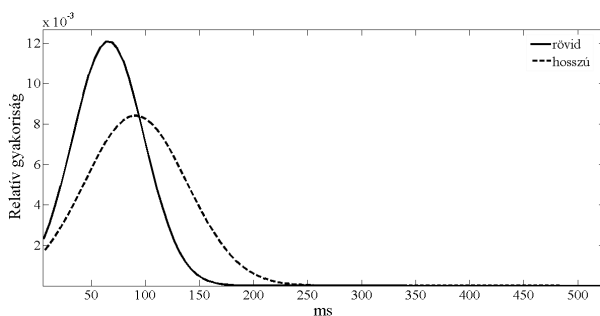
8. ábra. Az elemzett palatális és veláris magánhangzók időtartamainak eloszlása az időtartamértékek és a relatív gyakoriság (%) függvényében

A felső nyelvállású rövid magánhangzók időtartamátlagja 59 ms, a középső nyelvállású rövideké 64 ms. A rövidek esetében a nyelvállásfok meghatározó tényező, a felső nyelvállásúak időtartamátlagja szignifikánsan rövidebb, mint a középső nyelvállásúaké ($F(1, 1812) = 10,675; p = 0,001^{**}$). A hosszú, felső nyelvállásúak átlagos időértéke 85 ms, a hosszú, középső nyelvállásúaké 91 ms (ez a különbség matematikailag nem igazolható). A hosszú magánhangzókánál a nyelv vízszintes mozgása tűnik jellemzőbbnek; az elöl képzettek rövidebbek, mint a hátul képzettek, de ez a különbség sem szignifikáns. Az egyes magánhangzó párok időtartamai nagy fizikai értékkülönbségekkel realizálódnak; az átlagokat és a szórástartományt a 9. ábra szemlélteti.

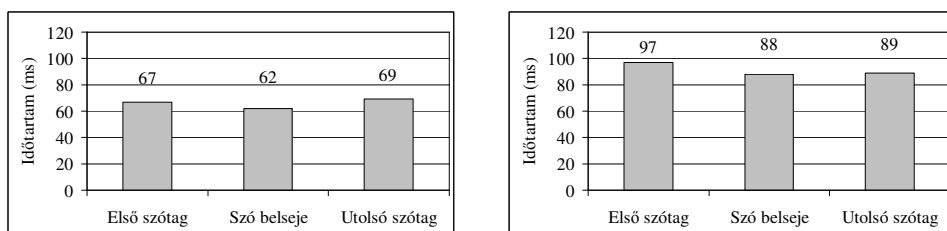
9. ábra. Az elemzett magánhangzók időtartamainak átlaga (medián) és szórása

Az ábráról leolvasható, hogy a beszélők melyik magánhangzót milyen változatos-sággal ejtik az időtengely mentén. Legkevésbé az *o* és az *i* realizációi variálódnak, a legnagyobb mértékben pedig a hosszú, labiális, palatálisok, valamint az *ö*. Megállapítható, hogy a hosszú magánhangzók artikulációs tartama kevésbé állandó, mint a rövideké. A legrövidebb mért magánhangzók 25 ms-osak, a leghosszabbak a 280 ms-ot is meghaladják. A nagyfokú átfedéseket a rövid és a hosszú magánhangzók között a 10. ábra szemlélteti.

10. ábra. Az összes elemzett rövid és hosszú magánhangzó időtartama az érték és a relatív gyakoriság (%) tükrében

Elemeztük az időtartamok alakulását a magánhangzónak a szóban elfoglalt helyétől függően. A rövid magánhangzók első szótagi előfordulásban átlagosan 67 ms-osak, valamivel hosszabbak a szó végén, átlagosan 69 ms-osak, és rövidebbek a szó közepén, az átlagérték itt 62 ms. (A szórás 30–35 ms közötti.) A szóban elfoglalt helyzet szignifikáns különbséget mutat ($F(1, 5256) = 17,327$; $p = 0,000^{**}$; a Tukey post-hoc teszt szerint az első és az utolsó szótagi magánhangzó időtartama különbözik szignifikánsan a szó belseji szótagban lévő időtartamától). A hosszú magánhangzók fizikai időtartamában nagyobbak az időkülönbségek a fonetikai pozíció függvényében. Az első szótagban átlagosan 97 ms-osak, a szóvégen 89 ms az átlag, míg szó belsejében 88 ms (11. ábra), ezek az eltérések azonban nem szignifikánsak. (A szórás 41–56 ms közötti.)

11. ábra. A magánhangzók átlagos időtartama a hangsorban elfoglalt helyzet szerint (rövid magánhangzók = bal oldalon, hosszú magánhangzók = jobb oldalon)

A rövid magánhangzók a szavak első és többedik, de nem utolsó szótagjában hasonlóan rövidebb időtartammal realizálódnak, mint a szavak utolsó szótagjában. Ezzel szemben a hosszú magánhangzók relatíve hosszabbak a szó első szótagjában, míg az időtartamaik hasonlóbbak a szó belsejében és az utolsó szótagban. Adataink azt mutatják, hogy az első szótagi magánhangzók időtartam-növekedése a hosszú magánhangzóknál kifejezettebb, mint a rövideknél (vö. pl. Greenberg et al. 2003). Az utolsó szótagban lévő magánhangzók időtartamának jellegzetes növekedése inkább a rövid magánhangzóknál tapasztalható. A spontán beszédben a fonetikai pozíció sajátosan hat az egyes magánhangzók időtartamára (2. táblázat). A hosszú, felső nyelvvállásúaknál nem mutatható ki semmilyen hatás, hasonlóképpen a rövid *u* és *ü* esetében sem. A többi magánhangzónál egy-egy pozíció esetében volt szignifikáns különbség (pl. az *i* esetében a szó belsejében és az utolsó szótagban lévő magánhangzó időtartamában vagy az *ó* esetében az első és az utolsó szótagban megjelenő magánhangzók időtartamában).

Ha a magánhangzók az első szótagban fordulnak elő, akkor a rövid és hosszú hangok fizikai időtartamainak különbsége átlagosan mintegy 31 ms (37%). Ha a szó belsejében vannak, akkor a rövid/hosszú oppozíció átlagosan mintegy 25 ms-os (36%) különbségben realizálódik. Az utolsó szótagban a rövidek és a hosszúak között átlagosan mintegy 20 ms (35%) az eltérés; a tendencia tehát az időkülönbségek csökkenését mutatja, az arányok azonban jelentősen nem változnak. Meg kell jegyeznünk, hogy spontánbeszéd-anyagunkban a szavak első és utolsó szó-

2. táblázat. A magánhangzók időtartama a fonetikai pozíció, a hangminőség és a fonológiai tartam függvényében

Magánhangzók	A magánhangzók időtartamának átlaga (ms)					
	Fonológiailag rövid			Fonológiailag hosszú		
	Első szótag	Szó belseje	Utolsó szótag	Első szótag	Szó belseje	Utolsó szótag
<i>i – í</i>	62	60	71	87	83	102
<i>ü – ű</i>	59	47	70	69	66	91
<i>ö – ő</i>	71	77	64	87	91	87
<i>u – ú</i>	62	64	63	98	91	87
<i>o – ó</i>	72	63	70	108	92	91

tagja az esetek döntő többségében nem jelent virtuális mondathatárt is egyben; továbbá elemzésünk nem terjedt ki a szótagszerkezetre és arra, hogy a szó belsejében hányadik szótagi magánhangzóról van szó.

3. A magánhangzó-időtartamok korrigált értéktartománya

A spontán beszéd fonetikai jellemzőinek egyike, hogy a beszédhangok esetenként megnyúlnak, néha indokolatlanul, illetve szándéktalanul. Ezeknek a nyújtásoknak az oka gyakran a beszédtervezés diszharmoníájára vezethető vissza. A megnyújtott magánhangzóknek rendszerint extrém fizikai időtartamértékük van (anyagunkban pl. előfordult 320 ms-os magánhangzó is). A nyújtások előfordulásai és időviszonyai beszélőnként változók; időtartamuk behatárolása még egyetlen beszélő esetében is csak percepciós kísérlet alapján lehetséges. A nyújtás észlelése azonban multifaktoriális; egy magyar kutatás eredményei szerint (Bóna 2007) nem csupán a hangidőtartamok növekedése játszik szerepet a nyújtások azonosításában, hanem meghatározó a magánhangzó minősége is, továbbá befolyásoló tényező a beszédszakaszban elfoglalt pozíció, a beszéddallam, sőt az intenzitás. Ugyancsak kísérleti eredmény erősítette meg, hogy a hallgatók a megakadások közül a legkevésbé a nyújtás jelenségére figyelnek fel. A fizikai időtartamok elemzésekor azonban figyelemmel kell lennünk a nyújtás tényére, hiszen az ekkor kialakuló, esetleg szélsőséges időértékek (statisztikailag) meghamisíthatják a spontán beszédben realizálódó magánhangzók időtartamarányait.

A spontán beszéd a nyújtások mellett rendkívül rövid (például 25 ms-os) magánhangzókat is tartalmaz, amelyek izoláltan nem vagy igen bizonytalanul azonosíthatók. A folyamatos beszédben a hangsor, illetve a szó felismerése és megértése biztosítja a hallgató számára az igen rövid beszédhangok „helyreállítását” (mindehhez a közvetlen kontextus szemantikai és grammatikai sajátosságai is hozzájárulnak). A beszédhangok észlelésében fontos a megkülönböztetési küszöb értéke, ezt azonban számos tényező befolyásolja; ahhoz, hogy az időtartam-különbség fonológiailag releváns információ lehessen, meg kell haladnia a 25 ms-ot (Klatt–Cooper 1975, Nooteboom 1999).

A fentiek miatt adatainkat „normalizáltuk”, tekintetbe véve az adott magánhangzóra jellemző szórást, valamint az egyes értékekhez rendelt előfordulási számot. A perceptiósan irreleváns és az extrém időtartamokat – minden esetben az adott magánhangzónál meghatározva – a további elemzésekből kizártuk. Az így kapott adathalmazra a korrigált értéktartomány a jellemző, amelynek határértékei 30 ms és 130 ms (az adott magánhangzó minőségétől függően). A korrigált értéktartomány kijelölése a szerzőknek a megadott kritériumok szerinti „önkényes” döntése, amely természetesen nem független a kísérleti adathalmaztól. A szükséges statisztikai eljárások eredményeinek ismeretében kijelenthető, hogy a korrigált értéktartomány reális, és alkalmas a további elemzésekre.

3.1. A magánhangzók időtartamadatai

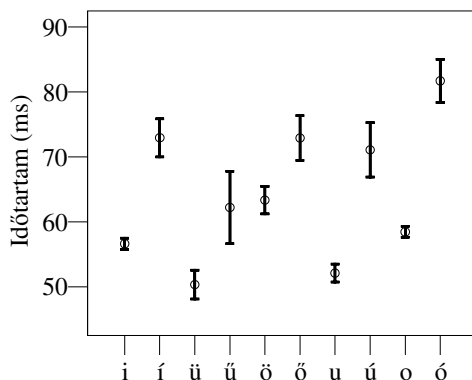
A korrigált adathalmazban az összes elemzett magánhangzó átlaga 64 ms; a rövid magánhangzók átlaga 57 ms, a hosszúaké pedig 75 ms; a közöttük lévő különbség szignifikáns ($F(1, 4111) = 613$; $p = 0,001^{**}$). A rövid magánhangzók minimálisan 30 ms-osak; a maximális értékek a magánhangzó minőségétől függően változók (80 ms-os az *u* és az *ü*, 90 ms-os az *i* és az *o*, 100 ms-os az *ö*). A hosszú magánhangzók minimálisan 40 ms-osak; maximális értékük szintén minőségspecifikus (az *ű* realizációi 80 ms-osak az *ú* magánhangzók 100 ms-osak, az *í*-k 110 ms-osak, az *ő*-k 120 ms-os, az *ó*-k pedig 130 ms-osak). Az extrém időtartamú előfordulások főként az elől képzett, középső nyelvállású labiális magánhangzókat érintették. Az egyes magánhangzókra kapott adatokat a 3. táblázat tartalmazza.

3. táblázat. A magánhangzók időtartamai a korrigált értéktartományban

A magánhangzók minősége	A magánhangzók időtartama (ms)			
	Fonológiailag rövid		Fonológiailag hosszú	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
<i>i – í</i>	57	16	73	19
<i>ü – ű</i>	50	12	62	13
<i>ö – ő</i>	63	16	73	24
<i>u – ú</i>	52	11	71	18
<i>o – ó</i>	58	16	82	25

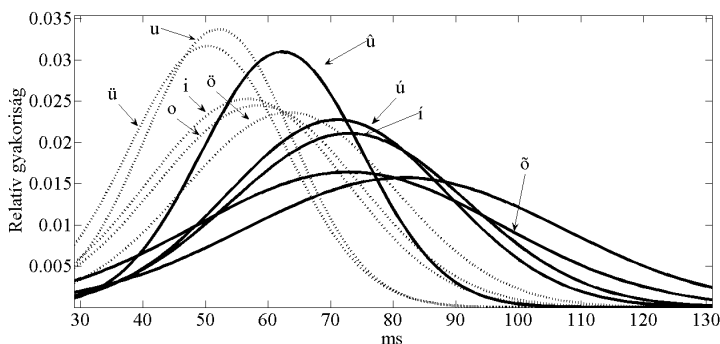
A korrigált értéktartomány adatai hasonló tendenciákat mutatnak az időtartamok alakulásában, mint a teljes adathalmazéi (vö. 12. ábra).

A felső nyelvállású rövid és hosszú magánhangzók rövidebbek, mint a középső nyelvállásúak. Az *i* és az *o* átlaga között alig van eltérés. A rövid, felső nyelvállású, labiálisok rövidebbek, mint az illabiálisok. Az *í* és az *ú* fonémák realizációinak időtartamátlagában azonban alig van különbség. A rövid magánhangzóknál az *ö*, a hosszúaknál az *ó* átlagidőtartama a legnagyobb. Az *ó* átlagosan

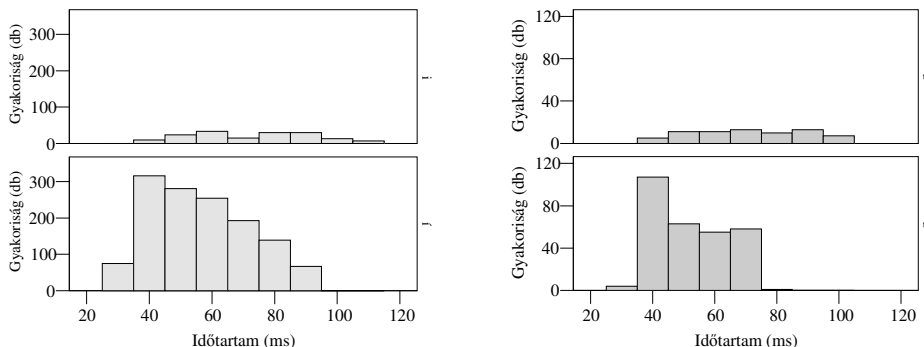
12. ábra. A korrigált adathalmaz alapján megállapított időtartam-átlagok (medián) és szórások

hosszabb időtartamban realizálódik, mint az \ddot{o} , ez éppen ellentétes azzal, amit a megfelelő rövid magánhangzónál látunk. A felső nyelvállású magánhangzók kerekítetttségével kapcsolatosan annyi állapítható meg, hogy legrövidebb időtartamúak az \ddot{u}/\acute{u} realizációi. A 13. ábra az elemzett magánhangzók összes időtartamának relatív gyakoriságát szemlélteti az előfordulás függvényében (a tapasztalati eloszlásra illesztett normális eloszlású görbékkel szemléltetve).

13. ábra. A magánhangzók időtartamának relatív gyakorisága (%) az időtartam függvényében (az \acute{u} jel az \ddot{u} , az \ddot{o} pedig az \ddot{o} helyett áll)

A görbék a következő főbb eredményeket szemléltetik: a) a rövid és a hosszú magánhangzók időtartamai egyértelműen elkülönülnek, b) a fonológiai oppozícióban álló fonémák realizációi eltérő mértékben különböznek az időtartamértékeik tekintetében, c) a fonológiai tartamtól függően egyes magánhangzók időtartamai szűkebb sávban (pl. u vagy \acute{u}), mások szélesebb sávban jelentkeznek (pl. \ddot{o} vagy \acute{o}) és d) valamennyi fonológiai oppozícióban álló magánhangzópár jellegzetes átfedést mutat az időértékekben. A 14. ábra az u/\acute{u} és az i/\acute{i} példájával mutatja a konkrét értékeket.

14. ábra. Az időtartam és a gyakoriság összefüggései az *ú/u* (bal oldalon) és az *í/i* párok (jobb oldalon) esetében

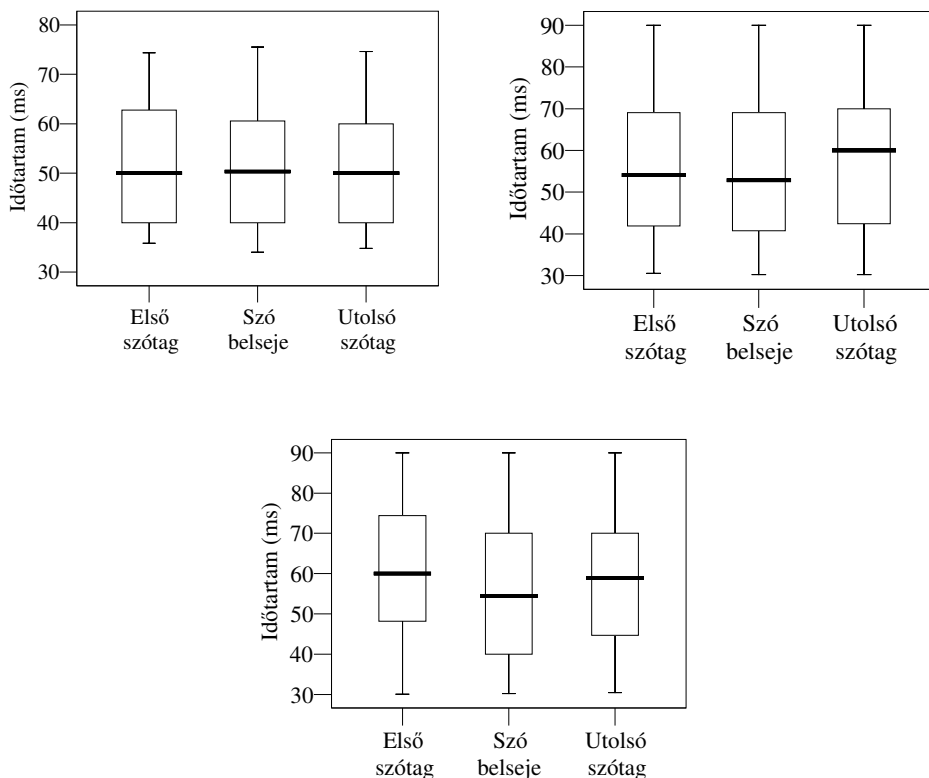
A korábbi elemzések igazolták azt, hogy az időtartamértékek a magánhangzó képzésének függvényében is jellegzetesen változók. A statisztikai elemzések anyagunkban több tekintetben is igazolható eltéréseket mutattak. A középső nyelvállású rövid magánhangzók átlaga 59 ms, a hosszúaké 78 ms, a különbség szignifikáns ($F(1, 2117) = 334,401; p = 0,001$). A felső nyelvállású rövidek átlaga 55 ms, a hosszúaké 71 ms, az eltérés itt is szignifikáns ($F(1, 1993) = 236,505; p = 0,001$). Az elől, illetve hátul képzett rövid magánhangzók átlagidőtartama azonos, 57 ms. A hosszúaknál az elől képzettek átlagos időtartama 72 ms, a hátul képzetteké 79 ms, ez a különbség szignifikáns ($F(1, 672) = 15,238; p = 0,001$). A kerekítettség tekintetében nem találtunk matematikailag igazolható különbséget a fonológiai oppozíció függvényében (a rövid kerekített magánhangzók átlaga 57 ms, a kerekítetleneké 56 ms; a hosszú kerekítetteké 76 ms, a rövideké 72 ms).

3.2. A fonetikai pozíció

Az első szótagban előforduló magánhangzók időtartama – fonológiai hosszúságtól függetlenül – 61 ms (szórás: 19 ms); a szó belsejében megjelenőké 59 ms (szórás: 18 ms); az utolsó szótag magánhangzóinak átlagos időtartama szintén 59 ms (szórás: 17 ms). Az első szótagban előforduló rövidek átlaga: 58 ms, a hosszúaké 79 ms, a szó belsejében adatolt rövideké 56 ms, a hosszúaké 75 ms. Az utolsó szótagban található rövid magánhangzók átlagos időtartama 57 ms, a hosszúaké 70 ms. Noha az időtartamértékek különbsége nagyon kicsi, a rövid magánhangzók hosszabbak az első szótagban, mint a másik két fonetikai helyzetben; a hosszúak időtartama ugyancsak az első szótagi előfordulásakor a leghosszabb, de az utolsó szótagban a legrövidebbek. A kiugró értékek kizárása – jelen esetben a nyújtásoké is – főként az utolsó szótagban eredményezett időtartam-módosulásokat (vö. 11. ábra).

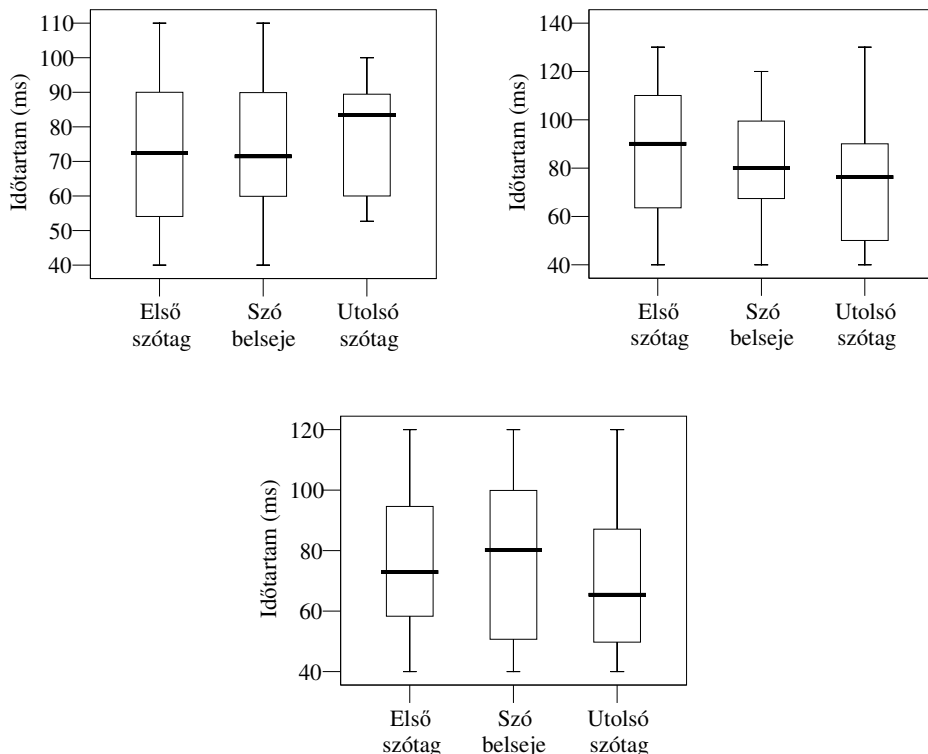
A rövid magánhangzók közül az *u* és az *ü* realizációi nem mutatnak statisztikailag értékelhető különbséget a fonetikai pozíció függvényében. Matematikailag releváns eltéréseket látunk ugyanakkor az *i* esetében a szó belseji (átlagérték: 55 ms)

és a szóvégi helyzet (átlagérték: 58 ms) között ($F(2, 1323) = 3,523$; $p = 0,030$), továbbá az *o* esetében (az átlagérték az első szótagban 61 ms, szó belsejében 57 ms; $F(2, 1453) = 7,948$; $p = 0,001$) és az *ö*-realizációknál (az átlagérték az első szótagban 67 ms, szóvégen 59 ms; $F(2, 243) = 5,778$; $p = 0,004$). Ez azt sugallja, hogy az első szótagi helyzet öt magánhangzóból háromnál gyakorol hatást az időtartamok alakulására (vö. 15. ábra).

15. ábra. Rövid magánhangzók időtartamai (medián és szórás) a fonetikai pozíció függvényében (*u* = bal oldalt, felül; *i* = jobb oldalt, felül; *o* = alul)

A hosszú, felső nyelvállású magánhangzók esetében az első szótagi pozíció irreleváns az időtartamokat tekintve. Az *ó* esetében az első és az utolsó szótagban realizálódók (átlag: 87 ms, ill. 75 ms; $F(2, 222) = 4,430$; $p = 0,013$) mutatnak matematikailag igazolható eltérést. Az *ő*-nél a szó belseji és a szóvégi magánhangzók közötti időtartam-különbség volt szignifikáns (az átlagok: 77 ms, ill. 68 ms; $F(2, 190) = 3,178$; $p = 0,044$) (vö. 16. ábra).

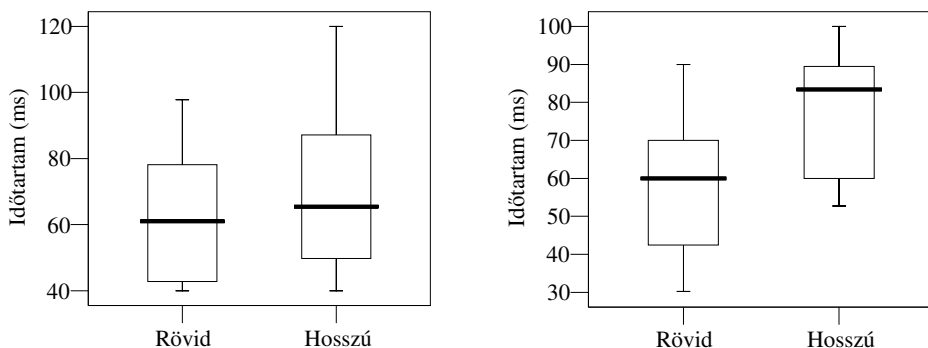

16. ábra. Hosszú magánhangzók időtartamai (medián és szórás) a fonetikai pozíció függvényében (*í* = bal oldalt, felül; *ó* = jobb oldalt, felül; *ö* = alul)

Elemeztük a hangsor belseji helyzetben megjelenő magánhangzók időtartamát az első és az utolsó szótagban megjelenőkéhez képest. Mindössze három esetben találtunk figyelemre méltó különbséget. A rövidek közül az *o* (szó belsejében: 48 ms, egyéb helyzetekben: 64 ms; $F(1,1454) = 412,833$; $p = 0,001$) és az *ö* (szó belsejében: 59 ms, egyéb helyzetben: 66 ms; $F(1,242) = 10,225$; $p = 0,002$); a hosszúak közül pedig csak az *ő* (a hangsor belseji átlag: 77 ms, a többi helyzetben: 70 ms; $F(1, 191) = 4,488$; $p = 0,035$) időtartamértékei különböznek szignifikánsan.

A fonológiai oppozícióban álló magánhangzópárok matematikailag igazolható különbséget mutatnak – két kivétellel – minden fonetikai helyzetben (nincs eltérés szó belsejében az *ü/ű* és az utolsó szótagban az *ö/ő* között). A 17. ábra az *ö/ő* adatai mellett példaként mutatja az *i/í*-re kapott értékeket ugyancsak szóvégi pozícióban.

Megvizsgáltuk, hogy az egyes változók miként befolyásolják a magánhangzók időtartamának alakulását (egyváltozós varianciaanalízis alkalmazásával). A független változók a fonológiai tartam, az ajakműködés, a nyelv vízszintes és függőleges

17. ábra. Az időtartamok nem szignifikáns (az *ö/ő* realizációjánál, bal oldalon) és szignifikáns (az *i/í* realizációjánál, jobb oldalon) különbsége a fonológiai tartam függvényében az utolsó szótagban

mozgása, valamint a fonetikai pozíció voltak. Az eredmények azt mutatják, hogy a legnagyobb hatása az időtartamra a fonológiai tartamnak van, vagyis annak, hogy az adott magánhangzó rövid vagy hosszú. Ezt követi a nyelv függőleges mozgása, majd jóval kisebb mértékben az ajakműködés, a nyelv vízszintes mozgása, legvégül pedig az, hogy első szótagban fordul-e elő a magánhangzó.

3.3. A magánhangzók automatikus osztályozása a kontextus és az időtartam alapján

A rövid és a hosszú magánhangzókat döntési fával modelleztük. A döntési fa alapötlete az, hogy az összetett összefüggések egyszerű döntések sorozatára vezethetők vissza. Az algoritmus képes felismerni, hogy mely paraméterek jelentősek a csoportosításban. Noha a szakirodalomban nem modellezik mindig külön a hangok időtartamát a beszédfelismerésben – mivel az általában alkalmazott rejtett Markov-modell időben igen rugalmas mintaillesztést tesz lehetővé –, ez a nézet korántsem egységes. Számos tanulmány fontosnak tartja a magánhangzók pontos hangidőtartam-modelljeinek kialakítását (Pylkkönen–Kurimo 2004, Kocsor–Tóth 2005). A jelen kutatás elemzéseiből látható, hogy jelentős különbség van a rövid és hosszú magánhangzók között, jóllehet – számos oknál fogva – azt várnánk, hogy a spontán beszédben a magánhangzó-oppozíció nem jelenik meg mindenütt egyértelműen a fizikai értékekben, illetve egyfajta kiegyenlítődésként történik. Általában elmondható, hogy azok a jellemzők, amelyek fontosak az egy csoportba soroláshoz, azok a fa tövéhez vannak közel, attól távolodva a szerepük csökken (18. ábra).


```

időtartam <= 90
| B_APPROXIMÁNS = IGEN
|| K_KÖZÉPSŐNYELVÁLL = IGEN
||| J_PALATÁLIS = IGEN: RÖVID
||| J_PALATÁLIS = NEM
||| J_APPROXIMÁNS = IGEN: HOSSZÚ
||| J_APPROXIMÁNS = NEM
||| időtartam <= 88.546207
||| | J_RÉS = IGEN
||| | | J_ALVEOLÁRIS = IGEN: RÖVID
||| | | J_ALVEOLÁRIS = NEM
||| | | K_PALATÁLIS = IGEN
||| | | | B_ALVEOLÁRIS = IGEN: HOSSZÚ
||| | | | B_ALVEOLÁRIS = NEM: RÖVID
||| | | | K_PALATÁLIS = NEM: HOSSZÚ
||| | | J_RÉS = NEM
||| | | K_HANGSÚLYOS = IGEN
||| | | K_PALATÁLIS = IGEN: RÖVID
||| | | K_PALATÁLIS = NEM
||| | | J_NAZÁLIS = IGEN: HOSSZÚ
||| | | J_NAZÁLIS = NEM
||| | | J_ALVEOLÁRIS = IGEN
||| | | | B_ALVEOLÁRIS = IGEN: RÖVID
||| | | | B_ALVEOLÁRIS = NEM: HOSSZÚ
||| | | J_ALVEOLÁRIS = NEM: RÖVID
||| | | K_HANGSÚLYOS = NEM

```

18. ábra. A döntési fa modelljének részlete

A döntési fa kialakításához az adatok 60%-át használtuk (2404 magánhangzó-időtartam), míg a teszteléséhez a fennmaradó részt (1707 db-ot). A magánhangzókat a fonológiai oppozíciónak megfelelően rövid és hosszú osztályokra bontottuk. A döntési fa a teszteléskor a rövid magánhangzók 97%-át, a hosszú magánhangzók 52%-át osztályozta helyesen. Ezek az eredmények alátámasztják, hogy a fizikai időtartam meghatározó akusztikai jegy az elemzett magánhangzók elkülönítésében, jóllehet a hosszú magánhangzók azonosítása jóval bizonytalanabb.

Következtetések

A jelen kutatásban azokra a kérdésekre igyekeztünk választ találni, amelyek a fonológiai időtartampárt alkotó magánhangzók fizikai időtartamainak alakulására vonatkoznak a spontán beszédben. A fizikai tartam különbsége a rövid és a hosszú magánhangzók között jelentős, szignifikánsan igazolható. Ez azt jelenti, hogy mindegyik magánhangzópár objektív időértékeiben egyértelműen tükröződik a fonológiai hosszúság különbsége. A spontán beszédben természetesen igen nagyok

az átfedések a rövid és a hosszú hangok időtartamai között, ez azonban csak jellemzi az értéktartományokat, de mégsem teszi azokat azonossá vagy nagyon hasonlónak. Választ kerestünk arra, hogy a magánhangzó minősége milyen mértékben játszik szerepet a rövid és a hosszú magánhangzó párok fizikai időtartamaiban. Az artikulációs gesztusok bizonyos mértékig befolyásolják az időtartamok alakulását, de a hatásuk a spontán beszédben nem független a magánhangzó fonológiai hosszától. A nyelv függőleges mozgása meghatározó a fizikai időtartamok alakulásában ($F(1, 672) = 11,560, p = 0,001$); a nyelv vízszintes mozgása csak a hosszú magánhangzók esetében időtartam-módosító tényező ($F(1, 672) = 15,238, p = 0,001$). Az ajakműködés nem eredményez szignifikáns különbségeket sem a rövid, sem a hosszú magánhangzóknál.

A fonetikai helyzet sajátosan gyakorol hatást a magánhangzók időtartamára, amely részben az artikulációs sajátosságokkal, részben pedig a fonológiai hosszúság tényével magyarázható. A spontán beszédben az első szótagi pozíció nem jár együtt feltétlenül időtartamnövekedéssel. Ez azzal is összefügg, hogy a spontán beszéd hangsúlyviszonyait feltehetően nagyobb mértékben befolyásolják a tételhangsúlyok, esetleg az érzelmi hangsúlyok, illetőleg az aktuális beszédtervezési sajátosságok.

Hipotézisünk volt, hogy napjaink spontán beszédében relatíve nagyok lesznek az időtartamértékek átfedései a kétféle fonológiai hosszúság esetén. Az adatok ezt megerősítették, ám az átfedések időtartománya nem volt független az adott magánhangzó párok artikulációs sajátosságaitól. Feltételeztük továbbá, hogy a felső nyelvállású magánhangzók időtartamviszonyai nem mutatnak jelentős különbségeket, a középső nyelvállásúaké azonban igen. A mért adatok ezt csak részben támasztották alá; a fonológiai oppozícióban álló felső nyelvállású magánhangzók időtartamértékei is szignifikáns különbséget igazoltak.

A beszédhangok időtartamának változatosságát és változékonyságát a már említettek túl befolyásolja a beszéd- és artikulációs tempó, a beszélők egyéni temporális különbségei, sőt a rejtett beszédtervezési folyamatok jellemzőinek az időviszonyokra gyakorolt hatása. Laziczius azt írta (1944), hogy a tempókülönbségek zavaró hatását a mérések nagy számával lehet ellensúlyozni. Ennek figyelembevétele mellett a kutatásunk kezdetén igyekeztünk úgy kiválasztani az adatközlőket, hogy a beszédtempójuk nagyon hasonló legyen. Az egyéni különbségek a beszédsebességtől függetlenül is érinthetik a beszéd temporális viszonyait. Hertrich és Ackermann azonban úgy vélekedik (1997), hogy a magánhangzó időtartam-realizációinak kontrollja nem egyetlen mechanizmus függvénye, hanem azt úgy kell felfognunk, mint célzottan irányított viselkedést, amely bizonyos fokig magában foglalja az egyéni stratégiákat (és ezáltal a nagy különbségek csökkenésének irányába mutat).

Ismeretes az a feltételezés, hogy a köznyelvi ejtésben jelentősek az időtartambeli ingadozások, amelyek a rövid és a hosszú magánhangzók különbségének csökkenésére utalhatnak, főként a felső nyelvállású párok esetében. A hallgatói beszédészlelés alapján ez a benyomás jogos, és számos okkal magyarázható. Ezek az okok egyrészt azokban a tényezőkben keresendők, amelyek a magánhangzók időtartamát befolyásolják, másrészt pedig azokban, amelyek a hallgató időtartam-

észlelését meghatározzák. Láttuk, hogy a hosszú magánhangzók fizikai időértékei kevésbé állandók, mint a rövideké. A hosszú magánhangzók, különösen a felső nyelvvállásuk ritka előfordulása a spontán beszédben odavezet, hogy a hallgatónak nincsenek megbízható stratégiái az időzítésük azonosítására. Továbbá a hosszú magánhangzók fizikai időtartamának nagymértékű variálódása bizonyos értelemben megzavarja a mentális reprezentációt, és ennek következtében a temporális viszonyok percepcióját. Egy-egy hosszú magánhangzó időtartamát például annak a szónak a jelentése is befolyásolhatja, amelyben előfordul. Kísérleti adatok igazolták, hogy – felolvasásban – a gyakran előforduló, illetve a jobban valószínűsíthető szavak időtartama rövidebb (Baker–Bradlow 2009). Feltehető, hogy a spontán beszédben ez még fokozottabban jelentkezik.

A magánhangzók időtartamának elkülönülése 5–6 éves gyermekek beszédében még nem stabil, de 9 éves korban a fizikai időtartamokkal jól elkülöníthetők a rövid és a hosszú magánhangzók (Bóna–Imre 2010). Ez a kísérletileg igazolt tény is arra utal, hogy a hallott mintában a fonológiai oppozíciónak tükröződnie kell a fizikai időtartamokban. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a kilencévesek a rövid és a hosszú magánhangzók (és mássalhangzók) különbségének írásos megerősítésével szembesülnek tanulmányaik során.

Kutatásunkat megelőzően az adatoktól annak a megerősítését vártuk, hogy a fonológiai különbség bizonyos mértékig „semlegessé” válik a spontán beszédben. A most elemzett anyag, a tíz adatközlő objektív adatai és a statisztikai vizsgálatok azonban azt mutatják, hogy a beszélők – még ha nem is tudatosan – tendenciaszerűen ügyelnek a hosszú magánhangzók időtartamának hosszabb ejtésére.

SZAKIRODALOM

- Ackermann, Hermann – Gräber, Susanne – Hertrich, Ingo – Daum, Irene 1999. Phonemic vowel length contrasts in cerebellar disorders. *Brain and Language* 67: 95–109.
- Baker, Rachel E. – Bradlow, Ann R. 2009. Variability in word duration as a function of probability, speech style, and prosody. *Language and Speech* 52: 391–413.
- Bata Sárolta 2007. *Időszerkezeti mintázatok a spontán beszédben*. Szakdolgozat. ELTE, Budapest.
- Bell, Alan – Gregory, Michelle L. – Brenier, Jason M. – Jurafsky, Daniel – Ikeno, Ayako – Griand, Cynthia 2002. Which predictability measures affect content word durations? *Proceedings of the ISCA workshop on pronunciation modeling and lexicon adaptation for spoken language technology*. Estes Park, Colorado, 1–5.
- Boersma, Paul – David Weenink 2005. Praat: Doing phonetics by computer, <http://www.praat.org/>. [Letöltés: 2005. március 12.]
- Bolla Kálmán 1995. *Magyar fonetikai atlasz*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bóna Judit 2007. Magánhangzó-nyújtások akusztikai-fonetikai paraméterei a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2007: 9–107.
- Bóna Judit – Imre Angéla 2010. A rövid/hosszú magánhangzók óvodás és kisiskolás gyermekek beszédprodukcójában. In: Navracsics Judit (szerk.): *Nyelv – beszéd – írás. Pszicholingvisztikai tanulmányok* I. Tinta Kiadó, Budapest, 49–56.
- Crystal, Thomas H. – House, Arthur S. 1988. Segmental durations in connected-speech signals: Preliminary results. *Journal of the Acoustical Society of America* 72: 705–16.
- Engstrand, Olle – Krull, Diana 1994. Durational correlates of quantity in Swedish, Finnish and Estonian: Cross-language evidence for a theory of adaptive dispersion. *Phonetica* 51: 80–91.

- Furui, Sadaoki – Nakamura, Masanobu – Ichiba, Tomohisa – Iwano, Koji 2005. Analysis and recognition of spontaneous speech using Corpus of Spontaneous Japanese. *Speech Communication* 47: 208–19.
- Gandour, Jack – Dardarananda, Rochana 1992. Prosodic disturbance in aphasia: Vowel length in Thai. *Brain and Language* 23: 206–24.
- Gombocz Zoltán 1908. A magyar hangok időtartamáról. *Nyelvtudomány* 2: 93–100.
- Gombocz Zoltán – Meyer, E. A. 1909. *Zur Phonetik der ungarischen Sprache*. Edv. Berlings Buchdruckerei, Uppsala.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2008. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. *Beszédkutató* 2008: 194–207.
- Gósy Mária 2009. Szóejtés és szóészlelés: változatosság és adaptálódás. *Beszédkutató* 2009: 46–75.
- Greenberg, Steven – Carvey, Hannah – Hitchcock, Leah – Chang, Shuangyu 2003. Temporal properties of spontaneous speech – a syllable-centric perspective. *Journal of Phonetics* 31: 465–85.
- Harmegnies, Bernard – Poch-Olivé, Dolores 1992. A study of style-induced vowel variability: Laboratory versus spontaneous speech in Spanish. *Speech Communication* 11: 429–37.
- Hegedűs Lajos 1941. Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. *Magyar Nyelv* 27: 162–85.
- Hermans, Ben 2006. Quantity. In: Brown, Keith (ed.): *Encyclopedia of language and linguistics*. Elsevier, Cambridge, UK, 308–14.
- Hertrich, Ingo – Ackermann, Hermann 1997. Articulatory control of phonological vowel length contrasts: Kinematic analysis of labial gestures. *Journal of the Acoustic Society of America* 102: 523–36.
- Hirata, Yukari 2004. Effects of speaking rate on the vowel length distinction in Japanese. *Journal of Phonetics* 32: 565–89.
- Hoogshagne, Searle 1959. Three contrastive vowel lengths in Mixe. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 12: 111–5.
- Howell, Peter – Kadi-Hanifi, Karima 1991. Comparison of prosodic properties between read and spontaneous speech material. *Speech Communication* 10: 163–9.
- Kassai Ilona 1979. *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben*. NyttudÉrt. 102. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kassai Ilona 1982. A magyar beszéd időtartamviszonyai. In: Bolla Kálmán (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 115–54.
- Kassai Ilona 1991. Hol tart a magyar magánhangzók időtartamának ingadozása? Szociolingvisztikai próbainterjúk tanulságai. *Magyar Nyelvőr* 115: 69–80.
- Kelso, Scott J. A. – Tuller, Betty 1987. Intrinsic time in speech production: Theory, methodology, and preliminary observations. In: Keller, Eric – Gopnik, Myrna (eds.): *Motor and sensory processes of language*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, New Jersey, 137–53.
- Klatt, Dennis H. 1976. Linguistic uses of segment duration in English. Acoustic and perceptual evidence. *Journal of the Acoustic Society of America* 59: 1208–21.
- Klatt, Dennis H. – Cooper, William E. 1975. Perception of segment duration in sentence context. In: Cohen, Antonie – Nooteboom, Sieb (eds.): *Structure and process in speech perception*. Springer Verlag, Heidelberg, 135–88.
- Kovács Magdolna 2002. *Tendenciák és szabályszerűségek a magánhangzó-időtartamok produkciójában és percepciójában*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.
- Ladefoged, Peter 1982. *A course in phonetics*. Harcourt Brace Jovanovich, San Diego.
- Ladefoged, Peter – Maddieson, Jan 1996. *The sounds of the world's languages*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Laver, John 1994. *Principles of phonetics*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Lindblom, Björn – Rapp, K. 1973. Some temporal regularities of spoken Swedish. *PILUS* (Papers from the Institute of Linguistics) 21: 1–58.
- Laziczius Gyula 1944. *Fonétika*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Lehiste, Ilse 1970. *Suprasegmentals*. Cambridge University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Löfqvist, Anders 1991. Proportional timing in speech motor control. *Journal of Phonetics* 19: 343–50.
- Magen, Harriet S. – Blumstein, Sheila E. 1991. Effects of speaking rate on the vowel length distinction in Korean. *Journal of the Acoustic Society of America* 89: 1918–28.
- Magdics Klára 1966. *A magyar beszédhangok időtartama*. Nyelvtudományi Közlemények 68. 125–39.
- Magdics, Klára 1969. *Studies in the acoustic characteristics of Hungarian speech sounds*. Indiana University Publications 97. Indiana University, Bloomington, Mouton, The Hague.
- Mendoza, E. – Carballo, G. – Cruz, A. – Fresneda, M. D. – Munoz, J. – Marrero, V. 2003. Temporal variability in speech segments of Spanish context and speaker related differences. *Speech Communication* 40: 431–47.
- Myers, Scott 2005. Vowel duration and neutralization of vowel length contrasts in Kinyarwanda. *Journal of Phonetics* 33: 427–46.
- Ndinga-Koumbo-Binza, Hugues Steve 2008. *Phonetic and phonological aspects of Civilian vowel duration: an experimental approach*. PhD dissertation. Stellenbosch University, Stellenbosch (Dél-Afrika).
- Nooteboom, Sieb 1999. The prosody of speech: Melody and rhythm. In: Hardcastle, William J. – Laver, John (eds.): *The handbook of phonetic sciences*. Blackwell Publishers, Oxford, 640–73.
- Olaszy Gábor 2006. *Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben*. NyelvÉrt. 155. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Perkell, Joseph S. 1999. Articulatory processes. In: Hardcastle, William J. – Laver, John (eds.): *The handbook of phonetic sciences*. Blackwell Publishers, Oxford, 333–70.
- Pylkkönen, Janne – Kurimo, Mikko 2004. Duration modeling techniques for continuous speech recognition. In: *Proceedings of the 8th International Conference on Spoken Language Processing* (Interspeech 2004), October 4–8, 2004, Jeju Island, Korea, 385–8.
- Santen van, Jan P. H. 1992. Contextual effects on vowel duration. *Speech Communication* 11: 513–46.
- Santen van, Jan – D’Imperio, Mariapaola 1999. Positional effects on stressed vowel duration in standard Italian. In: Ohala, John J. – Hasegawa, Yoko – Ohala, Manjari – Granville, Daniel – Bailey, Ashlee C. (eds.): *Proc. of the 14th International Congress of Phonetic Sciences*. International Phonetic Association, San Francisco, 241–4.
- Szende Tamás 1976. *A beszédfolyamat alaptényezői*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth László – Kocsor András 2005. Explicit duration modelling in HMM/ANN hybrids. *TSD*, 310–7.
- Wightman, Colin W. – Schattuck-Hufnagel, Stefanie – Ostendorf, Mari – Price, Patti J. 1992. Segmental durations in the vicinity of prosodic phrase boundaries. *Journal of the Acoustic Society of America* 91: 1707–14.

Gósy Mária – Beke András
 MTA Nyelvtudományi Intézet
 – ELTE Fonetikai Tanszék

SUMMARY

*Gósy, Mária and Beke, András***Vowel durations in spontaneous Hungarian speech**

Vowel durations have been investigated by many researchers; the issue they have especially wanted to resolve is how a given factor influences the timing of a segment. Hungarian has five pairs of vowels whose short and long members do not differ (or only minimally differ) in their quality. The present paper reports on an investigation of a spontaneous speech corpus with respect to temporal relationships of high and mid Hungarian vowels phonologically constituting five short/long pairs. Differences in physical duration between short and long vowels were found to be significant and were mathematically confirmed. In spontaneous speech, overlaps between the durations of short and long vowels are nevertheless large; the exact temporal data are also influenced by vowel quality and phonetic position. Vowel durations attested in 110 minutes of recorded spontaneous speech by ten subjects suggest that speakers, albeit without being aware of the fact, tend to make sure that long vowels are pronounced with a longer duration than short ones.

Keywords: spontaneous speech, duration, phonological opposition, phonetic position, automatic classification

Kosztolányi nyelvművelődési tevékenységéről (Születésének 125. évfordulója kapcsán)

1. Bevezető

Kosztolányi a 30-as évektől tekintélyének teljes súlyával vesz részt a Tudományos Akadémia által elindított nyelvművelő mozgalomban. E miatt a lépése miatt akkor is, ma is heves támadások célpontja, a nyelvművelők viszont munkásságuk egyik hiteles, megerősítő alakjának tartották és tartják. De rászolgált-e későbbi szellemi ellenfeleinek fölényes, indulatoktól sem mentes kritikáira, az „ördöggyvéd”, a „gyökér” megbélyegzésekre, avagy valóban méltó követői tiszteletére? A feltett kérdésre a tárgyilagos válasz megítélésem szerint összetett megközelítést igényelne. Mindenekelőtt elengedhetetlen az e tárgykörben írt cikkeinek tüzetes filológiai elemzése, valamint a Nyelvművelő Szakosztály és a hivatalos mozgalom munkálkodásának feldolgozása. Mint tudjuk, Kosztolányit 1932-ben beválasztották a Nyelvművelő Szakosztályba, amit ő nagy megtiszteltetésnek tartott, az ülésekre el is járt, de miképpen arra Fábián Pál figyelmeztet – igazi szabad lelkületű művészként – minden rokonszenve, segítsége ellenére is őrizte függetlenségét, ragaszkodott saját elképzeléseihez (Fábián 1986: 259). Kívülállását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ő, aki annyi helyen publikált, a szakosztály hivatalos folyóiratába, a *Magyarosan*ba soha nem írt. A távolságtartás amúgy kölcsönös lehetett, mert haláláról 1936-ban ott meg sem emlékeztek. Úgyszintén időszerű lenne nyelvművelői nézeteinek történelmi-politikai kontextusba helyezése. Ne feledjük: az író egy elvesztett háborút és a trianoni tragédiát éppen feldolgozó, elszigete-

léssel büntetett, megalázott, az új helyét meglelni akaró országban élt és alkotott. Végül és nem utolsósorban tisztáznunk kellene azokat a szemléletbeli változásokat, amelyek az irodalom művelői és a nyelv viszonyában, illetve a nyelv műveléssel kapcsolatban bekövetkeztek az azóta eltelt időben. Ha ugyanis jelenkori elvárásainkat kérjük számon gondolataink, egyszerre leszünk történetietlenek, tudománytalanok, illetve igazságtalanul elfogultak. (A gyalázkodással elegyített fölényes megsemmisítéshez azonban alkalmas nézőpont.)

Dolgozatomban a fenti megfontolásokat figyelembe véve követem végig Kosztolányi egyéni nyelvvédő munkásságát a témához köthető írásaira támaszkodva. Fontosnak tartom, hogy elképzeléseit formálódásukban mutassam be, mert meggyőződésem, hogy nem függetleníthetők a nyelvről, az anyanyelvről szóló folyton bővülő tudásától, a politikai eseményektől, illetve a nyelv művelés eseményeitől. A nyelv művelő tevékenységével szerves egységet képező lélektani alapú nyelv szemléletének teljessé válását én a 20-as évek közepére teszem, és legfőbb tanításainak a következőket tartom: A nyelv a néplélek megtestesülése; A nyelvek egyenrangúan szépek, következésképpen a nyelvi sokféleség érték; A nyelvek meghatározzák beszélőik világlátását, vagyis nemcsak a gondolkodás hat vissza a nyelvre, hanem a nyelvtudás is visszahat a gondolkodásra. Az első az egyenlők között – az anyanyelv (Szili 2009).

Nem térek ki viszont azokra a kérdésekre (nyelvi sovinizmus, a nyelvújításhoz való viszonya), amellyel a hasonló tárgyú munkák kimerítően foglalkoztak (Deme 1946, 1960; Panek 1985; Szűts 1991; Dér 1985; Kemény 1986; Heltainé Nagy 2000: 71–82; Radics 2002).

2. Kosztolányi nyelv művelő tevékenységének jellemzői

Tudjuk, az aktív újságíróként is dolgozó Kosztolányi cikkeinek nem kis hányada (több mint nyolcvan) a nyelvet állítja középpontba. Ezeket Illyés Gyula gyűjtötte egy kötetbe (Illyés 1940), amelynek bővített, javított változatát Réz Pál rendezte sajtó alá *Nyelv és lélek* címmel 1971-ben. Én ennek harmadik kiadásából idézek majd (Kosztolányi 1999), megadva az elemzett mű címét, és ha jelentőséggel bír, az évszámát is.

A bennünket most érdeklő, szűkebb értelemben vett nyelv műveléssel foglalkozó írások viszonylag jól elkülöníthetők a nyelvet, pontosabban a nyelvfilozófiai kérdéseket, az anyanyelvet, a nyelv tanulást középpontba állítóktól. A főbb programadó, elméleti jellegű munkái: *Túlvilági séták* (1931); *Pár szó a nyelvújításhoz* (1932); *Nyelvtisztítók és nyelvpiszkitók* (1932); *A nyelvtisztaságért* (1932); *Használati utasítás. Pesti Hírlap Nyelvőre* (1932); *Bábel tornya. Nemzeti és nemzetközi nyelv* (1933); *Nyelművelés* (1933). Alapvetően a nyelv művelés témájához köthetők: *Nyelvtisztítás* (1916); *Csonka magyar nyelv* (1921); *Ábécé a nyelvről és lélekről* (1927); *Nyelvőr. Párbeszéd és pörbeszéd* (1933); Az idegen szavakat a középpontba állítók: *A tudomány nyelve* (1933); *Természetjáró* (1934); *Fénybetűk az éjszakában* (1935); *Egy kis merénylet a magyar nyelv ellen* (1935); *Darling* (1935); *Zweig István és Alexander Petőfi* (1936). Valamivel ritkábban tűz tollhegyre nyelvhe-

lyességi kérdéseket: *Nyelvünk ügye* (1934); *Zárszó egy vitához* (1934); *Anya és anyája* (1934); *Rövid és hosszú mondat* (1935). (Kisebbszösszeneteit itt nem említettem, de szükség esetén utalok rájuk, ha a tárgyam úgy kívánja.)

Amikor az első nyelvvédő cikkét megjelenteti, fizikai és alkotói erejének teljében levő fiatalember (31 éves), az utolsó papírra vetésekor, férfikora delelőjén, szelleme ugyanúgy izzik, de teste már a halálos kórral küzd. Vegyük most sorra, milyen gondolatok, tettek köré csoportosítható ez a két évtized. Megjegyzem, munkamódszerének azon sajátossága, hogy kitartó szenvedélyességgel ismételtette az általa lényegesnek tekintett üzeneteit, sokat segített a választott filológiai alapú megközelítésben, mivel jószerével maguktól kirajzolódtak azok a tartalmi csomópontok, amelyek köré dolgozatomat építhettem.

2.1. A nyelvművelés célja Kosztolányinál: az anyanyelv iránti szeretet fenntartása, erősítése, az anyanyelvi öntudat erősítése. Az író-költő 1916-ban a *Nyugaton* napvilágot látott *Nyelvtisztításban* figyelmeztet először az idegen szavak elburjánzásának veszélyére. Teszi ezt a nyelvésztársadalmat is megelőzve, hiszen Zolnai Gyula 1921-ben veti fel a nyelvművelés újraszervezésének gondolatát az Akadémián, Szinnyei József, a budapesti egyetem rektora pedig csak 1924-ben mondja el tanévnyitó beszédét, amelyben ostromozza az idegenszerűségeket, illetve cáfolja, hogy a nyelv fejlődésének menetébe nem szabad tudatosan beleavatkozni (Napkelet II, 57–66). Az ízig-vérig európeér Kosztolányi figyelmét a tőlünk nyugatabbra elhelyezkedő országokban zajló történések fordítják a kérdés felé: „felszólamlásomra csak az időszerűség ad jogot. Naponta böngészgetem a német, francia, angol, olasz lapokat, és azt látom, hogy ezeknél a nálunk sokkal nagyobb népeknél a háború igen élénk mozgalmat gerjesztett, hogy nyelvüket megtisztogassák a henye sallangoktól, és a mozgalomnak éppen a tekintélyes napilapok a szószólói” (*Nyelvtisztítás*, 28).

A belső indíttatás (mi is lehetne más önála) a fogyatkozó szeretet felszítása: „nyelvünk iránt való régi szeretet is veszendőben van” (i. h.), panaszkodik. Ezért tartaná szükségesnek, hogy „szókincsünket nem hanyaveti nemzetieskedésből, de áhítatos szeretetből kissé megkeféljük” (i. m. 29). Az érzelmi kötődés mint a nyelvre való odafigyelést leghathatósabbban segítő eszköz későbbi, a nyelvművelési mozgalom idején keletkező írásainak is állandóan jelen lévő motívuma. A nyelvművelők az ő értelmezésében: „Legjobb tudásuk szerint arra vállalkoztak, hogy az irodalom és az élet között az űrt betöltsék, hogy társadalmi úton ébresztgessék a nyelvünk iránt lankadó szeretetet, hogy jogát legalább Magyarországon biztosítsák” (*Nyelvtisztítók és nyelvpiszkitók*, 140).

A szeretetre való hivatkozásnak egyfelől a korban, másfelől Kosztolányi neveltetésében, személyében gyökerező magyarázata van. Mondjuk ki, akkoriban szeretni illett az anyanyelvet (és a hazát): a magyar nyelv megdicsőítésének nagyjából a 18. század végén elkezdődött folyamata ugyanis a 19. század utolsó évtizedeiben, az ő és a generációja eszmélésének időszakában hágott a tetőfokára. Ezt a kulturális tanítást különleges, mélyen megélt, meghitt viszonyná a szabadkai családi miliőn kívül leginkább Kosztolányi egyedülálló szellemi és lelki érzékenysége tudta tenni. Az anyanyelv minden volt a számára, a kezdet és a vég, életének legnagyobb misztériuma, az utánozhatatlan csoda, a határtalan tudás, az otthonosság érzetének a forrása.

A továbbiakban tárgyalt elképzelései általánosságban összecsengnek a Nyelvművelő Szakosztály hivatalos szakmai elveivel, de az utóbbiak – érthető módon – az emocionális összetevőket nem hangsúlyozzák különösképpen (Négyesy 1932: 3–22; Nagy J. 1932: 29–39).

Az öntudat élesztgetése mint cél kimutathatóan a tragikus történelmi fejlemények után tűnik fel cikkeiben, de a lélektani hatások meghatározóbbá válása nyelvszemléletében ugyancsak magyarázza megjelenését, gondoljunk a nyelvi értékekről és az anyanyelv helyéről vallott fentebb említett gondolataira (a nyelvszemléletéről l. még Szegedy-Maszák 1994). A trianoni döntés utáni dermedt fájdalom, a keserűség is erőteljesebb, mondhatni harcias fellépésre készíteti: „Nyelvünk az egyetlen élő valóság, melyet még az ország földarabolói se vehetnek el. Tisztítsuk meg a salaktól. »Csonka Magyarország nem ország« – de a csonka magyar nyelv sem magyar nyelv, amely ennek a földnek a csorbíthatatlanságát és épségét kölcsönként, korcs szóval »integritásnak«-nak, a magyar nép eszejárását pedig »mentalitás«-nak hívja” (*Csonka magyar nyelv*, 1921, 36). A kiszolgáltatottság, a veszélyeztetettség árnyékában az anyanyelvet az eddigieknél is becsesebb szereppel ruházza fel, a közösség létét biztosító, az elszakított országrészek magyarságát összetartó erővé emeli. Felesége szerint barátainak gyakran hangoztatja: „A nemzet akkor hal meg igazán, ha feladja nyelvét, nem akkor, mikor határát adja fel. A határokat vissza lehet szerezni, a nyelvet soha” (Kosztolányi Dezsőné 1938: 284). Az utóbbi gondolatokat nem nehéz – történelmi és egyéni összefüggéseiből kiszakítva – félremagyarázni, kezdeti revizionista felhangokat tulajdonítani nekik, holott az akkori magyar társadalmat (még a kommunista pártot is!) egyöntetűen jellemező reakciókról van szó. Ne feledjük, Kosztolányit személyesen is súlyosan érintik az események: a trianoni döntés darabokra töri meghitt, levendulaillatú, szabadkai világát: idősödő apja elveszíti igazgatói állását, rokonságának egy része marhavagonokban tengődik Pesten.

Úgy tíz évvel később, a Trianon okozta fájdalom enyhülésével, a nyelvművelő mozgalom működésének első éveiben jóval szelídebben határozza meg a nyelvi öntudat meglétének kettős, cél és eszköz voltát: „A nyelvet, mely eleven, folyton változó és fejlődő folyamat, sohasem lehet véglegesen »rendbe hozni«, kisöpörni és fényesre kefélni, de annyit igenis elérhetünk, hogy az öntudat résen álljon és csöndben, rejtetten munkálkodjék” (*Pár szó a nyelvújításhoz*, 1932, 128); „Az öntudat e fölocsúdása nemcsak eszköz, mellyel majd kivívhatjuk célunkat, hanem voltaképpen maga a cél” (*Nyelvtisztítók és nyelvpiszkitók*, 1932, 134).

2.2. Kosztolányi célközönsége – az igényesség mint a szélesebb „tömegeknek” szóló követelmény. Hogy Kosztolányi szerint kiket is kell megszólítani, több munkájából rakható össze, de az érintettek köréről nála teljesebb kép bontakozik ki, mint a hivatalos állásfoglalásokból (Négyesy i. m.; Nagy J. i. m. 38). A kérdéssel inkább foglalkozó Nagy J. Béla szerint „az egész irodalmi és köznyelvet” kellene szemmel tartani „minden elágazásában”, vagyis a szépirodalmat, a tudományos és az ifjúsági irodalmat, a népművelés szolgálatában álló irodalmat, az újságok nyelvezetét, a hivatalos nyelvet, vagyis elsődlegesen az írott nyelvváltozatokat.

Kosztolányi a *Túlvilági séták* című, keretes elbeszéléseket idéző dolgozatában, amelyben az elhunyt Szarvas Gáborral beszélgetve, nagyrészt az ő véleménye-

nyeként feltüntetve fejt ki elképzeléseit, előbb a sajtót, a hivatalos nyelvet nevezi meg mint a jobbításra leginkább rászorgáló területet: „Eszem ágában sincs pénz-bírsággal sújtani azt a sihedert, aki a nyelv gyalogjárójára köp vagy szemetel. Mindez magánügy. De igenis hivatalos nyelvi védelem alá helyeznék minden hirdetest, minden fölírást, minden értesítést, mely falakon, boltok kirakatában vagy fönn az égbolton – hírverő lángbetűk alakjában – ezrek és ezrek figyelmét kelti föl, s gombatelepe lehet a nyelvi járványoknak” (i. m. 115). (A szerencsésen vagy szerencsétlenül megválasztott elbeszélői formáról: a túlvilági találkozás, a halottak megidézése, az álom a századforduló évtizedeiben a művészet egyik kedvelt motívuma, amely természetesen tetszhet vagy ellenérzéseket kelthet a ma olvasójában, de alkalmazásáért rosszindulatú feltételezésekkel mocskolni a szerzőt az érvtelenség áruklodó jele.)

Az ifjúság „Szarvas Gábor” számára a legreményteljesebb közönség. Belátva ugyanis, hogy a rögzült rossz szokásoktól az általa ideálisnak tartott fokozatossággal csak lassan szabadítható meg az írott nyelv, a „tisza lapot” jelentő gyermekek, az oktatás felé fordul: „Az iskolával feltétlenül rendelkezünk. Ezt még nem rabolták el tőlünk. Hát éljünk vele. Kezdődjék itt a nyelvtisztítás, a nyelvművelés, a nyelvújítás. Még arra sincs szükségünk, hogy ezt a mozgalmat kivigyük az iskola falain kívül. Ott benn dolgozzanak, csöndesen, serényen. Neveljünk gyermekeinkből olyan embereket, akik nem kongó szólamokra büszkék, akik mélyen érzik anyanyelvükkel való kapcsolatukat... legyen az iskola a leendő olvasók előkészítő tanfolyama” (i. m. 120).

Kosztolányi – igazi idealistaként – bízik a sajtó és az olvasóközönség ízlésének jótékony egymásra hatásában. Hiszi, hogy idővel bekövetkezik az a vágyott állapot, amikor is a biztos közízlés, a műveltség visszavonulásra készíti az igénytelenséget: „Mozgalmunk nem is vállalkozott arra az oktondiságra, hogy bárkit is megtanítson írni, aki nem tud. Célja nem művészi, inkább társadalmi. A tömeget akarja megnyerni az eszmének, elsősorban az ifjúságot, annak ízlését tudását óhajtja fejleszteni, a közrendű emberek szolgálatára kíván lenni [...], abban a reményben, hogy ez a tömeg majdan visszahat a közszellemre, s az olvasók akkor többet követelnek azoktól, akik kiszolgálják őket” (*Nyelvtisztítók és nyelvpiskítók*, 134–5).

Az irodalmat, annak művelőit ugyancsak bevonná a küzdelmekbe. Nem csupán személyes meggyőződésből (szerinte az írónak kutya kötelessége tökéletesen ismernie mesterségének eszközét), valamint az írástudóknak szánt szerepből adódóan (l. 2.3. fejezet), hanem a rájuk háruló közösségi felelősség, az elszakított országrészek magyarsága miatt: „Egyébként a nyelvművelést sem a legalacsonyabb fokon kell megkezdeni, hanem a legmagasabb fokon, az irodalmon. Ha itthon a mégis egy tömbben élő magyarság írói összefognának, s a főbb elvekben megegyezve nyelvünket új fényre derítenék, ennek az egységes mozgalomnak híre, eredménye a sajtó útján előbb-utóbb eljutna a megszállott területekre is, és semmi kétség, hogy serkentőleg hatna az ottani élőkre. Ehhez azonban mindenekelőtt arra van szükség, hogy igazi irodalmi öntudat alakuljon ki itthon, és megértsük egymást. Ezért harcolok” (*Nyelvművelés – Čokol... Vigiazat...!*, 192).

Vitathatatlanul azonosul a nyelvművelés mozgalom jellegével, vagyis azzal, hogy a nyelv a társadalom minél szélesebb rétegeinek ügye legyen. Ennek a gondo-

latnak a legteljesebb megfogalmazásával talán az 1933-ban született *Nyelvművelés*-ben találkozunk: „Elsősorban az ifjúságra, az iskolára, a közhivatalokra, az iparra, a kereskedelemre, a törvényhozásra szeretnénk hatni, szóval a nagy tömegekre” (i. m. 179–80). A „tömeg”-en azonban – meglátásom szerint – ő az írástudók, az iskolázottak szélesebb táborát érti (ahogy a Nyelvművelő Szakosztály is, l. Nagy J. i. m.), és nem a „romlatlan”, külső hatások által nem érintett „népet”. (A népnyelv 18. század elejéig visszavezethető idealizálásának erős hagyománya van a magyar nyelvészeti szakirodalomban is, gondoljunk Müller Miksa, Gyergyai Ferenc, Szarvas Gábor, Ponori Thewrewk munkásságára.) Kosztolányit szintén megragadja az egyszerű, vidéki emberek „harmatos”, „üde” nyelve (*Csibésznyelv*, 26; *Túlvilági séták*, 107).

Viszonya a nép nyelvéhez a feltétlen csodálatnál azonban összetettebb, árnyaltabb, miképpen az a *Göcsej* című cikkéből kitűnik, amely voltaképpen józan leszámolás a 19. századi eszményi romantikus népképpel. Elismeri a népnyelv értékeit, de tudja, hogy „darabosságuk még nem erő, elmaradottságuk még nem romlatlanság, tájékozatlanságuk meg nem jóság” (i. m. 144). Szereti az egyszerű emberek beszédét, de fenntartásait is megfogalmazza velük szemben: „Nem mindig a legjobb mester az öntudatlanság. A tanultságnak, ízlésnek, választékosságnak is megvan a maga joga” (i. m. 145).

Híve annak, hogy az iskolázott beszélők ismerjék a nyelvüket, olvassanak minél többet, és választékosabb stílus jellemezze a hivatal, az újságok, a reklámok, a köz nyelvezetét: e tekintetben nagyon találónak gondolom a *Bábel tornya* című cikkben használt, a dolgozatom címében is szereplő „nyelvművelődés” fogalmat (i. m. 173), amelynek jelentése hűen tükrözi Kosztolányi eszményképét: az anyanyelvi tudását szüntelenül gazdagító, azt művelő, igényes és tudatos nyelvhasználót.

Hogy ezt az elképzelését mennyire fontosnak tartotta, a *Pesti Hírlap Nyelvőre* bizonyítja, amely az ő kitartásának, fáradhatatlan szervezőtevékenységének köszönheti a létét. Ez a több százezres példányban terjesztett (minden előfizető megkapta), a nyelvtudomány akkori jelesei (Gombocz, Horger, Balassa József, Tolnai Vilmos, Kertész Manó) által közérthető stílusban megírt cikkgyűjtemény és szótár a visszaemlékezések, reakciók alapján messzemenően betöltötte azt a feladatot, amelyet megvalósítói neki szántak: az egész magyarságnak, nem utolsósorban az elszakított országrészek magyarságának, iránytűül, támpontul szolgált nyelvi kérdésekben, erősítette az összetartozás érzetét egy olyan időben, amikor erre nagy szükség volt. De miképpen Örkény visszaemlékezéséből tudjuk, az írók is haszonnal forgatták, sőt „csalhatatlannak” tekintették (idézi Heltainé Nagy 2000: 77). Megérdemelné, hogy valóban ez a kép éljen róla: Margócsy István például – minden megokolás nélkül – „Erőteljesen revizionista jellegű”-nek nevezi (Margócsy 2007: 176).

2.3. A nyelvért viselt felelősség mint az írástudók kötelessége. Kosztolányi még annak az író- és költőgenerációnak a tagja, amely feladatának tekinti, hogy munkájának eszközével, a nyelvvel törődjön, és azt minél tökéletesebben birtokolja. Tudjuk, ezt a „szakmai követelményt” persze leginkább önmaga számára tartja kötelező érvényűnek.

Mindebből következően – a korban még uralkodó nézeteknek megfelelően – az írástudókat jogosultnak tartja arra, hogy nyelvészeti, nyelvhelyességi kérdések-

ről véleményt mondjanak. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy lélektani alapú nyelvfelfogásából adódóan nem szán nekik kizárólagos szerepet: „Mi dönthet arról, hogy egy nyelvben mi a helyes és helytelen? Néha az ösztön, néha az ízlés, s néha – legtöbbször – a nyelvszokás. A jelenkori Európa vezető nyelvészei azt a nézetet vallják, hogy azok a fordulatok, melyeket a remekírók és a művelt emberek többsége elfogadott, helyesek” (*Használati utasítás*, 157).

Némi megnyugvással állapítja meg, hogy Gombocz Zoltán, „legnagyobb alkotó nyelvészünk” sem ellenzi, hogy az írók, az „egyedül illetékesek” véglegeznek néhány kérdést, „a szépség és jó hangzás nevében” (*Nyelvművelés*, 180). Nem hallgatja el, hogy a professzor „nem vesz részt” a mozgalomban (i. h.), tehát nem „csúsztat”, sem finoman, sem durván (Sándor 2001). Gombocznak az írók szerepével kapcsolatos alábbi véleményét is nehéz másképp értelmezni, mint ahogy Kosztolányi tette. Az irodalmi norma viszonylagosságát, ellentmondásait fejtegetve (nem a létét megkérdőjelezve!) ugyanis az alábbi következtetésre jut: „Követendő példa nem egyes írók, hanem a mindenkori nagy írók nyelvszokása” (Gombocz 1931: 4). Végül munkáját ezzel a gondolattal zárja: „A nagy egyéniségek hatása a nyelvszokás kialakulásában és megőrzésében nagyobb szerepet játszik, s a nyelvi kifejezések megítélésében az esztétikai szempont az irányadó” (Gombocz i. m. 11).

Ismerve Kosztolányi – Gombocz hatását is magán viselő – nyelvszemléletét, köztük feszülő ellentét nyomára más kérdésben sem bukkanunk. Kosztolányi nem sérelmezi, hogy a nyelvtudós – szakmájának törvényeit betartva – nyelvhelyességi kérdésekben nem nyilvánul meg. Egyik beszélgetésükből idézve eminens diákként egyetértően ismétli a nyelvészprofesszortól hallottakat: „a nyelvbúvár, akár a természettudós, minden jelenséget tudomásul vesz úgy, ahogy van. Semmit se tart se szépnek, se rútának, se helyesnek, se helytelennek, mert nincs rá föltétlen mértéke. A pelimi vogulok például a pelimi-vogult beszélnek úgy, ahogy beszélnek, most ebben a pillanatban, és nyelvük se tiszta, se zagyva, se jó, se rossz, hanem pelimi-vogul, amint régi elemeiből, történelmi szükségképpen az események parancsoló hatása alatt kialakult” (*Nyelvművelés*, 180).

A teljes képhez hozzátartozik az is, hogy Gombocz 1931-es elnöki megnyitója sem adhatott okot a neheztelésre Kosztolányinak (sem az akkori és későbbi nyelvművelőknek), mert nem semmisített meg senkit és semmit: tudományos kételyeinek megfogalmazásával együtt is támogató, a nyelvhelyesség helyét, törekvéseit napjainkig alapvetően helytállóan meghatározó munka. Definíciója szerint „A nyelvhelyesség a szociális nyelv, vagy ha tetszik, a nyelvszociológia problémája. Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll” (i. m. 11). (A dolgozat emlékezetünkben megkopott vagy ilyen-olyan okokból módosult tartalma valóban ellenőrizhető. Tanácsos is megtennünk, kiváltképpen ha ítéleteinket rá alapozzuk.)

A nyelvész és az író-költő közötti egyetértés, harmónia bizonyítéka az is, hogy Gombocz nem kérdőjelezi meg az irodalmi nyelv sajátos szerepét: „Külön kérdés az irodalmi nyelvhelyesség kérdése, mert hiszen nyilvánvaló, hogy a nyelvhelyességnek most adott általános meghatározása az irodalmi nyelvre nem minden

esetben alkalmazható. Mindenekelőtt az irodalmi nyelv nincsen helyhez kötve, s időbeli korlátai is szabadabbak” (Gombocz i. m. 11). Ezt a gondolatmenetet szinte zökkenőmentesen folytathatjuk Kosztolányi szavaival: „az irodalmi nyelvnek már van öntudata és emlékezete is. Éppen arra valók az írók, hogy a nyelvnek ezt az emlékezetét eddzék, távlatát kiterjesszék a múltra s a jövőre is” (*Nyelvművelés*, 180).

2.4. A nyelvhelyességről és a szabályokról. A szabályok követésének elvárása, a „helyes”, „nem helyes” minősítések („megbélyegzések”) napjainkban a nyelvművelés ellenzőinek fő támadási területe, haragjuk szítója (holott tudomásom szerint alapvető szemléletbeli változások mentek végbe a nyelvművelésben az utóbbi évtizedekben). Nos, az ő általuk vizionált feddő-tiltó-előíró nyelvművelés bajosan tűzhetné Kosztolányi nevét a zászlajára, mivel formai kérdésekben szór-szálhasogató rágódást, szabálysúlykolást, merev, kinyilatkoztatásszerű dörgedelmeket keresve sem találunk nála. Nyelvszemléletéből adódóan tisztában van ugyanis a szabályok viszonylagos voltával, a hozzájuk való szigorú ragaszkodás értelmetlenségével. Mivel alapmeggyőződéséről van szó, több írásából is idézhetnénk a következő gondolatot hasonló vagy kicsit módosított változatban: „Egy kifejezés jogosságát mindig inkább a lélektan és a nyelvszokás szabja meg, nem az értelem. A nyelv olyan rendszer, melyben sok örület van, sok törvényesített, emberi örület” (*Nyelvtisztítók*, 137); „A nyelv nem mindig következetes, nem mindig ésszerű. Következetessége is inkább lélektani, mint értelmi... A nyelvről ezt mondhatjuk: »rendszer, de van benne örület«. Sok emberi örület, szeszély és következetlenség van benne, melyet csak a lélektan segítségével lehet megmagyaráznunk, értelemmel vajmi ritkán” (*Használati utasítás*, 156).

A szabályok e felfogásrendszerben egy misztikus, ellenőrizhetetlen fejlődési folyamatnak a termékei, következésképpen kiszámíthatóságot csupán a nyelvszokás kölcsönözhet nekik: „A nyelvtant nem lehet kaptafára húzni. Ahány szabály, annyi kivétel” (*Ahány szabály... 133*); „Ami tegnap szabálytalanság volt, ma szabály. A nyelv állandóan hullámoz, mozog, változik, mert él... Mi dönthet arról, hogy egy nyelvben mi a helyes és mi a helytelen? Néha az ösztön, néha az ízlés, s néha – legtöbbször – a nyelvszokás... Ami pedig szokás, az – e szó ősi jelentése szerint – erkölcs is. Ez a nyelvhelyesség erkölcsé” (*Használati utasítás*, 157).

Az, amit a nyelvben a szabályoknál fontosabbnak ítél és nagyra becsül, kifejezőerejének végtelensége: „a nyelvek nem állnak egyébből, mint szokásoktól szentesített, polgárjogot nyert pontatlanságokból és szabálytalanságokból, melyekkel a mindig gyermekes és szeszélyes, szabadságra és rugalmasságra vágyakozó lélek meg tudja szólaltatni sokfelé cikázó sejtelmét, tétováságát és bizonyosságát is, szóval egész végtelenségét” (*Nyelvünk ügye*, 221).

A fentiekkel magyarázhatóan klasszikus értelemben vett nyelvhelyességi kérdésekkel alig foglalkozik, de innen eredeztethető a velük szembeni megengedő, nagyvonalú magatartása is. Ha kifogásol valamit, három okból teszi: a) ha az érthetőség, a világos megfogalmazás csorbát szenved; b) ha eltérést tapasztal a nyelvszokástól; c) ha esztétikai szempontból lát kivetnivalót az adott formában. Az utóbbi nézőpont Kosztolányinál magától értetődő. Mivel nyelvszemléletében központi helyet foglal el a szokás, az attól való eltéréseket nem üdvözli (mert a szo-

katlanság megértési zavarokat eredményezhet), bár tudja, vallja, hogy a nyelv örök változás. Természetesen azt fogadja el legkevésbé, ha a szokatlanság forrása valamilyen idegenből átvett szerkezet, mert ez a magyar nyelvre jellemző, sajátos világlátást veszélyeztet. Ésszerűnek tartja például a *Vártam, míg eljött* struktúrát, de a *Vártam, míg el nem jött* mellett érvel, mert a magyar szemléletnek inkább ez felel meg: „Az első formánál a szemlélet az, hogy az illető, akit vártunk, a várákozás ideje alatt még nem volt ott, a második merőben idegen formánál viszont a megérkezés ténye hangsúlyozódik, domborodik ki” (*Kis nyelvtan*, 68).

A legfontosabb az a) pontban meghatározott elvárás számára, a mondani-való pontos átadásának, a világos, egyszerű beszédnek a követelménye. Ezt az alapelvet szintén gyakran hangoztatja: „Úgy kell írni, hogy azonnal megértsék, mit akarunk mondani” (*Kis nyelvtan*, 68); „Tanuljuk meg, hogy az olvasót tilos – csak egy másodpercig is – bizonytalanságban hagynunk. Az írás egyetlen ékesége a világosság” (*Ábécé a nyelvről és lélekről*, 74–5); „A franciáknak van egy bölcs mondásuk: „Az, ami nem fejezhető ki világosan, nem is érdemi meg, hogy kifejezzék” (*Mi a véleménye...*, 148). Egy helyütt magának a nyelvművelő mozgalomnak a törekvéseit is így határozza meg: „Célja a világosság és érthetőség” (*Egy kis merénylet a magyar nyelv ellen*, 249). Véleményét – jó pedagógiai érzékkel vagy hatékony újságírói fogásként – szemléletes példákkal nyomatékosítja. Vitatott esetekben a hosszadalmas elméleti okfejtések helyett a nyelvhasználatot, az értelmet teszi meg döntőbíróvá, vagyis azt, hogy a beszélő a kifejezendő tartalmat a legmegfelelőbbben visszaadó alakot választotta-e. A forma és a tartalom harmóniájának jegyében védi meg azt az ötéves fiúcskát, aki anyja iránti rajongó szeretetét a *Te vagy a világ legjobb anyája* mondatba foglalja. Az *anyája* szót *anyja* formára kijavító felnőtteket így feddi meg: „Az *anya*, ha birtokragot vesz föl, *anyja* lesz, rendes körülmények között. Csakhogy itt a kisfiú nem azt akarta mondani, hogy az ő *anyja a világ anyja*, hanem azt, hogy az ő anyja a világon levő legjobb *anya*” (*Anyá és anyája stb.*, 233).

Ki kell emelnem, hogy az érthetőség, a világosság érdekében szembeszegül az – általa jól ismert – grammatikai szabályokkal is: „Hirdetik például, hogy a birtokos főnév előtt a határozott névelő fölösleges és lompos. Ez sok esetben igaz. De sok esetben nem igaz” – jelenti ki (*Ahány szabály...*, 133). Állítását több példával is szemlélteti: „»Szilárd ítéletem.« Nem értem ezt a mondatot. Keresem az állítmányt (a *van*-t, mely csak odaértendő), s azt hiszem, mindössze egy jelzővel meg egy jelzett szóval állok szemközt. De ha kiteszem a határozott névelőt, akkor minden világossá válik: »Szilárd az ítéletem.« Viszont »Ítéletem szilárd«” (i. h.).

Határozottan elveti az „egyes nyelvészeti tilalmak”-ból, illetve azoknak nem teljes tudásából adódó félelmek diktálta alakzatokat (ma hiperkorrekciónak neveznénk a jelenséget) ismét csak az érthetőség nevében (l. a névelőhasználatról szóló példáit: *Ábécé a nyelvről és lélekről*, 74).

Íróként-költőként főként a stilisztikát érintő szabályok kizárólagosságát utasítja el: „Hogy milyen legyen a mondat, rövid-e vagy hosszú, az nyilván nevetséges, avatatlan kérdés. A gondolatot és mondatot nem lehet röffel mérni... Mind a kettő egyaránt jó lehet és közvetlen is. Itt minálunk a bírálók sokszor megrójják ennek vagy annak »hosszú« mondatait. Ez a kifogás csak akkor volna helyénvaló, ha

a rossz mondatokat rónák meg... Tévedés azt hinni, hogy a rövid mondatok »magyarosabbak« és »természetesebbek« (*Rövid és hosszú mondat*, 242). Míg ugyanabban a munkájában meggyőzően érvel Proust harmincsoros mondatainak hitelessége mellett, a gúny fegyverével teszi nevetségessé a hivatalos nyelv nyakatekertségét, amely kiszolgáltatottá teszi címzettjeit azon egyszerű oknál fogva, mert nem értik meg (ismerős jelenség). A szóról szóra idézett korabeli közlemény: „A kormány nincsen abban a helyzetben, hogy az állatállomány kiszolgáltatása iránt támasztott igény teljesítésének lehetőségét elismerje” (*Adalék a hivatalos írásmódhoz*, 40). Kosztolányi csípős megjegyzése: „A kalocsai meg a szolnoki paraszt azonban, ki csak arra kíváncsi, elviszik-e marháját vagy sem, s nem tudja, hogy ez a halmozott birtokviszony a francia szövegben csakugyan ékesen és világosan hangzik, így sóhajt föl: »A magyar nép nincsen abban a helyzetben, hogy az ép nyelvérzéke ellen elkövetett kicirkalmazott és körülteremtettzett erőszakosság megérthetőségének körülményeit előmozdíthassa«” (i. h.).

Hogy mennyire távol állt tőle a kioktató, a nyelvhasználatot szabályokkal körülbástyázó viselkedés, álljon itt a Négyesy László védelmében írt cikkének (*Nyelvtisztítók és nyelvpiszkítók*) érvrendszere. Az előzményről: Dr. Supka Géza írást jelentetett meg újságjában *Magyarosan rangosan...* címmel, amelyet azzal a nem titkolt szándékkal írt, hogy a nyelvművelő mozgalom egyik vezéregyéniségéről, Négyesy László nyelvészről (Kosztolányi volt egyetemi tanáráról) bebizonyítsa, nem tud helyesen fogalmazni. A költő – mint egy könnyű ellenféllel küzdő vívómester – nyugodt eleganciával, finom, pontosan ülő csapásokkal semmisíti meg Supka okvetetlenkedéseit. Az alábbi táblázatban összefoglaltam magyarázatait, amelyek hűen tükrözik a nyelvhelyességi kérdésekben követett alapelveit: „Egy nyelvészeti vitát az általános nyelvgyakorlat, a remekírók és a nép dönthetnek el” (i. m. 136).

Supka kifogása	Kosztolányi érvelése
A szerinti, előtti használata helytelen.	„A névutókat általában továbbragozták, élő beszédben és írásban, nagyok és kicsinyek egyaránt. Arany János gyakorlatban, elméletben szintén emellett tört lándzsát” (136).
Nem mindig tünteti föl az igenév mellett a birtokos személyragot.	„...ezzel az árnyaló eszközzel szükség szerint élhetünk vagy nem élhetünk” (i. m. 136).
A -ván, -vén igenév használata.	Petőfinél is megtalálható (136).
Nem különíti el a <i>sem</i> és a <i>se</i> alakokat.	„...a <i>sem</i> és <i>se</i> közötti különbség kopóban van, a nép már alig különbözteti meg, ennél fogva sok író a <i>sem</i> helyett következetesen <i>se</i> -t használ a mássalhangzók előtt, a szép hangzás kedvéért” (136).
A <i>nemcsak</i> -ot <i>de</i> -vel párosította.	„Népiesen társulhat, Aranynál is gyakran előfordul” (136).
A <i>ki van téve, igazolva van</i> féle igeneves szer-	„...a jelen időben semmiféle kivetnivaló nincs

Supka kifogása	Kosztolányi érvelése
kezetek előfordulása.	benne [...] Mindegyik állapotot jelent, s oktalan kerülése elszegényítené nyelvünket... »Akit én szeretek, Meg van az <i>szeretve</i> « – szól a népdal. »De tudd meg, de tudd meg, vérszopó Heródes, Hogy ő nincs <i>elveszve</i> « – éneklí Arany” (137).
„A <i>gyanánt</i> szó használója fegyházat érdemel.”	a) Jelentésük más: nem mindegy, hogy valakit <i>árulóként</i> adnak át vagy <i>áruló gyanánt</i> . b) Pázmány, Gyöngyösi, Arany és más remekírók is használták (i. m. 137).
Jelentő formában a mondat állítmánya a mondat végére való.	„Félve gondolok arra, mivé zsugorodnék szórendünk minden árnyalatot megérezkeltető változottsága, ha az olvasók csakugyan megszívlelnék ezt a fölkiáltójellel is megtűzdelt önérzetes parancsot” (i. m. 138–9).

2.5. A célok elérésének módja – a minden igenlésétől a harcossággal párosuló tolerancián át Zweig Istvánig. Kosztolányi nyelvi kérdésekben is állandóan képezte magát, ebből természetesen következett, hogy nézeteinek állandó elemei új és új vonásokkal bővültek (nagy néha akár önmaguk ellentétébe is fordulhattak, például az eszperantó megítélésében, a nyelv természeti vagy társadalmi jelenség voltának meghatározásában). E fejlődési folyamat lényegét a nyelvi témákban való szabad csapongástól, a feltétlen igenléstől a nyelvművelői elkötelezettségének megszilárdulásáig vezető útból látom. A továbbiakban azt követem végig, hogy e változások együtt jártak-e stílusának, hangnemének módosulásával.

A világháború kitöréséig, amikor csupán a nyelv iránti fokozott érdeklődést tapasztaljuk nála (huszonéves fiatalemberről van szó), mindenre kiterjedő kíváncsiság, megengedő, elfogadó nyíltság jellemzi munkáit: üdvözlí az eszperantó terjedését (*Az új kultúrnyelv*), jóindulatúan, támogatóan szemléli az új világváros, Budapest nyelvváltozatainak formálódását: „Kávéházainkban egész nap folyik a szóháború, és a piccolo mellett rontják, csúfolják, művelik a nyelvet. Este pedig a kabarék veszik át a szerepet. Innen hozza magával minden budapesti a finomságokat, a szavakon való elcsodálkozást, itt teremnek a szójátékok korcs poétái, akik mégiscsak poéták. Nekem úgy tetszik, nincs okunk haragudni se a kávéházakra, se a kabaréra. Nagy Endre, aki pár év alatt megalkotta a budapesti magyar kabarét, tett annyi szolgálatot a művészetnek, a nyelvnek és a magyarságnak, mint az Akadémia” (*Budapest, a szójátszó*, 1910, 16).

Az új magyar nyelv (1913) szenvedélyes, már-már fiatalosan pimasz kiállás a nyelv sokszínűsége, a születő nyelvváltozatok mellett: „Nem finom és nem hősi a nyelvünk? Mit törődünk vele. Az élet alkotta, szükségünk van rá, joga van élni... A nyelv nem üvegalmárium, ahol ritka porcelánok, ezüstneműk és majolika vázák vannak kiállítva, inkább színházi kelléktár, ahol minden csiricsaré össze van halmozva, királyi palást és kolduscondra, középkori vért és hálóing... Szeretjük a falut, de szeretjük a ligeti tájszólást is, az éjjeli emberek tolvajnyelvét” (i. m. 17).

A 10-es évek elején még az idegen hatások tekintetében is derűlátó. Úgy

véli, „Nyelvünket pedig nincs okunk félteni az idegen szellemtől” (i. m. 18), mert az újságíróknak sikerült elszakadniuk a német szellemtől, és az írástudók társadalma – az ő számára különösen vonzó – latin és francia kultúra felé fordult: „jogos történelmi örökségét, a latin testvériségét keresi, új íróink pedig a francia szellemen át küzdik magukat magyarrá... (i. h.). Hozzáteszem, már ezekben az írásokban is tetten érhetők később elemzett újságírói stílusának jellegzetes jegyei, csak pozitív, dicsérő értelemben.

A lélektani tanítások hatását először jelző *A! Aszó* (1914) után nem sokkal írt *Csibésznyelvben* már finom eltolódást tapasztalhatunk a kritikusabb hang felé: a budapesti argót ostorozza, de éppen szegényessége, gyatra magyarsága miatt, jó példának hozva a német, angol, francia gazdag szótárakat. Most már csak reméli, hogy a budapesti nyelv egyszer megszületik abból a színességből, amelyet a lakói képviselnek.

Nyelvművelői tevékenységének kezdetét az 1916-ban keletkezett *Nyelvtisztítás* jelenti. A közvetített tartalom tehát alapvetően átalakul – valaminek az érdekében és valami ellen emeli fel a szavát –, hangnemében, stílusában azonban nem következik be gyökeres fordulat. Azt persze el kell ismernünk, hogy a mozgalom által használt kifejezések a mai fülnek nem éppen szerencsés hangzásúak. Egy részüket mintha a szörnyű háború, majd a trianoni veszteséget elszenvető ország pszichés állapota ihlette volna (*harc, küzdelem, ellenfél, veszedelem, küzdelem, veszély, irt* stb.), de van, amelyhez az 50-es évek ragasztottak negatív jelentést (*mozgalom*), a németből kölcsönzött *nyelvpiszkítás, nyelvtisztítás* alakokat a nyelvi kérdésekben ma már jóval megengedőbb viszonyulásunk tesz túl rigorózusá. Nem lennének viszont igazságosak, ha nem jegyeznénk meg rögtön, hogy a kor heves vitáinak szóhasználatát általában jellemezte a végletesség, így a nyelvművelés ellenzői is bőségesen éltek erős kifejezésekkel, sőt a szerencsésebbeket egymástól is előszeretettel kölcsönözték a szellemi ellenfelek.

Kosztolányi újságíróként is a hatáskeltés mestere: jól tudja, hogy az olvasó figyelmének felébresztése, megtartása, a meggyőzés világos szerkesztést, személyes hangot és nemegyszer túlzásoktól sem mentes megfogalmazásokat kíván. Ezért szól legtöbbször egyes szám első személyben az olvasóihoz, fordul kérdésekkel hozzájuk, használ végletes, pozitív és negatív tartalmú jelzőket, határozókat, sok-sok plasztikus nyelvi képet, familiáris kifejezéseket. Szerinte az *autóbusz* „korcs szörnyeteg” (*Túlvilági séták*, 104), a budapesti nyelv „a divatmajmok üres, fontoskodó, cafrangoktól tarkálló szemétnyelve (i. m. 108). Úgy véli, hogy „aki anyanyelvét nem ismeri tüzetesen [...], az holta napjáig szellemi vakarcs, lelki nyomorék marad, ízetlen, tartalmatlan és kedélytelen” (i. m. 121), kesereg, hogy „Nyelvünk becsülete ebek harmincadjára jutott” (*Nyelvművelés*, 183) stb.

A feleslegesen betóduló idegen szavakon így zsörtölődik: „felületes szemléletre az idegen szavak csak afféle külső jelenségek, pörsenések és hólyagok a nyelv testén” (*Nyelvtisztítók és nyelvpiszkítók*, 139); „...kivernek bennünket tulajdon házunkból. Nem maradnak veszteg. Kenyeret kérnek” (*Túlvilági séták*, 109). Visszaulva az iménti megállapításomra, Supka Géza az előbbi fordulattal tessékeli ki (hogy stílusos legyek, kissé magyartalanul) a főváros nyelvét bíráló vidéki

írókat: „senki se várja tőlünk, hogy szó nélkül túrjuk, ha befogadott vendégeink magunkat vernek ki belőle” (Supka 1932: 584).

Kosztolányi szívesen és tudatosan él az ironia eszközével: a *sírógörcs* összetétel túlzott használatát például így pellengérezzi ki: „Egyedül talán falun, tanyákon sírnak azok az elmaradt emberek, akik nem tudnak lépést tartani a haladó idővel és a folyton fejlődő ízléssel. Egy szegény zselléraszony, aki elveszti a gyermekét, a fakoporsóra meredve *sír-rí, sírdogál*, úgy, mint régen. Őneki egyelőre nincs sírógörcse” (*Sírógörcs*, 216). Az akkori kereskedelmi nyelvet ellepő idegen szavak kapcsán így ironizál: „Ahogy a *kleptomániás úrhölgy* is fennköltebb jelenség, mint a *tolvaj mosónő*, ahogy a *kuzin* finomabb, mint egy közönséges *unokahúg*, és ahogy a *szenilitás* is sokkal előkelőbb fogatékosság, mint az *agykori hülyeség*, azonképpen a kereskedők is az idegen nyelvek bűvös, mindent takaró köntösét ráncigálják elő” (i. m. 217).

E stílusesszüközökön elfogultságunk előjelétől függően fanyaloghatunk, avagy hatásosnak, élvezetesnek tekinthetjük őket, de lássuk meg a fától az erdőt! Először is Kosztolányi sohasem személyek ellen „ádázódik” (142), erőteljes kifejezőmódja nem párosul a partnereit elsöprő gyalázkodásokkal, noha bőségesen részesül személyesen is, de a mozgalmakon keresztül is nemtelen támadásokban. A nyelvművelést ellenző már idézett Supka Géza (az első könyvnap megteremtője, a Károlyi-kormány rendkívüli prágai követe, a *Literatura* főszerkesztője) a népi-urbánus ellentétet e területre is kiterjesztve, így fakad ki a szerinte csupa vidéki nyelvművelő ellen (Kosztolányi mellett többek között Négyesy, Nagy J. Béla, Zolnai Gyula nevét is ott találjuk a sorban): „Tegyenek le már egyszer erről az okatlan, ízléstelen mucsaias divatról, amellyel szüntelenül a főváros ellen izgatnak minden téren” (Supka i. m. 584). Már csak azért is, mert szerinte „Budapest nélkül még valahol a *laófeőjü*-nél tartanánk, s villogó gatyával hadakoznánk a nyelvészkedés frontján” (i. h.). Tanáccsal is szolgál az okvetetlenkedőknek: „Ha nekik nem tetszik ez a főfészkes főváros, tessék, tegyenek róla: menjenek vissza oda, ahonnan jöttek; igen is fontos és jelentős hivatás vár rájuk ott is. De bennünket hagyjanak békén” (i. h.). Kosztolányi visszavágása elegáns: „Vajon csakugyan hiszi-e Supka Géza, ez a sokoldalú és eleven szellem, aki a régebbi történelemben különösen jártas, hogy mi, szegény, barbár magyarok még mindig hujhuj kiáltással vitakoznánk, sőt talán ugatni is volnánk kénytelenek, ha véletlenül nem részesülünk a budapesti nyelv fönti áldásaiban?” (*Nyelvtisztítók és nyelvpiszkitók*, 142).

A személyeskedés elkerülésénél, a vitapartner emberi méltóságának tisztelgésénél is fontosabb szempontunkból a nyelvművelési elveit fejtegető dolgozataiban mindvégig jelen lévő türelmes, óvatos, egyensúlyt kereső magatartás, a kizárólagosság tudatos kerülése. Úgy tűnik tehát, hogy a nyelvművelés akkori hivatalos elveinek türelmet, „alkalmazkodó hajlékonyságot” (Nagy J. Béla i. m.) hirdető eleme kitüntetett szerepet kap az író-alkotó Kosztolányinál. Még az általa sokat kárhoztatott idegen szavak kapcsán is óvatos, megfontolt: „Egyesek [...] mindenben germanizmust szimatolnak. Ezeknek nyelvészeti üldöztetési mániájuk van... Az új nyelvész nem csendőr, hanem belátó politikus: küzd a rendbontás ellen, mindaddig, míg az nem diadalmaskodik, akkor azonban közkegyelmet hirdet” (*Ábécé a nyelvről és a lélekről*, 74). Érvelését számos idegen eredetű származék-

szóval is nyomatékosítja: „Ezek már századok óta megszerezték polgárjogukat. Nincs okunk megvonni tőlük. Aztán ha tiszteljük ázsiai múltunkat, mikor perzsák s egyéb népek sókincse hatott ránk, miért vessük meg európai mivoltunkat? Az ázsiai ezredév szent? Az európai ezredév kutya?” (i. h.).

A Szarvas Gáborral folytatott képzeletbeli beszélgetésében türelemre inti az akkori nyelv állapotával elégedetlen mestert: „Maga a közönség se látná szívesen, ha unos-untalan beleszólnának abba, hogyan beszéljen és írjon. Ez egyébként is ellene mondana mai életünk elvének, a szabad versenynek, a haladásnak, a szabadságnak” (*Tűlvilági séták*, 114). A szigorú nyelvész szintén szelídebb szavakkal fejt ki, mire is gondol a nyelvvédelem kapcsán: „Nem pandúrkodásra. Nem holmi nevetséges megtorlásra. Nem kalodára, szájkosárra. Csak vezetésre irányításra, elhárításra” (i. m. 115).

A költő nagyon is józanul látja a törekvések mozgalom jellegében benne rejlő veszélyeket: a célul tűzött népszerűség elérése szükségszerűen maga után vonja a túlkapásokat, megjelennek a puristák, az idegen szavakat teljesen kiirtani akarók – „Sokan most pápábbak a pápánál. Egyetlenegynek sem hajlandók megkegyelmezni” (*Pár szó a nyelvújításhoz*, 1932, 128) –, a másik póluson pedig ott vannak a használatuk mellett kardoskodók. Ő egyértelműen az egyensúly híve: „Én egyik félnek sem tudok föltétlenül igazat adni. Nincs igaza a túlbuzgónak, aki irtóhadjáratot hirdet minden idegen szó ellen, de nincs igaza a közönyösnek sem, aki az idegen szók türelmi bárcáját mindjárt törvénybe iktatná” (i. h.).

Gondolkodik, fontolgat, és ezt nem rejti véka alá: „Azon töprengtem, vajon meddig lehet és kell elmennünk... Csak az új, vad beözönlésnek kellene gátat vetnünk... Rájöttem arra is, hogy a nyelvtisztításnak van határa: a mindenkori lehetőség és ízlés, de a piszkításnak nincs határa: az végtelen, mint a pongyolaság és ízléstelenség” (*Nyelvművelés*, 1933, 191). Érezhetően viaskodik lelkében az idegenségeket elvető nyelvművelő és a költő, aki számára minden szó eltűnése veszteséget jelent: „Sokáig tétováztam, különösen a nyelvtisztaságot illetőleg. Sajnáltam regényesen csillogó, távoli égtájakat sejtető idegen szavainkat, melyekhez engem is megannyi emlék és élmény köt. Fájdalommal mondtam le róluk, egyenként. Ott hagytam őket, de sóvárogva utánuk tekintettem. Nem tagadom, hogy a költő néha alig nélkülözheti őket... Ma sem áldoznám föl Tóth Árpád gyönyörű sorát, melyben így fohászkodik egy csillaghoz: »Ragyogj, nyugalmas, hűs fény reménytelen s *hazard* Utamra...« De nem a költőkről beszélek. A szavak vajkosainak mindent szabad, csak csodát műveljenek. A folyóbeszédről, a folyóírásról van szó. Ott se mindig valósítható meg a teljes szeplőtlenység. Végre az elbeszélő nem szólaltathat meg patyolattiszta nyelven egy ferencvárosi utcalányt. Hébe-hóba a tudós is kénytelen utalni oly nemzetközi műszavakra, melyek egy világot tárnak föl... Tudtam – és ma is tudván tudom –, hogy teljes nyelvtisztaság sehol sincs, nálunk se lehet” (i. h.).

A fenti vélekedésének ismeretében ellentmondásnak tűnik, hogy a saját művészetéből fokozatosan igyekszik kiszorítani az idegen szavakat, az új kiadásokban néha magyarra változtatja az eredetiben szereplő, latin, görög gyökű alakokat (Hegedűs 1945–46; Deme 1960; Kemény 1986). Az elsődleges ok szerintem nem

az attól való félelem, hogy csorba esne nyelvművelői elhivatottságán; az idegen szó megfelelő magyarral való helyettesítését ő mesterségbeli kihívásnak, a nyelv lehetőségeit próbára tevő feladatnak, egyfajta játéknak tekinti.

A *Nyelvművelés* a nagyobb lélegzetű, elméleti írások utolsó darabja. Ezután leginkább gyakorlati kérdésekkel, így az idegen szavakkal foglalkozik, de az 1933 és 1936 közötti időszakban jelenik meg a már tárgyalt nyelvhelyesség témakörébe sorolható néhány dolgozata is. Az idegen szavakat középpontba állítókat abból a szempontból vizsgáltam, vajon megvan-e bennük az elméleti munkákban vagy a korábbiól való *Fellegjáró és elképesztőben* jelen levő tűnődő-megengedő tónus, amelyben a tőle megszokott szép képekkel dicséri a *fantasztikus* görög–latin–német múltjának (jelentésének) gazdagságát, és csupán arra figyelmeztet, hogy „válogatnunk kell kincseinkben” ahhoz, hogy ezt a sokszínűséget visszatükrözzük. (A költő, ahogy a mozgalom is ebben az időszakban, a felesleges, tömeges kölcsönzéseket nehezményezte.)

Az 1934-ben publikált *Sírógörcsben* még semmi sem változik: miután a már idézett módon tréfálkozott a *kleptomániás* úrhölgyön és társain (i. m. 217), megbocsátóan legyint: „A fővárosok nyelve mindenütt a világon nagyzási hóbortot mutat” (i. h.). A *Természetjáró* amellet, hogy a *turista* szó helyett a címben szereplő magyar változatot ajánlja, okos, szakszerű eszmefuttatás a nyelvi névadás mikéntjéről, a nyelvi jel motiválatlan, illetve motivált voltáról. Az érzékelés szerepére tett utalásai a megnevezési folyamatban arra engednek következtetni, hogy ismerhette a kor ide vonatkozó irodalmát (Bréal 1897: 191–8; Nietzsche 1912: 237–68). Nagy Nietzsche-rajongó lévén (fiatal korában mindent elolvasott tőle), olvasmányélményeiből biztosan merített.

Hatásos eszközökkel építkező, de alaptónusukban, a mondandójuk lényegét tekintve sohasem végletes írásaiban két esetben tapasztaltam elmozdulást, megbi-csaklást. Először a Trianon fájdalomban született, már említett *Csonka magyar nyelvben*. Keserű dühének, sértődöttségének látszólagos célpontjai az idegen szavak, de valóságos címzettje mindaz, amiben eddig hitt, és amiben csalatkoznia kellett, Európa, a művelt világ, az általa igen kedvelt francia kultúra: „Azt indítványozom, hogy ezt a sok gyomot-lomot, ezt a henye, semmitmondó cafrangot, melyet ezer és egy derék szóval lehet helyettesíteni, nyelvünk e kis svábbogarait és poloskáit gyűjtsük össze, csináljunk belőlük csinos csomagot, és küldjük el azonnal a trianoni békeszerződés fölszámoló bizottságához” (i. m. 36).

Az írásaiban 1935-től megfigyelhető türelmetlenségnek, erőteljesebb hangnak többféle magyarázata lehet. A kül- és belpolitikai események nem adnak derűlátásra okot az európai-polgári-nemzeti értékek mellett elkötelezett író-költőnek: Németországban Hitler teljhatalommal a birtokában fegyverkezésbe fog, Gömbös jobbra nyitásának jelei már 1934 végétől nyilvánvalóvá lesznek: hívei többségbe kerülnek a kormányban, majd az 1935-ös márciusi választáson a liberális és a konzervatív erők időlegesen vereséget szenvednek. Mindezt tetézi súlyosbodó betegsége. Egyre kevésbé tetszik neki az, ami körülötte történik, mert messze van az ő öntudatos, de belül megélt magyarságától. Érzékeny műszerként jelzi a veszélyt. Dühödt, keserű és ismét bezárkózó: szinte elszigetelné, körülbástyázná az orszá-

got. A baloldali és polgári írónak egyaránt helyet adó *Ünnepben* publikált *Fénybetűk az éjszakában* az én olvasatomban nem az idegen feliratok között tébláboló két vidéki, kucsmás atyafi története, és nem is csak az idegen szavak elleni támadás. A zsánerképszerű bevezető csak ürügyül szolgál a kórkép megadásához, a mélyebb, súlyosabb vádak kíméletlen kimondásához. Egyfelől teljes önfeladás, üres, nemzetieskedő frázispuffogatások – „sehol a »művelt Nyugaton« nincs oly gyökértelen sete-suta nemzetközi hóbort, olyan szolgalelkű, gyáva, gerinctelen törleszkedés más népek nyelvéhez”, mint nálunk, a „nemzeti öncélúság” országban (i. m. 240) –, másfelől a nemzet javát szolgáló tettek teljes hiánya: „Nemzetesdit játszunk nagy garral, rongy pohárköszöntőket mondunk, csak cselekedni nem tudunk. A játék egyáltalán nem komoly” (i. m. 241). Azt, hogy nem múlt hangulat ragadta el, *Darling* című cikke igazolja, amelyben ugyanezzel a gondolat-találkozunk. Ezek vagyunk mi, tartja a tükröt társadalma elé: „túlontúl hangoskodó” önérzet, „Magyar elme, a magyar tudás, a magyar munka, a magyar szorgalom diadala” (i. m. 251), de képtelenek vagyunk magyarul elnevezni egy cigarettát. Most már valóban nem udvariaskodik: „Az efféle nyegleség, az efféle másokra kacsintó, ábrándos gerinctelenség már a jó ízlés ellen való véték” (i. m. 251).

E nézőpontból érthető, hogy a tettek mellé áll, vagyis támogatja a Nyelv-művelő Szakosztálynak azt a ma már megmosolyognivaló határozatát, hogy az idegen neveket is a magyar hagyomány szerint kell írni. (Ezzel a döntéssel a magyar nyelvészek tulajdonképpen követték az európai nyelv-művelő szervezetek gyakorlatát: a franciák például a külföldi nevek mellett előírták a városnevek francia változatának használatát is.) Kosztolányi azért itt is belátó. Elismeri, hogy „egy író jogot tarthat a teljes nevére, mint szerves zenei egészre” (*Zweig István és Alexander Petőfi*, 264), de nemzeti önérzete azt diktálja, hogy ha más népek a magukéhoz idomíthatják a magyar neveket, ugyanezt megtehetjük mi is az övéikkel: „De miért nem háborodnak föl ellenfeleink legalább a kölcsönösség alapján azon, hogy Petőfi Sándor, aki van olyan érték, mint Stefan Zweig, azonnal Alexandre, Alessandro Petőfivé válik, mihelyt elhagyja a magyar nyelvterületet?” (i. h.).

3. Összegzés

Az elődök erényeiből és hibáiból való tanulás joga az utókor különleges ajándéka. De ezzel a lehetőséggel csak akkor tud élni, ha képes jól, tiszta fejjel ítélni. Nos a nyelv-művelés kapcsán erre mintha még nem lennénk készek. Már a szó halatán is avítt, megkövesedett, ellentétes közhelyek tolnak elénk – elmaradott ↔ felvilágosult; begyöpösödött, sötét ↔ nyitott, haladó stb. –, holott a nyelvbe való beavatkozás igenlése, avagy tagadása, az idegen szavak beözönlésével szembeni fenntartások hangoztatása vagy feltétlen elfogadásuk önmagában sem nem jó, sem nem rossz. Valódi értéküket az szabja meg, hogy akkor és ott milyen célokra használhatnák, mennyire szolgálják az adott beszélőközösség érdekeit, következtetésként nem képezhetnék leegyszerűsítő értékítéletek alapját. Erre éppen Kosztolányi kora szolgálat intó példát: a puristákat tömörítő ADSV (Allgemeiner Deutscher

Sprachverein) ellenfelei, majd a mozgalom és a szervezet feloszlatói történetesen ordas eszmék szószólói, a nemzeti szocialisták voltak, akik amúgy előszeretettel éltek idegen, főként klasszikus, latin, görög eredetű szavakkal propagandájukban. Kosztolányi Dezső újkori történelmünk egyik legellentmondásosabb, feszültségekkel teli időszakában példamutató felkészültséggel és felelősséggel kereste a választ a nyelvvel kapcsolatban felmerülő akkori társadalmi kérdésekre. Hogy az adott helyzetnek megfelelő megoldásokat talált-e? Dolgozatom ennek eldöntéséhez kívánt hozzájárulni (tudatosan tartózkodva a minősítésektől) a tényekre összpontosító szövegelemzés módszerét választva.

SZAKIRODALOM

- Bréal, Michel 1987. *Essai de sémantique. Science des significations*. Paris, Hachette. Chapitre XVIII. Comment les noms sont donnés aux choses. 191–8.
- Deme László 1946. Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító. *Magyar Nyelv* 42: 34–42).
- Deme László 1960. Kosztolányi és a magyar nyelv. *Magyar Nyelvőr* 136–48.
- Dér Zoltán 1985. Kosztolányi és a nyelvvédelem. *Új Írás* 1985/12: 56–66.
- Fábián Pál 1986. Kosztolányi nyelvművelés-történeti helye és szerepe. *Magyar Nyelv* 82: 257–63.
- Ferenczy Géza 1956. Kosztolányi Dezső, a magyar nyelv művelője és művésze. *Magyar Nyelvőr* 401–9.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.
- Hegedűs Zoltán 1945–46. Kosztolányi Dezső. *Magyarosan*.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2000. *Írói nyelvművelés a XX. század első felében*. Budapest, MTA.
- Illyés Gyula 1940. *Hátrahagyott művek. Erős várunk a nyelv*.
- Kemény Gábor 1986. Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról. *Magyar Nyelv* 82: 280–8. a MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 95–105.
- Kosztolányi Dezső 1999. *Nyelv és lélek*. (Szerk. Réz Pál.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Kosztolányi Dezső 1998. *Levelek – Naplók*. (Szerk. Réz Pál – Kelevéz Ágnes – Kovács Ida.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Kosztolányi Dezsőné 1938. *Kosztolányi Dezső*.
- Margócsy István 2007. *István Égi és földi virágzás tükré. Tanulmányok magyar irodalmi kultúrájáról*. Budapest, Holnap Kiadó.
- Nagy J. Béla 1932. A nyelvművelés alapelvei. *Magyarosan*, 29–39.
- Négyesy László 1932. Új nyelvművelő munka. Előterjesztés a M. Tudományos Akadémiában. *Magyarosan*, 3–22.
- Nietzsche, Friedrich 1912. *Rhetorik*. Leipzig, Kröner.
- Panek Zoltán 1985. Anyanyelvünk atyamestere. *Életünk*, 235–40.
- Radics Anita 2002. Kosztolányi Dezső helye és szerepe a magyar nyelvművelés történetében. <http://www.zetna.org.yu/zek/folyoiratok/65/radicsa.html>.
- Sándor Klára 2001. Írás Kosztolányi nyelvszemléletéről. *Üzenet*, 31.; <http://www.zetna.org.yu/zek/folyoiratok/53/sandor.html>
- Supka Géza 1932. *Magyarosan. Literatura* VII: 582–4.
- Szegedy-Maszák Mihály 1994. Kosztolányi nyelvszemlélete. *Alföld* 8: 50.
- Szili Katalin 2009. Kosztolányi a nyelvről (Kosztolányi nyelvszemléletének kérdéséhez) *Magyar Nyelvőr* 14–28.

Szűts László 1991. A nyelvművelő Kosztolányi – mai szemmel. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 673–7.

Szili Katalin
ELTE BTK
Központi Magyar Nyelvi
Lektorátus

SUMMARY

Szili, Katalin

Kosztolányi's activities in language cultivation

Dezső Kosztolányi's joining the language cultivation movement of the 1930s, including his active participation in language care, was severely criticised at the time, and still is. However, today's language cultivators in this country have always regarded him as an authentic and confirmative figure of their own activities. In order to resolve the contradictions surrounding his role in this respect, this paper subjects his principles and work to a complex philological analysis taking the historical context into account and focusing on the following characteristics: wishing to reinforce speakers' fondness of their language and their mother tongue awareness as the aim of language cultivation; Kosztolányi's intended audience – careful language use as a requirement for the general public; responsibility for language as a duty of the literati; his views on good usage; and the way he intended to reach his goal – tolerance coupled with a militant tone.

Keywords: mother tongue awareness, careful language use, good usage

A metaszövegről és az intertextuális metaszövegbeli operátorokról

A címben megjelölt kérdés már sok évvel ezelőtt felkeltette a nyelvészek érdeklődését. A metanyelv fogalmát először a logikában kezdték használni, megkülönböztetve a tárgy- és a metanyelvet (Tarski 1933; Reichenbach 1967: 14–7). Észrevették, hogy kétfajta olyan nyelvi kifejezés létezik, amelyek közül az egyik a valóságra (referenciális kifejezések), a másik pedig magukra a kifejezésekre vonatkozik. Tehát a tárgynyelv olyan, amelynek kifejezései a nyelven kívüli objektumokra utalnak (pl. a természetes, a társadalmi jelenségekre stb.), és amely eltér a metanyelvtől, azaz attól a nyelvtől, amely egy másik nyelvről szól. A metanyelvek valamilyen tárgynyelv leírásából kiindulva bizonyos hierarchiát is alkothatnak.

Mint ismeretes, a tárgy- és a metanyelvre vonatkozó logikai megkülönböztetést Jakobson arra használta fel, hogy a nyelvi funkciók közül kiemelve a metanyelvi funkciót is. Értelmezésében ennek a funkciónak a lényege abban rejlik, hogy az adó a kommunikációs aktus folyamatában információt közöl a nyelvi kódról, például magyarázza a szójelentést, ellenőrzi, hogy megértették-e azt. Ahogy írja: „Valahányszor az adó és/vagy címzett szükségét érzi, hogy megállapítsa, vajon azonos kódot használnak-e, a beszéd a kódra irányul: ez a METANYELVI (azaz magyarázó) funkció. »Nem tudom követni önt – mit mondott?« – kérdi a címzett. Vagy Shakespeare-nél: »What is't thou say'st?« [Mi az, amit mondasz?] Az adó ilyen kérdéseket előlegezve kérdi: »Érti, hogy mit mondok?« Képzeljünk el egy ilyen idegesítő párbeszédet: »A golyát elvágták. Mi az, hogy 'elvágták'? 'Elvágták', annyit tesz, mint 'elbuktatták'. Na és mit jelent az 'elbuktatták'? 'Elbukni' azt jelenti, hogy 'elégtelenül szerepelni a vizsgán'. És ki a 'golya'?« Mindezek az értelmező mondatok csupán a diáknyelv lexikai kódjára vonatkozó információt hordoznak, funkciójuk határozottan metanyelvi. Minden nyelvtanulási folyamat, különösen az anyanyelv gyermekkorban való elsajátítása bőségesen használ metanyelvi műveleteket; és az afázia gyakran úgy határozható meg, mint a metanyelvi műveletek képességének elvesztése” (Jakobson 1972: 220–1). Jakobson a metanyelvi problematikát funkcionális szempontból kezeli. Így a legfontosabb kérdés az, hogy meghatározzuk az adó funkciót, amelyet az egyik kifejezés egy másik viszonylatában tölt be az adó által pontosan meghatározott kommunikációs célt illetően.

Egyes nyelvészek a szövegben és a diskurzusban háromfajta kifejezést különböztetnek meg: 1. a szövegben kívüli valóságra vonatkozó kifejezéseket, amelyek referenciális funkciót töltenek be, és amelyek a tárgynyelvet alkotják; 2. a nyelvi kódra vagy elemeire vonatkozó elemeket, amelyek a metanyelvi funkció hordozói (egyeseik közülük a metanyelvet a szövegben kívül is alkothatják formalizált szabályrendszer formájában, például a grammatikai leírás metanyelve); 3. azokat a kifejezéseket, amelyek a szövegre, illetve a szöveg kisebb vagy nagyobb részeire vonatkozóan metaszövegbeli funkcióval rendelkeznek, és metaszöveget is képezhetnek. A metanyelvi funkciót betöltő kifejezések kizárólag csak a kódról vagy e kód elemeiről, struktúrájáról tájékoztatnak, a metaszöveg viszont elsősorban a metaszövegbeli keret (amely magában foglalja a modális keretet is) funkcióját tölti be (Kawka 1990: 10–29). Wierzbicka, Bahtyinhoz hasonlóan, a dialógusban kiemeli a hallgató aktív szerepét is, aki nemcsak rekonstruálja a neki továbbított információt, hanem ezzel párhuzamosan önmagában leírja azt, hogy mit csinál a beszélő (pl. *Beszélni kezd; Bejelent,*

hogy miről fog beszélni; Konkrét témára tér át; Visszaemlékezik; Eltér a tárgytól; Hangsúlyoz; Ismétél; Következtet; Összefoglal; stb.) (Wierzbicka 1971: 105–23). Így a hallgató elméjében kettős szöveg jön létre: a beszélő rekonstruált mondatainak a sorozata és az ezzel kapcsolatos saját kommentárja is. Tehát a tárgyról szóló kijelentést átszőhetik a magáról a kijelentésről tájékoztató metainformációs fonalak. Ezek a fonalak bizonyos értelemben összevárthatják az adott tárgyra vonatkozó egész szöveget, ám ennek ellenére a továbbított információ szempontjából idegen testek. Indokolt tehát a nyelvi szöveg kettős mivoltáról beszélni: a szövegről és a metaszövegről, valamint az információról és a metainformációról (Bańcerowski 2000: 133). Wierzbicka a következő metaszövegbeli kifejezéseket különbözteti meg:

- olyan kifejezéseket, amelyek explicit módon szólnak a beszédaktusról (metapleonazmusok);
- olyan kifejezéseket, amelyek segítségével a beszélő elhatárolódik az általa használt szavaktól;
- olyan kifejezéseket, amelyek arról szólnak, hogy a beszélőnek bizonyos fenntartásai vannak a megnyilatkozás egyes részeivel szemben;
- olyan kifejezéseket, amelyek részt vesznek a megnyilatkozás organizációjában (metaorganizátorok), és amelyek jelzik a megnyilatkozás témáját;
- olyan kifejezéseket, amelyek a megnyilatkozás fragmentumai között fennálló kapcsolatoknak a jelei: rámutatnak a gondolat irányára, és jelzik a sorrendiséget;
- olyan kifejezéseket, amelyek a szöveg belsejében meghatározzák az ekvivalenciát és a kváziekvivalenciát (ún. metaoperátorok);
- kötőszókat: *tehát, mer, stb.* (Wierzbicka i. m.).

Az adott kifejezés csak akkor válik parentézissé, ha egy olyan másik nyelvi kifejezésre vonatkozik, amelyről az adó valamit állít. A parentézist tartalmazó megnyilatkozás nem véletlen műveletnek a terméke, amely azon alapul, hogy a két különböző síkhoz tartozó sorokat átesszük az egyik helyről a másikra, hanem az adó tudatos cselekvésének az eredménye, aki arra törekszik, hogy ne csak saját magát jelenítse meg, hanem azt is, hogy ő valamit mond, és az, amit mond, az adott nyelvi kifejezésre vonatkozik. A metaszövegbeli formulák a szöveg magasabb szintjén helyezkednek el. A beszéd folyamatában a beszélő:

- hivatkozhat arra, amit korábban mondott (retrospekció);
- jelezheti azt, hogy miről fog beszélni;
- korrigálhatja, átalakíthatja, konkretizálhatja a mondanivalóját;
- utalhat mások véleményére is;
- megváltoztathatja beszédének a témáját;
- minősítheti és kiemelheti az egyes fragmentumok fontosságát;
- kifejezheti kétségeit és bizonyosságát;
- azonosíthatja magát a megnyilatkozás tartalmával, illetve hangsúlyozhatja az azzal kapcsolatos fenntartásait;
- jelezheti a szöveg organizációját, valamint a stilisztikai eszközök jelenlétét a szövegben;
- kérdéseket tehet fel, és válaszolhat rájuk (Maciejewski 1983: 172–90).

A szöveg metakeretét alkotó elemek a megnyilatkozás különböző szintjein szerepelhetnek, és különböző részeire vonatkozhatnak. Kawka szerint (Kawka i. m.) a következőkről van szó:

- A) Az adó (szerző, narrátor) megjelenítését szolgáló nyelvi eszközök:
 - a szerző által kreált kommunikációs szituáció;
 - iniciális, mediális és finális formulák;
 - bevezető, cím, dedikáció, mottó;

- közmondások, szentenciák, általános ítéletek;
 - tulajdonnév;
 - idézetek.
- B) A parentézis metaszövegbeli funkciója:
- az adónak a saját megnyilatkozásaira vonatkozó kommentárjai;
 - az adónak az általa bemutatott világról szóló kommentárjai;
 - azok a nyelvi fordulatok, amelyek megjelenítik az adó és a vevő közös világának a határait;
 - azok a kifejezések, amelyek megjelenítik a megnyilatkozás fő mondanivalójának a formáját;
 - modális elemek és a metakeret.
- C) A *mert*, *minthogy*, *de*, és kötőszók metaszövegbeli funkciói.
- D) Az „idegen beszéd” megnyilatkozásba és szövegbe történő bevezetésének az eszközei:
- a közbevetés nyelvi eszközei;
 - az „idegen beszéd” bevezetésének grafikai és intonációs módjai – idézőjel, szünet, frazeológiai fordulatok.
- E) A szöveg létezését implikáló kifejezések metaszövegbeli funkciója.
- F) A nyelvi kód különböző formáinak a szerepe a szöveg konstruálásában és a metarelációk:
- szójátékok, stilisztikai figurák, irónia, rejtvény.

Egyes kutatók szerint a metaszövegbeli kifejezések a következő funkciókat tölthetik be a dialógusban:

- jelzik a dialógus elkezdését, végéhez való közeledését és befejezését;
- jelzik a replikának az elkezdését és befejezését a dialógusban;
- szegmentálják a dialógusban szereplő replikát;
- bevezetik a kijelentés korrektúráját;
- jelzik a korábbi tartalomnak a magyarázatát (explicációját), kiegészítését, bővítését, a vele kapcsolatos következtetést, összegzést;
- jelzik a felsorolás mondattanát;
- hierarchizálják a szöveg elemeit;
- figyelmeztetnek a stílustól eltérő idegen elemek vagy a köznyelvi formulák kiválasztására, használatára;
- különféle modális töltést vezetnek be a megnyilatkozásba;
- a megnyilatkozásba bevezetik az axiológiai (minősítési) értelmeket és az expresszív töltést (Bańcerowski 2000: 132–43; Ozóg 1990).

A metaszövegbeli operátorokat hasonló módon osztályozza egy másik kutató is (Starzec 1994: 55–77).

A metaszöveg kutatói egyetértően azt hangsúlyozzák, hogy a metaszövegbeli elemeknek fontos koherens szerepük van, mivel kijelölik a szöveg keretét (elejét és végét), valamint a belső organizációját is. Így a metaszöveg a főszöveg viszonylatában kiegészítő funkciót tölt be azzal, hogy megkönnyíti a főszöveg kódolását és dekódolását, befolyásolja a koherenciáját és áttekinthetőségét. A kutatók között megoszlanak a vélemények arra vonatkozóan, hogy a metaszöveg milyen relációban áll a modalitással, a minősítéssel és a pragmatikával. Ebben a kérdésben eddig még nem sikerült terminológiai egyezésre jutni. A modalitásnak (elsősorban az episztemikus modalitásnak) és a metaszövegnek a terjedelme olyan szituációban fedi egymást, amelyben a beszélő saját viszonyát fejezi ki az általa prezentált dolgok állásához. Ilyenkor a modális elemek más síkon szerepelnek, mint a tárgyszöveg. A minősítő metaszövegbeli kifejezések a főszöveg tartalmát minősítik (Ozóg 1990; Bańcerowski 2000: 112–43). A szakirodalomban olyan vélemények is napvilágot

láltak, miszerint a metaszöveg kérdését a pragmalingvisztika keretein belül szükséges tárgyalni, elsősorban az interperszonális metadiszkurzív jelentés vonatkozásában. Itt olyan jelenségek metaszövegbeli kitevőiről van szó, amelyek jelzik a beszélő/író viszonyát a saját tudásához, emocionális állapotát, illetve a vevő iránt tanúsított magatartását. Így a metadiszkurzus az episztemológia és a kommunikációs pragmatika területeit is érinti (Duszak 1998: 275–84). A pragmatikai értelem elsősorban az interakcióhoz kapcsolódik, amely egyrészt az adó pragmatikai intencióját fejezi ki, másrészt pedig az interakciós rendszerben kijelöli a vevő pragmatikai szerepét. A pragmatikai megközelítésben a szöveget a nyelvi kommunikációs aktus intencionális produktumának tekinthetjük, amely egyrészt tekintetbe veszi az adó és a vevő között fennálló viszonyt, másrészt jelentésbeli relációban marad a kommunikációs szituációval. A metaszöveg tehát a nyelvi kifejezésnek olyan eleme, amely a legteljesebben és a legvilágosabban kifejezi az adó intencióját és kommunikációs szándékát. A kommunikációs aktus csak akkor lesz sikeres, ha a vevő megérti az adó érvelését, egyetért vele, és elfogadja a neki prezentált meghatározott dolgoknak az értelmezését. Így a metaszövegbeli kifejezések illokúciós erővel is rendelkeznek. Azt mondhatjuk, hogy az adónak a kifejezés tárgyi tartalmára, struktúrájára vonatkozó olyan kommentárját alkotják, amely nem más, mint sajátos és specifikus utasítás arra vonatkozóan, hogyan használjuk hatékonyan a szöveget. Az ilyen kommentár segítségével az adó megfelelő hatást gyakorol a vevőre a szándékolt kommunikációs cél eléréséhez. Minél precízebb és pontosabb ez a kommentár, annál könnyebb a közlés tartalmát a vevőnek pontosan rekonstruálni. Ebben a rekonstrukciós folyamatban a metaszövegbeli operátorok tulajdonképpen a szabályozó rendszer szerepét töltik be. Hozzá kell tenni, hogy a szöveg koherenciáját nem lehet csak az olyan szövegen belüli jelenségekre korlátozni, amelyeket hagyományosan a szöveg grammatikájának a keretében szokás tárgyalni. A szöveg lényegének pragmatikai szempontú megközelítése azt jelenti, hogy figyelembe kell venni azt a relációt is, amely a koherencia mechanizmusai és a kontextus struktúrája között érvényesül, más szóval, figyelembe kell venni a pragmatikai koherenciát. A kevésbé vagy belsőleg egyáltalán nem koherens szövegnek a megértése a pragmatikai koherencia „rekonstrukcióját” feltételezi. Ez a folyamat a metaszöveg síkján megy végbe, és az adó, illetve a vevő szempontjából elemezhető, mivel mind az adó, mind pedig a vevő a szóban forgó metaoperációknak az alanyai.

Jelen cikkünkben bemutatjuk az intertextuális relációkra utaló metaszövegbeli operátorokat is, amelyek elsősorban a tudományos szövegekben fordulnak elő. A tudományos kommunikációban az adó egyidejűleg vevő is olyan értelemben, hogy mielőtt továbbít egy kifejezést a vevőhöz, előtte ő maga volt a vevője különböző más szerzők kifejezéseinek, amelyekkel egyetért vagy vitatkozik, tehát folytatja velük a dialógust. Így a diskurzus résztvevőjévé válik, amelyben minden kifejezés rendkívül bonyolult más kifejezéseknek a láncszeme, amelyek az intertextus struktúráját alkotják (Balázs 2007: 98–116). Az intertextuális relációk rámutatnak az adott szövegnek más szövegekkel való kapcsolataira, ezek olyan kommunikációs kontextust alkotnak, amelyben a szövegek előhívják és meghatározzák az adó és a vevő számára közös ismeretet. Tehát az, hogy adott kifejezést a kommunikációs aktus részvevői hogyan alakítják ki és fogadják be, más kifejezések korábbi ismereteitől függ. Ahogy Kristeva írja „minden szöveg az idézetek mozaikjára hasonlít, azaz minden szöveg magában foglal és átalakít más szövegeket” (ford. B. J.) (Kristeva 1960: 146). Érdemes hozzátenni, hogy Beaugrande és Dressler (1981: 15–30) az intertextualitást (a szövegek közötti kapcsolat, összeköttetés, a szövegösszefüggés) is (a kohézió, a koherencia, az intencionális, az akceptabilitás, az informativitás és a szituativitás mellett) a textuális kötelező összetevőikhez sorolták. (A textuálisról: Szikszainé Nagy Irma 1999: 55–73.) A szövegen belül szereplő és a mondatról elkülönülő szervesen elemekről Keszler Borbála is ír. Véleménye szerint „Problémát jelent a mondatról elkülönülő szervesen közbevetések, hátravetések és előrevetések elemzése és ábrázolása is. [...] A mondatról elkülönülő szervesen részek nem grammatikai, hanem kommunikatív, szemantikai kapcsolatban vannak csak a mondattal, ilyenkor a közbevetés, a hátravetés és az elővetetés gyakran a kettős közlés eszköze” (Keszler 2000: 556–9).

Az intertextuális relációkat jelző metaszövegbeli operátorok:

I. az „idegen beszédnek” a szövegbe történő bevezetési módját határozzák meg (ezek: 1. hivatkozások a továbbított tartalom szerzőjére; 2. hivatkozások az olyan bevezetett információkra, amelyek nem tartalmazzák a konkrét szerzői nevet; 3. olyan hivatkozások, amelyek a közismert információkra utalnak);

II. bevezetik a szövegbe a kommunikációs kontextusból eredő következtetéseket;

III. tájékoztatnak az adó és a vevő számára közös ismeretről;

IV. utalnak a kommunikációs kontextusra, de nem vezetnek be a benne rejlő tartalmat.

I/1. típus példái:

<i>X rámutatott arra, hogy...</i>	<i>ahogy X mutatott rá...</i>
<i>X azt hangsúlyozza, hogy...</i>	<i>ahogy X hangsúlyozza...</i>
<i>X észrevette, hogy...</i>	<i>ahogy X észrevette...</i>
<i>X azt tapasztalta, hogy...</i>	<i>ahogy X tapasztalta...</i>
<i>X azt emelte ki, hogy...</i>	<i>ahogy X kiemeli...</i>
<i>X úgy tartja, hogy...</i>	<i>ahogy X tartja...</i>
<i>X azt javasolja, hogy...</i>	<i>ahogy X javasolja/javasolta...</i>
<i>X bebizonyította, hogy...</i>	<i>ahogy X bebizonyította...</i>
<i>X úgy vélekedett, hogy...</i>	<i>ahogy X vélekedett...</i>
<i>X azt feltételezte, hogy...</i>	<i>ahogy X feltételezte...</i>
<i>X azt írta, hogy...</i>	<i>ahogy X írta...</i>
<i>X azon a véleményen van, hogy...</i>	
<i>X olyan következtetésre jutott, hogy...</i>	
<i>X kutatásai azt mutatják, hogy...</i>	<i>ahogy X kutatásai mutatják...</i>
<i>X azt szuggerálja, hogy...</i>	<i>ahogy X szuggerálja...</i>
<i>X a [...] című munkájában/tanulmányában kimutatta/bebizonyította, hogy...</i>	
stb.	

„Évekkel később Kovács Mária mutatott rá arra, hogy a jogi nyelv bizonyos funkcióigés szerkezetei nem helyettesíthetők igével [...]” (Kemény Gábor, Nyr. 133/3: 272, 2009).

„Székely Gábor is hangsúlyozza, hogy „a melléknévfokozás az egész rendszeren belül különösen fontos szerepet játszik” [...]” (Pete István, Nyr. 133/3: 304, 2009).

„Dobsonyi Sándor észrevette (A tulajdonnevek helyesírásának néhány kérdése... Nyr. 2008: 417) a mostanában egyre gyakrabban előforduló lakóparkokat és hasonlókat jelölő nevek írásmódjának szabályozását hiányolja” (Földi Ervin, Nyr. 133/1: 82, 2009).

„Mint ahogy azt Hámori József kiemeli, a tudomány mai állása szerint ezeket az »emberspecifikus« tulajdonságokat [...]” (Simigné Fenyő Sarolta, Bevezetés az alkalmazott nyelvészetbe. Miskolc. 2003. 86).

„Hadrovics László (1995:25) történeti vonatkozású frazeológiájában úgy tartja, hogy »Éppen a frazeológiai egységek változatossága okozza, hogy az egész frazeológiát rendszerbe foglalni nagyon nehéz« [...]” (Balázs Géza–Takács Szilvia: Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe. Pauz–Westermann–Inter–PRAE. HU. Celldömölk–Budapest, 2009, 114).

„Thomas P. Shanley és munkatársai szeptikus sokkban szenvedő gyermekek fehérvérsejtjeiben is azt tapasztalták, hogy a megváltozott expressziójú gének száma több ezer [...]” (Losonczy

György: Immunhiány és nozokomiális tüdőgyulladás – genomikai vizsgálatok. Magyar Tudomány 2010/2: 196).

A feljebb felsorolt metaszóvegbeli operátorok vagy megnyitják a szöveg nagyobb részét, vagy az általuk bevezetett információ révén számot adnak a fejtegetésen belüli fontos érvelésről.

I/2. típus példái:

<i>Megállapították, hogy...</i>	<i>ahogy megállapították...</i>
<i>Megállapítást nyert, hogy...</i>	
<i>Kimutatták, hogy...</i>	<i>ahogy kimutatták...</i>
<i>Azt hitték, hogy...</i>	
<i>Úgy gondolták, hogy...</i>	
<i>Feltételezték, hogy...</i>	<i>ahogy feltételezik/feltételezték...</i>
<i>Úgy vélekednek/vélekedtek, hogy...</i>	<i>ahogy vélekednek/vélekedtek...</i>
<i>Azt bizonyítják/bizonyították, hogy...</i>	<i>ahogy bizonyítják/bizonyították...</i>
<i>Azt állítják/állították, hogy...</i>	<i>ahogy állítják/állítottak...</i>
<i>Észrevették, hogy...</i>	<i>ahogy észrevették...</i>
<i>A [...]c. munka/írás azt állítja, hogy...</i>	<i>ahogy a [...] munka/írás állítja...</i>
<i>azt mutatja, hogy...</i>	<i>ahogy a [...] munka/írás mutatja...</i>
<i>A kísérletek azt mutatják/mutatták, hogy...</i>	<i>ahogy a kísérletek mutatják...</i>

„Megállapították azt is, hogy a *carcinogén hatás sokkal kifejezettebben jelentkezik a hepatitis B vírust (HBV) hordozó egyéneknél [...]*” (Kovács Melinda: A mikotoxinok humán-egészségügyi vonatkozásai. Aktualitások a mikotoxin kutatásban. Kaposvár, 2010, 94).

„Nemrég kimutatták, hogy az *AFB₁ szomatikus mutációt idéző elő a TP53 tumorgátló génben, amelynek kimutatása (vérplazmában vagy szövetekben) jó biomarker lehet a lakosság toxínexpozíciójának monitorozására [...]*” (Kovács Melinda: A mikotoxinok humán-egészségügyi vonatkozásai. Aktualitások a mikotoxin kutatásban. Kaposvár, 2010, 94).

„Az adatok egyrészt mutatják, hogy a *Turbo FloodJet fűvóka mutatja a legjobb teljesítményt, másrészt azt is, hogy az átlagosan 50%-os hatékonyságnövekedés nem egyenletesen oszlik [...]*” (Mesterházy Ákos: A mikotoxinok táplálékláncból való kiiktatásának lehetőségei, a rezisztencianemesítés, a fajtaelismerés és az agrotechnika területén. Aktualitások a mikotoxin kutatásban. Kaposvár, 2010, 136).

„Az *ADHD-t korábban kizárólag a gyermekek betegségének tartották, ami az iskoláskorúak 3–9 százalékát érinti [...]*” (Mindennapi Pszichológia. 1/4: 39, 2009).

Megállapítást nyert, hogy a *szintetikus PAP₁ minden eddig ismert százaléknál toxikusabb és karcinogénebb [...]* (Szabó-Fodor Judit–Kovács Melinda: A fumonizin B₁ metabolizmusa, akkumulációja és eliminációja sertésben. Aktualitások a mikotoxin kutatásban. Kaposvár, 2010, 24).

I/3. típus. A szóban forgó metaoperátorok nagyon gyakran együtt szerepelnek az olyan lexémákkal, mint: *általában, általánosan, a legtöbb esetben, gyakran, leggyakrabban, legutóbb* stb. Például:

Elfogadottá vált az a nézet, hogy ...
Általában azt feltételezik, hogy ...

...ahogyan feltételezik...

Általában az a vélekedés, hogy ...

Gyakran azt állítják, hogy...

Általában azt szokták állítani, hogy...

...egyre többen elfogadják...

Mára általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy a moldvai magyarok nem keletről, hanem nyugatról, a Kárpát-medencéből érkeztek mai településhelyükre...

(www.eletestudomany.hu/.../aktualis_20080926_konferencia_a_moldvaiak_eredeterol__t aj__tortenet_es_a_csangok).

Az alábbi jegyek, amennyiben megbízható forrás is alátámasztja őket, általában azt feltételezik, hogy nem triviális források is rendelkezésre állnak:...

[[hu.wikipedia.org/wiki/Wikipédia:Nevezetesség_\(fikció\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Wikipédia:Nevezetesség_(fikció))].

A mobbing nyilvánvalóan nem ismert fogalom, mint ahogy maga a [...] szoktak vélekedni a jelenségről, és mennyire tudatosult a probléma a társadalomban...

(www.mona-hungary.hu/object.4afca007-91b6-44a0-af9a-02a12f217c75.ivy).

Általában az a vélekedés, hogy a harcra ívásához tartósan meleg, 21–22 fokos vízre van szükség (www.harcsahorgaszszuli.eoldal.hu.../a-harcsafeszek).

Manapság azonban az alkalmazott etika művelői gyakran azt állítják, hogy a hagyományos elméletek nem alkalmazhatóak közvetlenül... (www.ingyenebed.hu/content/view/73/63/).

Ezért egyre többen elfogadják a grafológia segít Q tudományát...

(www.grafokor.hu/grafokor2.swf).

Ezek a metaoperátorok bevezetik a szövegbe a cáfolthatatlan, biztos, sokszor ellenőrzött és több ember által elismert információkat.

II. típus:

Az idézetekből...

Az adatokból...

A kiadványokból...

A dokumentumokból...

A vizsgálat eredményeiből...

A felmérésből...

A definícióból ...

A közleményből...

A cikkekből ... *kitűnik/következik, hogy...*

A szövegből...

A könyvből ...

A kísérletekből...

A szakirodalomból...

Az elméletből...

A modelltől...

A tanulmányból...

A megállapításból...

A kutatásokból...

(*ahogy a ...kitűnik/következik...*)

[...] mint a fenti idézetekből kitűnik, nagyon sokan, egyre többen foglalkoztak és foglalkoznak alkalmazott kutatásukkal (MNSz.).

A Föld és a Merkúr pályadataiból következik, hogy 217 évenként ismétlődik meg az átvonulások sorrendje (MNSz.).

Iskolaszabályzatokat tartalmazó forráskiadványokból kitűnik, hogy alkalmazták a Ratio studiorumot (MNSz.).

Az utóbbiak olvasmányaira vonatkozó dokumentumokból kitűnik, hogy a 17. század második felében ebben a társadalmi csoportban is feltűnik a szakirányú olvasmányok [...] (MNSz.).

A vizsgálat eredményeiből kitűnik, hogy a különféle deviánsok csoportjait [...] (MNSz.).

A felmérésből kitűnik, hogy ha az RMDSZ saját polgármesterjelöltet állít, akkor az bejut a második fordulóra (MNSz.).

[...] amely mint Ernst és Whinney definíciójából kitűnik, „két vagy több olyan tevékenység integrációjának leírására szolgál” (MNSz.).

[...] amint ez a megjelent kötetekből, illetve szerzőik számos idevágó közleményéből kitűnik [...] (MNSz.).

A cikkekből kitűnik, hogy hasonlóan érzett az egész pedagógustársadalom (MNSz.).

A Pöröly tekintetében hasonló a helyzet, hiszen a kezünkben lévő szövegéből kitűnik, hogy a szerzője kiadásra szánta, viszont nem ismerünk olyan forrást, amely megerősítené a tényleges edíciót (MNSz.).

Amint a könyv több fejezetéből kitűnik, ez nem könnyű feladat korunkban, amikor a tudományokban [...] (MNSz.).

A kísérletekből következik, hogy a nicotinnak szintén [...] (Orvos-Természettudományi Értesítő. 5. évf. 2. kötet. (1880) 2. füzet).

[...] szupravezető huzalként említi a szakirodalom. [6] Ebből következik, hogy léteznie kell első generációs szupravezető huzalnak is [...]

(www.szrfk.hu/rtk/kulonszamok/2008_cikkek/Csuka_Antal.pdf).

A relativisztikus térgörbület elméletéből következik a fekete lyukak létezésének lehetősége. (www.pointernet.pds.hu/.../20070302211010494000000729.html).

Ebből a modelltől következik, hogy. $\text{var} \square (X) i = 1 = a i 1 2 \text{ var} \square (F 1) + a i 2 2 \text{ var} \square (F 2) + \dots + a i m 2 \text{ var} \square (F m) + \text{var} \square (ei) = a$ [...]

(psycho.unideb.hu/statisztika/pages/p_3_4.xml).

Ha Bibó nem is mondja ki, a tanulmányból következik, hogy a fő probléma szerinte a „szemben”-en van, nem egyik vagy másik ember szenvedésének [...]

(www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/.../gergely2.htm).

S az idézett megállapításból következik a híres, hírhedt 7. tézis (amire Arendt is utal): „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” (www.c3.hu/~prophil/profi071/sumegi.html).

A termék (burkolólapok) esetében a kutatásokból, de a gyakorlatból is egyértelműen következik, hogy a tapintás –a termékkel való fizikális [...] (www.kreativmuhely.hu/pdf/MarketingDesign_Zalakeramia_Eset.pdf).

A fenti metaoperátorok által bevezetett információk nem csupán a más forrásból származó automatikus ismételést jelentik. Ebben a folyamatban megnyilvánulnak az adó erőteljes egyéni mentális műveletei is. A következtetést leggyakrabban dinamikus szellemi folyamatnak tartják, amelyben vagy eddig ismeretlen, azaz új információhoz jutunk, vagy megerősítjük a már létező, de nem teljes mértékben biztos állításokat. A szóban forgó kifejezések esetében az adó által megfogalmazott következtetések a konkrét adatokból, kiadványokból, dokumentumokból, a vizsgálat eredményeiből, felmérésből, definícióból, cikkekből, kísérletekből, szakirodalomból, kutatásokból stb. származhatnak.

III. típus. A adó és a vevő tudása között létező sajátos aszimmetria, úgy tűnik, hogy nemcsak a dialógusszövegeknek, hanem bármilyen nyelvi kifejezés kialakításának az alapvető tényezője. Ahhoz, hogy az adó be tudja vezetni a szövegbe az általa ismert, de a vevő számára ismeretlen tudáselemeket, szükség van egy közös tudás meghatározására a kommunikációs aktus mindkét résztvevője számára. Ez különösen fontos a tudományos szövegek esetében. Amikor az adó létrehozza a szöveget, igyekszik meghatározni a feltételezett vevő tudásának a horizontjait, és ennek az elképzelésnek megfelelően konstruálja a mondanivalóját oly módon, hogy bizonyos információkat ismeretlennek, másokat pedig közismertnek tart, ahogy ezt az alábbi metaoperátorok mutatják:

Köztudott, hogy.../Mint köztudott...

Ismeretes, hogy.../Mint ismeretes...

Közismert, hogy.../Mint közismert...

Nyilvánvaló, hogy...

stb.

Példák:

Köztudott, hogy hazánkban a megbetegedések és halálozások leggyakoribb oka szív- és érrendszeri betegség. Évi 25000 az akut myocardialis [...]

(www.elitmed.hu/.../az_akut_infarktusban_vegzett_budapesti_pci_programrol-2385.pdf).

Régóta ismeretes, hogy a sepsis következményeként izomgyengeség és izomsorvadás maradhat vissza. A jelenség okának a sepsis, illetve a vele együttjáró [...]

(instoremarketing.hu/action.php?action=pdf&pid=8&sid=363&aid).

Mint ismeretes, a rendszerváltás után a magyar társadalom legfelső és legalsó decilise között már 1995-re megduplázódtak az egyenlőtlenségek [...]

(www.stud.u-szeged.hu/szttz/konferenciak_elemei/utasi.pdf).

Közismert, hogy a legszárazabb élőhelyek a sivatagok, mind közül legnagyobb a Szahara. A nyugat-afrikai Mauritánia végtelennek tűnő [...]

(www.gyakorikerdesek.hu/tudomanyok_termeszettudomanyok__172355-kozismert-hogya-legszarazabb-elohelyek-a-si).

Mint közismert, a magyarok minden szinten jellemzően kikapuznak

(www.virtus.hu/?id=detailed_article&aid).

Egy éve lett nyilvánvaló, hogy halálbrigád járja az országot (Galériával)
www.hirszerzo.hu/cikk.egy_eve_lett_nyilvanvalo_hogy_halalbrigad_jarja_az_orszagot_galeriaval.141214.html).

A szóban forgó metaoperátorok segítségével az adó meghatározhatja azt az információforrást is, amelyre hivatkozik (lexikálisan vagy a megfelelő bibliográfiai megjelöléssel), vagy egyáltalán nem ad meg semmilyen információt erre vonatkozóan. Például:

A szakirodalomból ismeretes, hogy...
A függvényanalízisből ismeretes, hogy...
Az elméletből jól tudjuk, hogy...
 stb.

Példák:

A szakirodalomból az is ismeretes, hogy a rovásírást a székelyek a mindennapi életben is használták 2. Ennek tárgyi bizonyítékai is előkerültek a [...] www.cosys.ro/acta/cikkek/hu/szekely_z1.htm).

[...] a függvényanalízisből ismeretes, hogy a potenciál első [...] Ampère törvényének nevezzük [...] nik2007esti.jhpmultimedia.hu/.../A%20VILLAMOSSÁGTAN%20ALAPJAI.pdf).

Elméletből jól tudjuk, hogy ez a görbe soha nem érheti el azt a határértéket amihez tart, csak közelít hozzá (límes), ezért azt kell mondanunk [...] itl7.elte.hu/html/bevelek/elbe97/elbe97.htm).

[...] évek óta ismert, hogy a görcsös zavarok lehet produced eredményeként stimuláció vizuális, hallható, tapintható, vagy egyéb érzékszervi [...] archpedi.highwire.org/cgi/reprint/86/2/170.pdf).

A fenti metakifejezések olyan benyomást keltenek az olvasóban, hogy a szöveg létrejöttében ő is közreműködik, vagy legalább intellektuálisan kíséri azt. Ha a fenti metaoperátorok a szöveg egy nagyobb részének az elején (pl. a fejezet, az alfejezet stb. elején) szerepelnek, akkor az adott konkrét kutatás állapotára (általában a munka kezdeti szakaszára) vonatkoznak, és kiindulási pontot jelentenek az adott jelenség további leírásához, illetve más aspektusának a bemutatásához. Ezen kívül szignáljai lehetnek az adott kérdéssel kapcsolatos eddigi értelmezés megváltoztatásának. A szóban forgó metaoperátorok megjelenhetnek a szöveg belsejében is. Ilyenkor az általuk bevezetett információk egyrészt a szövegben tárgyalt kérdés helyes fejtegetésének nélkülözhetetlen elemét jelentik, másrészt megerősítik a javasolt tézisek, állítások, következtetések helyességét, illetve magyarázzák a tárgyalt tartalmát is.

IV. típus. A kommunikációs kontextusra történő utalás a konkrét szövegeket érinti. A vevő figyelmét leggyakrabban a szakirodalom olyan pozícióira irányítja rá, amelyek az adó által tárgyalt kérdésre vonatkoznak. Ilyenkor az adó egyidejűleg kommentálja az ebben a körben folytatott kutatások eddigi eredményeit. Kiemeli, hogy a téma, amellyel foglalkozik, széles körű érdeklődést váltott ki, és megállapítja, hogy az eddigi kutatásoknak, a részeredmények ellenére, nem sikerült kielégítő módon modellálni az adott jelenséget. Ezen kívül az adó tájékoztat arról, hol lehet megtalálni

az adott témával kapcsolatos leírásokat, és azt is, hogy a munkája korlátozott terjedelme miatt eltekint a probléma részletes bemutatásától. Példák:

A [...] kutatási tárgya volt számos munkának.
 Ennek a kérdésnek már több tanulmányt szenteltek. Példaként említeném a...
 Erről a témáról már több publikáció/munka/könyv látott napvilágot.
 Arról a témáról komoly szakirodalom létezik. Utalhatunk rá például a...
 Azzal a témával alig foglalkoztak a kutatók.
 Ennek a témának könyvtárnyi irodalma van.
 A témáról részletesebb bibliográfia olvasható...
 A szóban forgó szakirodalmát az olvasó megtalálhatja a...
 A ... részletesebb leírását megtalálhatjuk a...
 A szakirodalom rámutat például...
 A közelebbi adatok megtalálhatók a...
 A részletes információ/áttekintés megtalálható a...
 stb.

Néhány konkrét példa:

„A kérdésnek természetesen van alaposabb szakirodalma is, mint a tankönyvek és lexikonok. Ám korántsem olyan mennyiségben, mint gondolnánk” (Havas Ferenc: A mazzizmus-szindróma. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002, 8).

„Bizonyosság híján a szakirodalom az elmúlt ötven évben számos feltételezést fogalmazott meg Sztálin nyelvtudományi szerepvállalásával kapcsolatban” (Havas Ferenc: A mazzizmus-szindróma. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002, 348).

A teoretikusok évszázadokon keresztül sok munkát szenteltek a témának, melynek során az elmebeli [...] (www.typtex.hu/index.php?page...book).

E témában több önálló kötete, száznál több cikke, tanulmánya jelent meg. (www.btsainyomda.hu/index.php?page=cat).

Mostanában sokat foglalkozott a sajtó azzal a témával, hogy tavaly nyáron egy [...] (velvet.hu/celeb/hcdb/napcelebje/giaci0926/).

E módszereknek részletes leírását megtaláljuk TRUESDELL „Spiritualism, Bottom Facts” cz., WILLMANN „Moderne Wunder”, „Revelations of a Spirit-Medium” és [...] (www.freeweb.hu/iratok/.../L413TECH.HTM).

Mint arra a szakirodalom rámutat: a követelmények szubjektív tétele [...] (www.mjsz.uni-miskolc.hu/200701/03fodor.pdf).

A beszámolási időszakban az állampolgárság több, elkülönült vizsgálat tárgyát képezte. Egy kutató a honosítási eljárás során alkalmazott preferenciák [...] (www.mta-jti.hu/projektek.htm).

Egyéni utazásokhoz irodánkban az EUB utasbiztosítási termékei közül választhat. Részletes információ megtalálható a www.szerviziroda.hu vagy a www.eub.hu [...] (www.amerikaiutak.hu/informaciok/).

Ezt követte az adott kútfőben fellelhető, témánkba vágó adatok tételes [...] Munkánk – főleg a témára vonatkozó szakirodalom irdatlan mennyisége miatt [...] (www.sahin-hist-fund.hu/.../Kormendi%20-%20tartalmi%20osszefoglalas.doc).

A Bluetooth beállításának és használatának részletes áttekintése megtalálható ezen a címen: <http://www.holtmann.org/linux/bluetooth> (hu.opensuse.org/.../Vezetéknélküli kommunikáció).

Mit írtak a témáról mások? Milyen hasonló kutatások folytak korábban? [...] akiknek nagy része alig foglalkozott a témával, nem [...]. (www.ki.oszk.hu/kf/kfarchiv/2003/.../vidra.html).

SZAKIRODALOM

- Balázs, Géza 2007. *Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése*. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiautató Központ. Budapest.
- Bańcerowski, Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet. Budapest.
- Bańcerowski, Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Beaugrande, Robert-Alain–Dressler, Wolfgang Ulrich 1981. *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen.
- Duszak, Anna 1998. *Tekst. Dyskurs. Komunikacja międzykulturowa*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gajewska, Urszula 2004. *Metatekstemy w ujęciu nauk ścisłych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Jakobson, Román 1972. *Hang – jel – vers*. (Szerk. Fónagy Iván–Szépe György). Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kawka, Maciej 1990. *Metatekst w teście narracyjnym na przykładzie współczesnych utworów literatury dla dzieci*. Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków.
- Keszler, Borbála 2000. Többszörösen összetett mondatok elemzése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kristeva, Julia 1969 *Séméiotiké: recherches pour une sémanalyse*. Paris, Edition du Seuil.
- Maciejewski, Witold 1983. *Podstawy polsko – szwedzkiej kontrastywnej lingwistyki tekstu*. Uppsala Slavic Papers 7. Uppsala.
- Magyar nemzeti szövegtár (= MNSz.): <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- Ozóg, Kazimierz 1990. *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*. Uniwersytet Jagielloński. Rozprawy Habilitacyjne Nr 198. Kraków.
- Reichenbach, Hans 1947. *Elements of symbolic logic*. New York (5th edn 1956.) (Idézem lengyel fordítás szerint: *Elementy logiki formalnej*. J. Pelc (ed.): *Studia z semiotyki logicznej*. Warszawa, 1967.
- Starzec, Anna 1994. *Metatekst w tekstach popularnonaukowych*. „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”. Językoznawstwo XV. Opole.
- Sziksainé Nagy, Irma 1999. *Leíró magyar szövegten*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tarski, Alfred 1933. *Pojęcie prawdy w naukach dedukcyjnych*. Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział III – Nauk matematyczno-fizycznych. Nr. 34. Warszawa.

Bańcerowski Janusz
ELTE BTK
Szláv és Balti Filológiai Intézet

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

On meta-text and intertextual meta-text operators

In this paper, the author presents the notion of meta-text as defined by various authors and provides a detailed discussion of meta-text operators referring to intertextual relations. Meta-text operators (1) determine the way of introducing “imported speech” into a given text [including (a) reference to the author of imported contents; (b) reference to imported information not containing a specific author’s name; and (c) reference to a piece of common knowledge]; (2) introduce conclusions drawn from the context of communication; (3) refer to knowledge shared by sender and addressee; or (4) refer to the context of communication without introducing contents embedded in it.

Keywords: metalanguage, meta-text, meta-text operators, intertextual meta-operators

Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A történeti mondák gyűjtése, kutatása Európa-szerte (különösen Németországban) és hazánkban is viszonylag régi múltra tekinthet vissza. A monda műfaji meghatározásával már a Grimm-fivérek foglalkoztak, egyes mondatípusok kategóriákba való besorolása is már a 19. században elkezdődött (a monda értelmezésére, csoportosítására l. részletesebben MNL. III. 1980: 640). Fogalmi tartalmának értelmezése, műfaji hovatartozásának tisztázása a kezdetektől számítva sokat változott, egyre árnyaltabbá, pontosabbá vált, és több, egyre kidolgozottabb kategóriát is eredményezett. Mivel bizonyos mondatípusok különböző okokból (pl. az egyes népek, nemzetek közötti érintkezések, kapcsolatok következtében) Európa több országában is előfordul(hat)nak, ezért csoportosításuk néhány évtizede – különösen az 1960-as évek óta – egyre összehangoltabban, nemzetközileg is hasonló szempontok figyelembevételével történt.

A történeti mondák gyűjtésében és közzétételében jelentős eredményeket ért el Dobos Ilona, aki emellett a szóban forgó mondatípusoknak sok szempontú rendszerezését is elvégezte (l. részletesebben 1970: 97–112). Később, az 1990-es évek elején tőle vette át a Magyar Történeti Mondaarchivum gondozását Landgraf Ildikó, aki saját kutatásaiban és a történeti mondák rendszerezésében egyaránt eredményes munkát végzett (így pl. 1998: 23–32; 2006: 27–40).

2. A hazai mondagyűjtés és kutatás 19. századi kezdetei után – nagyjából a század végétől – a magyar néprajztudomány korabeli és később tevékenykedő kiváló képviselői a népélet anyagi és szellemi kultúrájának kutatásakor figyelmet fordítottak a földrajzi nevek vallomására, így például a hozzájuk fűződő történeti mondatöredékekre, népi emlékezők kérdéskörére is. A helynevek összegyűjtésének és kiadásának az 1960-as évek közepétől történt föllendülésével és szinte mozgalommá válásával egymást követték a különböző megyei és járási földrajzinév-gyűjtemények. Ez a folyamat körülbelül az 1990-es évek elejéig folytatódott, és nagyfokú visszaesés, megtorpanás után napjainkig sem szűnt meg azért teljesen. A rendkívül nagyszámú helynév megmentése, közzététele nemcsak a nyelvtudomány művelőinek jelentett és jelent ma is nagyon értékes forrásanyagot, hanem például a néprajzkutatók, helytörténészek, régészek számára is.

Hogy a helynevek tudományos célú felhasználásának milyen lehetőségei vannak a különböző szakterületek kutatóinak az esetében, és milyen feladatokat jelent a földrajzi nevekben rejlő értékek felszínre hozása például a néprajzosoknak, azt Balassa Iván több mint három évtizeddel ezelőtt megfogalmazta: „Ma a tudományos közvélemény a földrajzinév-kutatást, eredményeinek hasznosítását elsősorban a nyelvtudományhoz kapcsolja. Valóban, az utóbbi évtizedekben ez a tudományág tett a legtöbbet az alapanyag összegyűjtése területén, résztanulmányokban értékelte a földrajzi nevek hangtörténeti, jelentéstani és egyéb vonatkozásait. Ezzel a munkával nagymértékben elősegítette azt, hogy más tudományok, így a történettudomány különböző ágai, köztük a néprajz is, az eredményeket a maga sajátos szempontjai szerint fel tudja használni. Meg kell azonban mondanom, hogy a tudományok többsége, így a néprajz sem élt eddig eléggé azzal a lehetőséggel, melyet a sokrétű földrajzinév-anyag gazdag forrása nyújt” (1978: 175). Természetesen azért több néprajzkutató is igyekezett a helynevekhez kapcsolódó folklórányagot vizsgálódásaiban hasznosítani. Így például Ferenczi Imre az egykori Jugoszlávia bánáti, baranyai–drávaszögi és szlavóniai településeiről tett közzé földrajzi nevekhez fűződő, a török hódoltság korával kapcsolatos mondákat (1979: 216–22).

3. A SMFN.-nek áttekintésekor feltűnt, hogy sok olyan helynév található a kötetben, amelyet különböző korokhoz, a magyar történelem fontos eseményeihez, kimagasló személyiségeihez kapcsolva mondaszerű történetként szinte máig megőrzött a népi emlékezet. Minthogy ennek a vizsgálathoz néhány tanulását Somogy megyei földrajzi nevek alapján egy megjelent írásomban már összefoglaltam (vö. Szabó 2010: 42–54), ezért arra gondoltam, hogy a történeti mondákra vonatkozó kutatásaimat – Tolna megye földrajzi nevei című kiadványt felhasználva (a továbbiakban: TMFN.) – szűkebb pátriám helyneveire is kiterjesztem. Mivel a két szomszédos megye névanyaga az egyezések, a hasonlóságok mellett – főképpen településtörténeti okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló záró fejezetben – rövid összehasonlító elemzéssel – igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A történeti mondák példáinak bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány esetben azonban előfordult, hogy bizonyos mondatípusokra egyetlen adatot sem találtam. Ezen írásomat részben feldolgozásnak, részben pedig olyan adatközlésnek tekintem, amely a néprajz művelői számára a vizsgált tárgykörben remélhetőleg figyelembe vehető forrásul vagy esetleg kiindulópontként is szolgálhat. Ehhez azonban szeretném hozzátenni, hogy az egyes helynevekhez kapcsolódó mondatöredékekből, emlékfoszlányokból kiindulva napjainkban többnyire már csak kivételes esetekben, nagyon nehezen lehet különféle folklórányagot gyűjteni.

Az alábbiakban a különböző korokhoz, eseményekhez, jeles személyiségekhez kapcsolódó mondákat veszem számba. A példaként szereplő helynevekben a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítéseket általában elhagyom, csak a szóban forgó földrajzi nevet és a hozzá fűződő mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A TMFN.-ben levő településneveket és az egyes bel- és külterületi elnevezéseket természetesen ugyanazzal a számozással mutatom be, amellyel a forrásul felhasznált tolnai földrajzinév-kiadványban szerepelnek. A kataszteri térképekre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket elhagyom, viszonylag gyakran alkalmazom viszont a P. rövidítést, amely az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utal, és amelyben egy-egy földrajzi névhez nemegyszer mondahagyomány is kapcsolódik.

A történeti mondák főbb típusai a Tolna megyei helynevekben

A) A honfoglalás előtti és utáni évszázadokhoz kapcsolódó mondák

1. A honfoglalás előtti időkre – főképpen a Római Birodalomra és Attila hun fejedeleme – vonatkozóan helyneveinkben több olyan, népi emlékezésnek tűnő mondatöredék is előfordul, amely

nyilvánvalóan folklorizációval teremtődött. A hozzájuk fűződő mondák keletkezésére is jórészt érvényesnek tartom Bálint Sándornak a szegedi mondahagyománnyal kapcsolatos következő fejtegetését: „Valószínűnek látszik, hogy... a XVIII. század barokk és a XIX. század elejének romantikus történelemszemlélete, a kezdődő népoktatás, az olvasás készsége, a népkönyvek terjedése is hozzásegített egyes mondák folklorizációjához, esetleg az élőlészavas gyakorlat felerősítéséhez és újabb helyi... változatok kialakulásához” (1980: 491). Ilyennek tartom például a következő mondákat, mondatöredékeket: – **Regöly**: 22/277. *Római-part*: *Töttés*. Töltés, ahol a hagyomány szerint római kori út volt. – **Várdomb**: 104/73. *Római ut*: *n. Vájk#tevéh*. Úgy tudják, hogy itt vezetett a római hadiút (TMFN. 132, 494). – **Kocsola** község helynévanyagában találtam egy olyan példát is, amely a hun mondakörbe sorolható. Ez pedig a következő: 46/180. *Halmok*... A hagyomány szerint itt van Attila sírja, és a földben van egy arany eke (TMFN. 246).

A folklorizáció lehetőségére, szerepére jó példának látszik az az összefoglalás, amely **Decs** múltjával kapcsolatban a település földrajzi neveinek bemutatása, közlése előtt van: „A község lakói iskolai tanulmányaikból és ismeretterjesztő előadásokból tudják, hogy községük története a magyar állam alapításáig nyúlik vissza, és hogy Decs lakói a honfoglalás után érkezett s a magyarságba beolvadt kunok és besenyők leszármazottai. A felszabadulás után ráterelődött a figyelem Sárköz igen gazdag népi hagyományaira. Felvirágozott a sárközi népművészet” (TMFN. 479). – A település múltjával összefüggésben valószínűleg hasonló keletkezéshű lehet az **Alsónyék**re vonatkozó rövid történeti összefoglalás, áttekintés is: „A falu lakói úgy tudják, hogy a honfoglaláskor ide a kozár vagy kun-kabar törzs telepedett le. Az alsónyékiek is – e szerint – ezeknek a leszármazottai. Később besenyőkkel keveredtek. A tatár és a török elől a Duna ingoványos, mocsaras árterületére menekültek. A Duna szabályozásával nagy területeket vontak be a mezőgazdasági művelésbe. Ennek a felvirágzásnak Alsónyék is részese lett. A XV. századi feljegyzésekben még Nyék néven szerepel” (TMFN. 499–500).

2. A honfoglaláshoz, amely a magyarság életében meghatározó szerepet játszott, továbbá az azt követő évszázadhoz, valamint az Árpád-házi királyokhoz kapcsolódó történeti mondákra, népi emlékezősekre a TMFN.-ben nem találtam egyetlen adatot sem, csupán Koppány herceghez (a nép ajkán *Kupa vezér*hez) fűződő mondatöredékre fordul elő két példa. Ezek a következők: **Koppányszántó**: 18/109. *Némét-árok*: *Koppány*... Az adatközlők szerint arról nevezték el, hogy német ajkúak tisztították ki először a medrét. A hagyomány szerint ezen a tájon harcolt egykor Koppány vezér a németekkel. – **Regöly**: 22/25. *Sánc*: *B#ó-fél* [P. *Sánczok*]. Nevét az egykori földvár hatalmas sáncairól kapta. A hagyomány szerint a földvár Kupa hercegé volt (TMFN. 117, 129).

László királyhoz fűződő mondák pedig inkább a SMFN.-ben fordulnak elő (így például **Porrogszentmihály**, **Somogyvár** és **Szólád** földrajzi neveiben), és természetesen más megyék helynévanyagában is van rá egy-két adat. Tolna megye földrajzi nevei között csak egyetlen olyan példát találtam, amely valamelyest László királyhoz is kapcsolódik, emellett azonban más történeti korokkal, eseményekkel és történelmünk más jeles alakjaival összefüggésben is régi hagyományokat őrzött meg a népi emlékezet. Mindez pedig **Báta** község nevével függ össze: „P. szerint a község a római tartomány fontos helye volt. A rómaiaktól Bathán Baussen vezér hódította el, aki Bácskából kelt át seregével a Dunán. A római lakosság meghódolt Bathannak, és róla nevezte el a helyet Bátának. Fönnmaradását és későbbi fölvirágzását annak a kolostornak köszönheti, amely az I. László alapította bencés apátság mellett épült fel. Hunyadi itt pihent meg az Újlakiak és Garák fölött aratott győzelem után. Mátyás király is megfordult a kolostorban. II. Lajos itt tartotta utolsó pihenőjét a mohácsi csatába indulása előtt. A legenda szerint a kolostor templomában az ostyából egy miséző barát vért látott kicsordulni. A féltve őrzött ereklye a török dúlás idején elveszett. Emlékére építették a Klastrom-hegyen a Szent Vér templomot. A legrégebbi mezőváros volt az országban. A községet a környező faluk gyakran így emlegetik: *Bóbáta*. Állítólag a termékeny határt, a lakók jómódját, gazdagságát jelenti” (TMFN. 516).

3. A fentiekből jól kitűnik, hogy az Árpád-házi királyokhoz – legalábbis Tolna megye földrajzi neveiben – nagyon kevés monda, legenda fűződik. István király kultusza a nemzeti és egyházi vonatkozásban ugyan rendkívül gazdag, ezzel szemben a Tolna megyei földrajzi nevekben lévő mondatöredékekre, mondaserű történetekre is érvényes a MNL.-nak az a megállapítása, mely szerint „A folklorisztikus hagyományban... feltűnően halványan él az alakja” (IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnevük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szentistván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez kapcsolódóan nem találtam, a továbbiakban a tatárjárástól az 1848–49-es szabadságharcig a történeti mondák egyes típusait vizsgálom, teszem közzé. Végül pedig sajátos létrejöttük, tartalmuk alapján a népetimológiával keletkezett földrajzi neveket mutatom be. Ezeknek egy részében településtörténeti emlékek is fölbukkanak, így lazább szálakon a történeti mondákhoz is kapcsolódnak, nagyobb hányadukra viszont az jellemző, hogy a fantázia és a népi humor, lelemény teremtette őket.

B) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke szinte országszerte megőrződött földrajzi nevekhez kapcsolódva is, nincs másképp ez a TMFN.-ben sem. Hogy ez milyen mértékű, az természetesen több tényezőtől is függ. Így például attól is, hogy a szóban forgó vidéken jártak annak idején tatárok, vagy hogy ott a lakosság folytonossága megmaradt-e a későbbiekben is. Sokfelé az országban arra is jó néhány példa fordul elő, hogy a tatárokhoz kapcsolódó néphagyomány kontaminálódik a török mondakörrel (vö. MNL. V. 1982: 336). A TMFN.-ben a tatárjárás emlékét a következő adatok őrizték meg:

Báta: 108/135. *Címör-fok*... A monda szerint a neve onnan ered, hogy a tatárok elől menekülő bátai leányok, a falu címőrei itt ugrottak bele a vízbe, hogy ne kerüljenek a tatárok rabságába. 108/153. *Jajtanya*... A hagyomány szerint a tatárok elől ide menekültek a falu lakói. P. szerint a mohácsi vész után ide menekültek a falubéliek, és „jajos” állapotban éltek. – **Bogyiszló**... A falu állandó árvízveszélynek volt kitéve, ezért a lakosság magasabb helyekre települt. A község négy kisebb részből állt: Pusztabogyiszló, Öregdalocsa, Bogyiszló, a negyediknek a nevére nem emlékeznek. Ezt a népi emlékezet szerint a tatárok teljesen elpusztították. 98/227. *Kányata*. A monda szerint a tatárjárás idején Dalocsa volt a falu fő része. A tatárok ide jártak a Göje-fokon asszonyokat és lányokat rabolni. Egy tatár a falu előtt megállt. Lovát odakötötte a fához, maga pedig felmászott, hogy onnan vehesse szemügyre a falut. Lová nyugtalanodni kezdett, és erősen kapált a lábával. A tatár mérgesen rákiáltott: *Kánya, te!* Azóta nevezik ezt a határrészt *Kányatának*. 98/253. *Óring*... Kiszáradt vizesárok. A hagyomány szerint a tatárjárás idején a daloccai templom harangjait és az úrvacsorakelyhet ebbe rejtették. Azóta sokan keresték e tárgyakat, de senki sem talált rájuk. – **Szálka:** 101/55. *Öreg-templom* : n. *Tlekérih*... A hagyomány szerint itt volt a régi falu. A tatárok pusztították el. Sok kő és téglá került elő a földből. – **Váralja:** 81/49. *Tatár-lik*. A monda szerint itt táboroztak a tatárok (TMFN. 376, 520, 521, 457, 461, 478).

Amint a fenti adatokból jól kiviláglik, a TMFN.-ben viszonylag kevés olyan adatot találunk, amely a tatárdulás idejéhez kapcsolódik. Ez valószínűleg összefügg azzal, hogy a török uralom következtében Tolna megye elég nagy részén megszűnt a magyar népesség folytonossága, és a 18. században – főképpen Németországából – igen nagyszámú telepes költözött hazánkba. Az áttelepült német nyelvű lakosság pedig csak kismértékben tudta a megmaradt magyarságtól a helynevekhez fűződő néphagyományt átvenni. És ami pedig még megőrződött és a különböző történelmi eseményekhez kapcsolódva keletkezett, azt később nemegyszer összemosta a népi emlékezet, ahogy Baranya megyei földrajzi nevekhez fűződő mondahagyomány alapján Reuter Camillo megfogalmazta:

„Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

C) A Hunyadiak emléke, Mátyás-mondakör

Mátyás királyhoz és általában a Hunyadiakhoz az egész magyar nyelvterületen igen sok monda fűződik. Sőt Mátyás király még a szomszédos népek hagyományában is népszerű mondahős (l. részletesebben MNL. III. 1980: 532–3). Ez a helynevekhez kapcsolódó mondatöredékekben is tükröződik. A Mátyás-mondakörre és a Hunyadiak emlékére vonatkozóan TMFN.-ben viszont csak néhány adatot találunk. Ezek a következők:

Báta: 108/177. *Farkasd...* Hunyadi itt aratott győzelmet a Garák felett. – **Bonyhád:** 77/577. n. *Cvölfpém* : n. *Cvölfpriđer...* Tizenkét hatalmas fa volt itt 1945-ig, amikor is kivágták őket. A hagyomány szerint egy vértanú ültette, mikor erre járt, és Mátyás király is táborozott alattuk. – **Decs:** 102/253. *Bacsó tava...* A monda szerint a Bacsó család nemességet kapott Mátyás királytól, mert a Bacsók, akik a Józán-dűlőben szőlőt kapáltak, megmentették a királyt, akit útonállók támadtak meg. A család okmánnyal nem tudta igazolni nemességét. – **Máza:** 80/125. *Hunyadi kert...* A monda szerint innen út vezetett a Móré-várhoz Egregyre, és ezen járt Hunyadi János is (TMFN. 363, 373, 485, 521).

D) A török mondakör

1. Földrajzi neveinkben a törökdúlás korának sok-sok valóban lezajlott történést, ritkábban pedig valamely elképzelt eseményét – olykor nagyon töredékesen, csak emlékfoszlányokban, máskor részletesen és erősen kiszínezve – napjainkig megőrizte a népi emlékezet. Hogy ezeknek az emlékezeteknek milyen értékű és milyen mértékű a valóságtartalma, azt általában nagyon nehéz eldönteni, ezt a kutató(k)nak kell mérlegelni. Egyet azonban nem szabad tenni: figyelmen kívül hagyni a néphagyománynak a régi korokra vonatkozó emlékezéseit, hiszen az írott források mellett ezek is részét képezik népiünk, az egész magyarság történelmének.

Az alábbiakban a török időkhöz kapcsolódó mondák azon típusait mutatom be, amelyekre egy korábban megjelent dolgozatom (vö. 2008a: 26–77) utáni újabb – a lehetséges teljességre törekvő – gyűjtéssel a TMFN.-ben további példákat találtam.

2. A török időkhöz kapcsolódó néphagyományunk igen gazdag (l. erről MNL. V. 1982: 336–7), és ezeknek egy nem is csekély része a földrajzi neveinkben is fennmaradt (l. részletesebben Ferenczi 1965: 243). Ennek ismeretében tekintetem át a török mondakörnek a helynevekben lévő nyomait a különböző megyei, járási névkötetekben, valamint egyes vidékek és települések földrajzínév-kiadványában. Az összegyűjtött mondaszerű történeteket anyagom alapján csoportosítottam, majd különböző kategóriák szerint tettem közzé őket (l. részletesebben Szabó 2008/a: 19–77, 167–73).

Az alábbiakban a törökdúlással kapcsolatos mondák és emlékek néhány típusát mutatom be, mégpedig a fent jelzett írásaimban alkalmazott csoportosításban. Az adatok kiválasztásában, közlésében arra törekedtem, hogy ebben a közleményemben olyanok ne szerepeljenek, amelyek Tolna megyei példaként egy nemrég megjelent munkámban megvannak (vö. 2008a: 19–77). Mivel a TMFN.-nek átnézésekor – egy kivétellel – további adatokat a török mondakörbe tartozó kincs- és harangmondákra nem találtam, ezért itt ezek a típusok természetesen nem is fordulnak elő. A kivételnek tekinthető példa pedig a következő: **Madocsa:** 33/49. *Büdös-kut...* A törökdúlás után itt találták meg a templom nagyobbik harangját (TMFN. 182).

3. A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok sokszor összecsaptak egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb csatározásoknak az emlékét őrzik például a következő helynevek: **Báta:** 108/160. *Furkó...* A szájhagyomány szerint az ide betolakodó törököket furkósbottal üzték el. – **Dunaföldvár:** 29/284. *Borju-Bánom...* A néphit szerint egy asszony a törökök elől ide rejtette el borjas tehenét. A lóp azonban elnyelte a tehenet, a borjú bögött utána. – **Gyöng:** 24/48. *Törött-hégy : Szakadt-hégy : n. Keproheneperk...* A hagyomány szerint a törökök innen ágyúzták Regölyt. – **Gyulaj:** 48/81. *Templomdomb...* A török időkben ide menekült a környék lakossága. Romok, emberi csontok találhatók. – **Harc:** 95/138. *Várhégy...* A hagyomány szerint vár állott rajta, amelyet a törökök megostromoltak, és súlyos harcokban be is vetek. – **Pincehely:** 9/52. *Szentgyörgyi utca...* Szentgyörgyi nevű ember épített ide először házat. A hagyomány szerint egykori lakói a törökidulás idején a Pozsony megyei Szentgyörgyig menekültek, majd onnan tértek vissza. 9/258. *Pap-sziget...* A hagyomány szerint a papok és a falu népe is itt húzódott meg a török hódoltság idején. 1965-ben ezüstpénzt fordított ki a földből a traktor. – **Regöly:** 22/279. *Pogányvár...* A hagyomány szerint ide szoktak menekülni a falu lakói a törökök elől. Mellette az erdőben hosszú pince található. – **Szekszárd:** 99/308. *Palánki-sziget...* A hagyomány szerint a törökök palánkot építettek a vámhíd védelmére (TMFN. 86, 89, 132, 137, 161, 250, 448, 468, 521).

4. A hódoltság idején – részben a török katonák, részben pedig az őket kísérő, különböző foglalkozású csoportok (pl. kézművesek, hivatalnokok, mohamedán papok) igényeivel, vallási és más szokásaival, mindennapi életével összefüggésben – különféle épületek, építmények is készültek, amelyek hosszabb-rövidebb ideig megmaradtak, és bizonyos esetekben – földrajzi névvé válva – ezeknek emléke a néphagyományban napjainkig megőrződött. Az ide sorolható példákat az alábbiakban altípusok szerint mutatom be.

a) *Alagút, csárda, lyuk*

Dunaszentgyörgy: 42/120. *Janicsár-domb...* P. „...hajdan ezen a helyen épületek voltak, a törökök által leromboltattak.” Sírok maradványai kerültek elő. – **Kocsola:** 46/103. *Csárda-domb...* A hagyomány szerint itt valamikor egy török csárda állt. – **Tolnanémedi:** 7/151. *Török-lik...* A népmonda szerint alagút van itt, amely a simontornyai várhoz vezet (TMFN. 79, 228, 245).

b) *Mesterséges domb, halom, temető*

Iregszemcse: 8/54. *Zsidó-köz : Salétrom-domb...* A hagyomány szerint a török hódoltság idején salétromot égettek itt. – **Kisvejké:** 67/55. *Csókafeji-szöllők...* Régen szőlő volt. Csontokat, csontvázakat találtak, állítólag török temető volt. – **Regöly:** 22/30. *Sipka-hégy...* A hagyomány szerint törökök hordták össze sapkával. Csontvázakat, középkori kéziszerszámokat találtak itt. – **Szakadát:** 26/73. *Török-domb...* A népmonda szerint hajdan ide temettek el a törökök egy agát vagy béget. Kiásták a sírt, behelyezték a főtisztet, és azután mindegyik török katona egy-egy sapka földet vitt föléje. Olyan sok földet hordtak össze, hogy egy kis domb emelkedett a sír fölött. – **Tamási:** 14/127. *Rozália-kápolna...* A török időkben melléje temetkezett a lakosság (TMFN. 81, 101, 129, 145, 317).

c) *Forrás, kút*

Decs: 101/94. *Török-kút ...* A hagyomány szerint a törökök igen kedvelték a vizét. 102/217. *Török-kút.* P. szerint a török időkben készült, s márványkövel volt kirakva, ahonnan vascsöveken vezették el a vizet. – **Értény:** 16/151. *Ilá-kút [P. Iliakuti] ...* A hagyomány szerint már a török időkben megvolt (TMFN. 111, 481, 484).

d) *Mecset, templom*

Bikács: 34/20. *Kastély* ... A nép szerint ez az épület régen török templom volt, majd bikaistálló lett, jelenleg boltnak használják. – **Bölcske:** 30/65. *Granárium* ... Itt állt egy emeletes magtár. A felső részt 1920 körül lebontották, az alsó része jelenleg istálló. P.: „A másik nevezetes épület a hagyomány szerint néhai Paksi László kastélya, melyből a monda szerint a törökök mecsetet alakítottak, az épület ősi időkre mutat, most kétemeletes magtár, a mecset tornyának aljával”. – **Nagyszokoly:** 5/16. *Katalikus templom*... A hagyomány szerint egykor török templom állott itt. A templom mellett hajdan temető volt (TMFN. 71, 169, 186).

e) *Erődítmény, őrhely, vár*

Felsőnyék: 1/102. *Vár-hégy* ... A hagyomány szerint vár állott itt. A törökidulás idején ide menekült a lakosság. – **Dombóvár:** 56/192. *Kishanzli-árok*... P. „egy darab rét és legelő neve, az itt valaha létezett török erősségnek alapja még ma is látható”. – **Madocsa:** 33/70. *Vár-révi ut.*... Néphagyomány: a törökidulás előtt a Széles-völgy partján vár volt, oda vezet ez az út. – **Simontornya:** 4/43. *Vár*... P. „A mohácsi gyászos vész után a törökök idejéből már a történet a Simontornyai Vár és Községről emlékezik.” – **Tamási:** 14/70. *Belátó* ... A hagyomány szerint innen figyelték a magyar katonák a Henyében táborozó törököket (TMFN. 54, 68, 100, 182, 280).

5. A hódoltság idején elpusztult települések emléke

A török megszállás Magyarország nem csekély részén jelentős változásokat okozott sok település lakóinak életében. Így például nemegyszer az is előfordult, hogy a török csapatok támadásai, pusztításai miatt a magyar lakosságnak időlegesen vagy olykor véglegesen is el kellett hagynia lakóhelyét. Ily módon sok kisebb-nagyobb falu elpusztult, sőt ritkábban egyes vidékek is elnéptelenedtek. Az ilyen szomorú események megtörténte a megmaradt és újra települt népi közösségek körében sokszor nagyon sokáig, apáról fiúra továbbörzödött, így az egykori lakhelyük emléke évszázadokon keresztül fennmaradhatott. Erről tanúskodnak a következő földrajzi nevek:

Bátaszék: 107/252. *Nagy-oros : Nagy-óros*... A törökidulás előtt a hagyomány szerint itt falu volt. – **24. Dunaszentgyörgy:** P. adatközlői úgy tudják, hogy a török hódoltság idején a község elpusztult. – **Felsőnána:** 59/18. *Ónána : n. ImTMna* ... A hagyomány szerint itt volt régen Királynána nevű falu, amelyet a törökök romboltak le. Szántáskor most is cserépdarabok kerülnek elő. – **Iregszemce:** 8/135. *Méni-lap*... A hagyomány szerint ezen a tájon volt Mén község, amely a török hódoltság idején pusztult el. Csontvázak, kőedények, korsók kerültek itt elő. – **Szakacs:** 44/83. *Fősz-Baki-hégy*... A hagyomány szerint a török időkben itt volt a Bak nevű falu. Régi kövek találhatók. – **Szekszárd:** 99/443. *Ózsák*... A középkorban még község, a Duna áradása és a törökök miatt elnéptelenedett. – **Váralja:** 81/78. *Küvesd : Kövesdi-dűlő*... A török pusztítás előtt itt volt a falu. – **Várdomb:** 104/43. *Vásárhej*... A decsi határral szomszédos terület. Decsen is ugyanez a neve a határrésznek. Mindkét falu hagyománya szerint itt állott Eteváros vagy Ete vára. A törökök rombolták le (TMFN. 82, 225–6, 238, 292, 376, 470, 493, 514).

E) A rácok bevándorlásának emléke

A hódoltság korában sok település elpusztult, és egyes tájegységeken (így pl. a Duna–Tisza közén, a Tiszántúlon) szinte járásnyi nagyságú területek néptelenedtek el. Ezért szükségessé vált, hogy egyrészt a népfelleggel bíró vidékekről (pl. a Jászságból, Palócföldről) magyar lakosság települ-

jön át az elnéptelenedett tájakra, másrészt pedig külföldi (főképpen német és kisebb részben szlovák) telepések kerüljenek Magyarországra. Tolna megyébe azonban sem magyarok, sem szlovák lakosok – viszonylag nagyobb számban legalábbis – nem települtek át. Bizonyos *rác* népcsoportoknak Magyarországra történt bevándorlása ezzel szemben már jóval korábban, a török hódoltság előtt (a 15. században) elkezdődött. Erről tanúskodik például a következő, Ráckeve nevének eredetével összefüggő, településtörténeti vonatkozású magyarázat: „Az Al-Duna melletti *Keve...* város szerb (rác) lakói 1439-ben a törökök elől elmenekültek, és 1440-ben I. Ulászló király engedélyével megtelepedtek abban a Csepel-szigeten fekvő, lakatlan helységben, amelynek addig *Abraamberke...* *Zenth Abram theleke* volt a neve, s amelyet az al-dunai szerbek beköltözésétől fogva *Kiskevinek*, *Kevi*-nek, majd *Ráckevé*-nek kezdték hívni” (Kiss 1988/II: 391).

Itt jegyzem meg, hogy a *rác* főnév ’szerb’ jelentése mellett több évszázaddal ezelőtt ’dél-szláv’ értelemben is használatos volt. A *rác* lexéma jelentésével, használatával kapcsolatban Szilágyi Mihály például a következőket írta: „Az alábbiakban »rác«-nak nevezzük mindazokat a délszlávokat, akik Bosznia, Szerbia és Horvátország különböző tájairól kerültek vidékünkre. A magyar nyelvhasználatban ez a gyűjtőfogalom éppúgy meghonosodott, mint a »sváb« kifejezés. Tudjuk jól, hogy a hazánkban letelepedett német ajkú lakosság sem csupán a korabeli Sváb-tartományból, hanem a Német birodalom egyéb tartományaiból, így Pfalzból, a Fekete-erdő és a Rajna vidékéről érkezett hozzánk. – A török hódoltság idején és a XVII–XVIII. század fordulóján megyénk számbavetett lakosságának nagyobbik fele rácokból állt. Többségüket a törökök telepítették le, a századfordulón Pinchehelyen Eszterházy Pál, a Sárköz alsó felében a bátai apát kísérelte letelepítésükkel. A törökök számos kedvezményt nyújtottak a katonáskodó rácoknak, de a magyar király is segítette őket: 1696-ban felmentette őket az adó- és porcióadás kötelezettsége alól” (1983: 49–50).

A 17. század eleji összeírások pl. azt tanúsítják (l. részletesebben Szilágyi 1983: 49–53), hogy a 18. század első évtizedeiben (főleg a Rákóczi-szabadságharc után) is nagyszámú rác lakosság települt meg hazánkban. Bevándorlásuknak emléke Tolna megye földrazi neveiben is fennmaradt, amint ezt az alábbi példák is jól mutatják:

103. **Alsónána:** [...] A hagyomány szerint a falu eredetileg a Klokocsek-oldalon volt, az Elsővölgy bejáratával szemben, Várdombtól mindössze 1 km távolságra. Ezt a törökök fölégették, elpusztították. Egyetlen emléke a még ma is meglévő és látható 5 m átmérőjű kút. A környék lakói a második világháborúig *Rácnánának* nevezték Alsónánát. Ez onnan ered, hogy az 1740-es években szerbek települtek a faluba. 103/118. *Rác-vőgy...* Egykor itt lakó szerbek birtoka. – **Bátaszék:** 107/179. *Rác-Tabán...* Szerbek laktak benne. – **Csibrák:** 52/33. *Rác-csucs : n. Rác-kipl...* Valamikor – a hagyomány szerint – itt laktak a rácok. – **Diósberény:** 25/91. *Pusztaszentégyház : n. Kerihperg...* P. „Itt volt hajdan a Rácoknak templomok, romjai még a múlt században láthatók valának”. – **Döbrököz:** 54/93. *Sánc...* Sánccmaradványok láthatók, a sánccokat P. szerint a rácok csinálták. – **Dunaföldvár:** 29/519. *Kanacs...* Már az Árpád-korban is falu volt, Kanacha néven. A török hódoltság idején rácok telepedtek ide. Az ő leszármazottaik építették Dunaföldváron a görögkeleti templomot. – **Dűzs:** 51/54. *Birkalegelő : n. Rácékipl...* A hagyomány szerint a németek előtt rácok lakták a falut, és ennek emlékéét őrzi a *Rácékipl* dűlőnév. – 78. **Grábóc:**... P. közöl *Grábóvác* alakot is: „ugy hirlik, hogy ezelőtt régen Grábóvácznak hívták – miután G. N. e. Rácok lakták”. [...] A hagyomány szerint a község eredeti neve *Garáb* volt, és a mai Garábdűlőben volt az eredeti helye. Mivel ez a török hódoltság idején elpusztult, az 1720-as években Bajorországból, Schwarzwald környékéről hoztak német telepeket. 1945 után felvidéki és bukovinai lakosok jöttek a kitelepített németek helyére. – **Gyulaj:** [...] P. szerint Gyula Jovánca két falu volt; Gyulán magyarok, Jovánczán rácok laktak. 48/12. *Tót utca : Árpád utca...* A falu újratelepítése (1717) után itt a tótok (déli szlávok) laktak. Ez volt a falu jóváncái része. 48/250. *Rác-rakás...* Valamikor itt laktak a rácok. – **Kakasd:** 72/102. *Rác-malom : Kecskés-malom : n. Rácmil...* A környéken rácok laktak régen. – **Kéty:** 61/60. *Rác-templom : n. Rátszékherih.* Itt állt egy templom, s körülötte szerbek (rácok) laktak. – **Kisvejké:** 67/17. *Rácok aija...* A hagyomány azt tartja, hogy

itt délszláv település volt. – **Kölesd:** 88/123. *Orvos-kut* [P. ~]... A völgyben levő forrás vizének a rációk gyógyító erőt tulajdonítottak, és miután elköltöztek a faluból, a forráshoz akkor is rendszeresen visszajártak. – 90. **Medina:** *Mědina : Médina*... A magyar lakosság hagyománya szerint a falu neve török eredetű. Egy Mede nevű gazdag töröknek a birtoka volt. [...] A szerb lakosság szerint a falu neve Méde volt, ami 'mézes'-t jelent. [...] 90/32. *Szerb templom : Rác templom* A görögkeleti szerbeké. 1865-ben épült. [...] 90/38. *Szerb temető* A görögkeletiek temetkezési helye. – **Miszla:** 15/112. *Rác-kuti-dűlő*... A hagyomány szerint hajdan rációk laktak ezen a területen. – **Mórágy:** 86/48. *Rác temető : n. RTMcekérhóf*... Itt volt a délszláv lakosság temetője. – **Mucsfa:** 71/95. *Rác-hégy : n. Rácépérg*... Régen szőlő volt. Állítólag a közelben volt a rációk temetkezési helye. – **Nagyszokoly:** 5/48. *Rác kerték*... A hagyomány szerint egykor rációk laktak itt, és salétromot főztek ezen a területen. – **Pálfa:** 31/152. *Csontos*... P. szerint ebben a dűlőben egy *Rác temető* nyomai észlelhetők. – **Regöly:** 22/321. *Somó*... A hagyomány szerint régen itt falu volt. Ezen a területen aranyhíntó van elásva. P. „itt hajdanában Somoly nevű község volt, – melynek lakói a XVII. századbéli háborús időkben kipusztítottak, – s rációk lévén – nagyrészt Schlavóniában leköltöztek – részben pedig az akkortájtban telepített Regöly községbe lehúzódtak”. 22/336. *Somoli templom*... A hagyomány szerint rációk laktak a környékén, az ő templomuk volt. P. „A regölyi határ területén nyugotnak létezik az úgynevezett Somolyi templom romja.”. – **Szakadát:** 26/57. *Ráctemető : n. RTMcekérhóf*... A hagyomány szerint a német lakosság ide települése előtt rációk laktak itt, és itt volt a temetőjük. – **Szálka:** 101/10. *Rác-templom : n. Rácerkapéle*... A szerb lakosság temploma állt itt. Tornyában harang is volt. Ma csak az előtte álló kereszt van meg. – **Tamási:** 14/348. *Rác-vögy*... A hagyomány szerint valamikor rációk laktak ezen a területen. – **Udvari:** 20/45. *Rác temető*... A hagyomány szerint hajdan rációk laktak ezen a területen. Valamikor egy kőkosban sok pénzt találtak itt. – **Varsád:** 28/131. *Rác-hégy : n. Ráckipl*... A hagyomány szerint hajdan rációk laktak itt (TMFN. 71, 104, 108, 123, 133, 142, 144, 152, 166, 175, 249, 253, 259, 263, 271, 299, 316, 325, 329, 365, 390, 410, 413–4, 477, 486, 491, 511).

F) A kuruc mondák, Rákóczi-mondakör

A Rákóczi-szabadságharc idején Tolna megyében a kurucok és labancok között több, nagy jelentőségű összecsapás is lezajlott. Ilyen volt például Bottyán János diadalmas dunántúli hadjárata, amelynek két legfontosabb és legsikeresebb eseményét 1705-ben Dunaföldvár és Simontornya elfoglalása jelentette, amelynek következményeként viszonylag hosszabb időre sikerült Tolna megyét megtisztítani a császári csapatoktól (l. részletesebben Bánkúti 1969: 114–6). Néhány évvel később csapatainak élén Balogh Ádám ért el katonai sikereket, amelyek közül főként a kölesdi győzelem emelkedik ki (vö. Bánkúti 1969: 144). Ezek a nagy jelentőségű hadjáratok és más kuruc–labanc összecsapások is nyomot hagytak az érintett települések néphagyományában, amint azt a következő mondatöredékek is tanúsítják:

Bölcske: 30/243. *Nagy-les-völgy*... P. „Bottyán tábornok idejéből veszik nevöket, honnét ez a Földvári csata alkalmával a labancokat elrejtett harcosaival tönkre tette”. – **Dunaföldvár:** 29/419. *Hajdu-les*... A Duna partján van. A néphagyomány szerint Vak Bottyán hajdú innen lesték az ellenséges rác hajókat. – **Dunakömlőd:** 35/20. *n. STMncénperik*... Rákóczi-szabadságharc idején Vak Bottyán ezen a hegyen építtetett sáncokat. 35/73. *Imsós*... Káptalani birtok volt. Ma is fellelhetők az 1706-os Bottyán-féle Duna-híd keleti hídfőjének maradványai. Ebben az erdőben volt Vak Bottyán fája is, de ma csak a tuskója látható. – **Dunaszentgyörgy:** 42/12. *Várdomb*... A település legmagasabb pontja. P. szerint „hajdan a kurucz háboruba ágyú telepek voltak rajta, sáncza mai napig kivehető”. – **Gerjen:** 43/80. *Várad*... P. szerint ezen a helyen tanyáztak kurucok sátrakban. Amikor az ellenségtől megtisztították a környéket, Gerejenben telepedtek le. – **Koppány-**

szántó: 18/129. *Lobonc-kut...* A hagyomány szerint a forrás környékén táboroztak a labancok. – **Kölesd:** 88/110. *Harc-hégy...* A hagyomány szerint a kuruc-labanc háború idején ezen a hegyen verte meg a labancokat Béri Balogh Ádám serege. – **Máza:** 80/138. *Vörös-domb* : n. *Rótpérk...* A monda szerint itt folyt le egy jelentősebb kuruc-labanc csata, és az egész domb vörös lett a vértől. 80/139. *Kuruc-gödör* : n. *Krucékrávė...* A hagyomány szerint a kuruc-labanc csatában elesett kurucokat ide temették el. – **Mözs:** 96/92. *Sánci-dűlő* : n. *STMnszenėker...* P. szerint itt ütköztek meg II. Rákóczi Ferenc csapatai Béri Balogh Ádám vezetésével 1711-ben Heister császári generálissal. Balogh innen menekült Kakasd felé. Visszatértében a Csatári-erdő mellett fogták el a Szekszárd alatti szilfánál, amelyet a mai napig Balogh fájának neveznek. – **Paks:** 37/257. *Sėnki-sziget...* A Dunakömlőd felőli részén a nép szerint vár volt, állítólag Vak Bottyán erődítménye. A Duna már elöntötte, a romok csak alacsony vízálláskor látszanak. – **Pálfa:** 31/201. *Török templom...* Itt volt a régi Alegres falu temploma. Valószínűleg akkor pusztult el, amikor a kurucok megtámadták az itt levő rác lakosokat. Környékén emberi csontvázakat találtak. – **Szekszárd:** 99/284. *Béri Balog Ádám fája.* [...] A néphagyomány szerint ennél a szilfánál fogták el a császáriak a kuruc brigádórost (TMFN. 117, 164, 172, 176, 189, 190, 200, 226, 231, 374, 410, 452, 468).

A Habsburgok megosztó politikája miatt nemegyszer az is előfordult, hogy a kurucoknak nemcsak a labancokkal kellett harcolniuk, hanem a rácok ellen is. Egy-két példa erre is van Tolna megye földrajzi neveiben. Olykor, amint azt a Kölesd helynévanyagában található adat is mutatja, a névhez kapcsolódó közlésben több, egymástól távoli időben lezajlott eseményt őrzött meg a népi emlékezet. Az ide sorolható példák a következők: **Kölesd:** 88/97. *Csucusos-hégy* [P. ~ : *Csont h*]. A domb elején mesterségesen kialakított „csúcs” van. A feltevések szerint római áldozó hely volt. A hagyomány szerint ezen a hegyen csapott össze Kinizsi hadvezér Mátyás király fiával, Corvin Jánossal, aki a csatát elvesztette, és megmaradt csapatával a Sión keresztül menekült. Egy részük beleveszett az ingoványba, más részük Újlakival együtt Horvátország felé futamodott. A *Csont-hegy* elnevezés pedig onnan ered, hogy 1710 táján Rákóczi hajdúi üldözték és pusztították a rácokat, ezen a helyen nagy mézszárlást követvén el, sok csont halmozódott össze. – **Sárszentlőrinc:** 38/93. *Rácegrés...* 1705–6-ban a rácokat leverő kurucok pusztították el. 38/110. *Csetény* : *Csetény-domb...* A török hódoltság idején rácokkal népesült be, akiknek faluját 1705–6-ban a kurucok pusztították el. P.: „A templomnak és több épületeiknek nyomai még most is felismerhetők” (TMFN. 206, 409).

G) Az 1848–49-es szabadságharc emléke

Az 1848–49-es szabadságharc földrajzi nevekben megőrződött emlékére a TMFN.-ben kevés adat található. Ez azzal függhet össze, hogy Tolna megyében viszonylag kevesebb csata zajlott, mint az ország más vidékein. Az ide tartozó példák – a SMFN.-hez hasonlóan – főképpen Jellasics csapataival vívott harcokhoz, csatározásokhoz kapcsolódnak. Ezek a következők:

Báta: 108/2. *Tuskós* : *Ujváros...* Itt egykor fűzfaerdő volt. A nagy fákat kivágták. A tövük, tuskójuk itt maradt. Ide bújtak el az 1848-as fölkelők a „vindicsők”, vagyis Jellasics serege elől. – **Dunaföldvár:** 29/502. *Ripszom* : *Őreg-Ripszom...* A szabadságharc idején a szőlőcsősz észrevette, hogy jön a német, és már a szőlőknél osztogatja a parancsot „Ripszum!” (Rechts um!) – azóta nevezik így a területet. – **Ozora:** 3/263. *Rác-vőgy...* A hagyomány szerint 1848-ban ezen a völgyön jöttek fölfelé a magyarok ellen harcoló rác csapatok. – **Pincehely:** 9/18. *Uzorai út...* A hagyomány szerint ezen az úton vezette csapatát Perczel Mór az ozorai csatába (TMFN. 64, 85, 165, 516).

H) Népetimológiával keletkezett helynevek

A népetimológia – mint ismeretes – olyan szóalkotási mód, amellyel főképpen idegen eredetű lexémákból hasonló hangzású magyar szavak (többnyire szóösszetételek) keletkeznek. Ez a szóteremtés különösen a népnyelvben gyakori, és nemcsak köznevek esetében fordul elő, hanem földrajzi nevekben is. Népetimológiával létrejött helynevek a településnevek, valamint a bel- és külterületi elnevezések között egyaránt vannak, ezeknek különböző típusait követésre méltó részletességgel Rónai Béla (1982: 9–18) és Varga Mária (1999: 150–5) elemezte.

Népetimológias helynevekkel a néprajzkutatók is foglalkoztak. Így például az 1990-es évek végén egyik munkájának Névmagyarázó mondák című fejezetében Landgraf Ildikó – igen gazdag anyagon – földrajzi nevekhez fűződő történeti mondákat vizsgált (1998: 209–60). A *Magyar néprajzi lexikon* negyedik kötetében a névmagyarázó mondaról, amelynek bizonyos típusai a történeti monda fogalmával azonosíthatók, például a következőket olvashatjuk: „helynevek, személynévek nevéből kikövetkeztetett vagy ahhoz kapcsolt mondai jellegű vagy anekdotikus elbeszélés. Kialakulásában jelentős szerepet játszik népiünk szófejtő, szóértelmező leleménye, a *népetimológia*” (MNL. IV. 1981: 38).

Jómagam pedig nemrég a török mondakörhöz kapcsolódó, népetimológiával keletkezett helyneveket (bel- és külterületi neveket, továbbá a településneveket) gyűjtöttem össze az egyes földrajzinév-kötetektől, és viszonylag sok példát találtam rájuk (Szabó: 2008a: 160–6). Részben ez adta az ötletet ahhoz, hogy vizsgálódásaimat Tolna megye teljes helynévanyagára is kiterjesszem, és dolgozatomban – külön, sajátos csoportként – ezeket a népetimológiával keletkezett helyneveket is közzétegyem. A TMFN.-ben a következő példákat találtam erre:

Bátaszék: 107/1. *Lajvér* : n. *LTMvír*... P. szerint a 18. században magyar falu volt. Amikor a szomszéd rációk megtámadták, a magyarok a harc közben ezt kiáltozták: „Jajvér”. A győztes rációk úgy hallották: „Lajvér”. Így keletkezett a puszta neve. – **51. Dúzs:** [...] A német hagyomány szerint a következőképpen keletkezett a falu neve: Amikor a svábok 1712-ben csónakkal közeledtek a falu határához, és meglátták a Kapos völgyéből a szép dombokat, egymást kérdezték, mondván: *Tu sau?* Így lett a 'látod' jelentésű *tu sau*-ból *Dúzs*. – **75. Györe:** [...] A népetimológia a *gyűrű* szóból származtatja a község nevét. A hagyomány szerint ugyanis a Csárda-dűlőben volt a törököknek egy gyűrű alakú lovardájuk. – **95. Harc:** [...] Nevét a hagyomány szerint a Janyai-vár és a Várhegy birtoklásáért a török időkben vívott harcról kapta. Mások szerint a szomszédos Zombára és részben az e faluba telepített németek a Harz-hegység vidékéről származnak. – **9. Pinczehely:** [...] Egyes adatközlők szerint a falu a nevét a néhány utcájában megtalált föld alatti folyosóról kapta, mások szerint pedig arról, hogy a község területén sokféle vannak pincék a szőlőkben. P.: „Pinczehely egy monda szerint Vinczehely, mely itt koron székelő Török Basától vette volna nevét, kinek föld-vára, a Kis = Gyánti szőlő hegyek magaslatán [:Nebojsz:] név alatt még máig is feltalálható és szemlélhető.” – **105. Sárpilis:** [...] A falu nevének eredetére vonatkozóan az egyik népies föltevés az, hogy a mocsaras vidéken sok volt a pille. Ezért: *pillés*, és ebből lett *Pilis*. A másik föltevés szerint a falu nádas, mocsaras, ingoványos területből kiemelkedő kopasz dombra települt, amely olyan volt mint a barátok pillise. – **97. Sióagárd:** [...] A falu lakói úgy tudják, hogy Agárd Árpád-kori település, amely a térszert kertészete helyén, a Sárvíz bal partján lehetett. A törökök elpusztították. A mai falu a hódoltság után alakult ki északi és déli szláv telepesekből. A szájhagyomány szerint a Leányvárból menekülő török várúrnő így jajveszékelt: „A-gárd, a-gárd, a-gárd!” Ebből lett a falu neve. – **99. Szekszárd:** [...] P.: „Az ókorban mint a közép Pannóniához tartozó római telepek neve *Alisca* volt. [...] Szekszárd nevééről hagyomány vagy inkább diákos emberek véleménye után az maradt fenn; mintha a nevét a rómaiaktól kölcsönözte volna 's mintha itt a ró-

miaioknak hat oltára – *Sexarae* lett volna. Némelyek pedig – szinte a diákosok közül – Szegzárd nevét a *Sexarduis montibus* hat magas hegytől – szeretik származtatni [...] Szegzárd az ő nevét saját fekvésétől nyerte, vagy is minthogy Bátától Szegzárdig a hegylánc egy zugot képez, a zugot pedig szögnek, szegletnek vagy szegnek is nevezték és nevezik jelenleg is, és a zugot a' Szegzárdi hegy éjszaki vége bezárja: innét eredhetett Szegzárdnak neve először is *Zugzár* is így idővel *Szegzárd*.” – **28. Varsád:** [...] Népi magyarázat szerint a falu neve a *War Schad* ('kár volt') kifejezésből származik. Egyesek szerint ez azzal kapcsolatos, hogy valamikor régen a varsádiak Kölesden túl tartózkodtak, és arról értesültek, hogy falujukat ellenség pusztítja. A sietve érkezők azonban senkit sem találtak, és akkor hangzott el: *War Schad*. Mások szerint az elsőként ide települők fakadtak ki így, amikor a vizes, ingoványos talajt meglátták (TMFN. 85, 149, 258, 341, 444, 453, 463, 495, 504).

A vizsgálat néhány tanulsága

1. A földrajzi nevek gyűjtésével, közzétételével foglalkozva és a különböző célú vizsgálatokat is végezve, régi tapasztalatom, hogy például egy település, tájegység vagy megye helyneveinek főbb jellemzőit, típusait több tényező (pl. a táj arculata, a térszíni forma, a névadó közösség nyelvenyelvjárása) határozza meg, ezenkívül a bel- és külterületi elnevezések keletkezésében és az esetleg hozzájuk fűződő népi magyarázatokban fontos szerepe lehet egy-egy helység vagy vidék történelmi múltjának, az ott lezajlott egykori eseményeknek, fontos történéseknek, egyes népcsoportok betelepülésének is. Ezért általában a földrajzi nevek vallatára fogásának jelentősége lehet – a néprajztól a településtörténeten át a növényföldrajzig – a különböző tudományterületek számára.

A magyarság életében is sok olyan történelmi esemény játszódtott le, amelynek évszázadokon át meghatározó szerepe lett, és amely egész népünk sorsára vagy egyes tájegységek lakosságára nagy hatással volt. Ilyen például a másfél évszázadig tartó török uralom, amelynek során több országrész és település is elnéptelenedett, emiatt sokfelé újratelepítésekre volt szükség. Mindez Tolna megyét nagymértékben érintette. A Tolnában végbement településtörténeti változások (főképpen a Németországból történt bevándorlások) nagyon mély nyomot hagytak sok helység földrajzi neveiben is. Ez különösen szembeűnő akkor, ha ezeket a szomszédos Somogy megye helyneveivel és a hozzájuk fűződő mondahagyománnyal vetjük össze. Mivel egy, már korábban publikált írásomban a török mondakörbe tartozó, a somogyi földrajzi nevekhez kapcsolódó mondákkal foglalkoztam (vö. 2008b), és egy másik, nemrég megjelent dolgozatomban pedig a SMFN. alapján a történeti mondákat vizsgáltam (l. erre 2010), hasznosnak látszott számomra, hogy ezeknek típusait és számát a TMFN.-ben található példaanyaggal összehasonlítsam. Ennek érdekében az alábbiakban vázlatosan áttekintem a megye (főképpen 18. századi) településtörténetét, és konkrét példák vizsgálatával a betelepítések különböző nyelvi-névtani következményeit is bemutatom. A SMFN.-ben levő, idegen nyelvi hatásra keletkezett földrajzi nevek elemzésében természetesen érintem a Somogyba történt betelepüléseket is.

2. A török megszállás idején a magyarságot népességében, anyagi és szellemi kultúrájában egyaránt rendkívül nagy veszteségek érték. Ezért népünknek a hódoltság után szinte harmadik honalapításként újra országot kellett teremtenie, ahogy azt Ács Zoltán megfogalmazta: „A másfél százados török uralom megszűnte után a Kárpát-medencében élő, sokat próbált magyarságnak újra el kellett foglalnia és kultúrtájjá változtatnia a hosszú ideig tartó hadakozásokban leromlott hazáját” (1987: 6).

Mindez, mint már a rációk bevándorlása kapcsán említettem, szükségessé tette külföldi telepések és hazánk népfelleggel bíró területein élő magyar lakosság átköltözését az elnéptelenedett vidékekre. Nagyjából a 18. század elejétől körülbelül egy évszázadon át – más külföldi és hazai áttelepítések mellett – Németország különböző tartományaiából nagyszámú lakos került hazánkba (l. részletesebben Bellér 1981: 55–68). Ennek során Tolna megyében is nagyon sok német telepes

talált otthonra. Bevándorlásukról Bellér Béla a következőket írta: „Tolna vármegye a betelepítés előtt éppen olyan siralmas képet mutat, mint Szatmár. A XV. század 561 települése helyett az özszeírók csupán 45 helységet találtak; ezeknek egy részét is 1690 után telepítették újjá. Tösgyökeres magyar lakosságot csak a Sárköz megközelíthetetlen mocsarai közt lehetett találni. – A megye betelepítése mindjárt a török kiűzése után megindult. A magyarok északról dél felé, a különböző délszláv elemek, főként szerbek, délről északi irányba húzódtak. 1696-ban a megye területén 448 szerb (rác) és 488 magyar háztartást írtak össze. A szerb terjeszkedést azonban visszavetette a Rákóczi-szabadságharc, amellyel a délszlávok – a Habsburgok megosztó politikájára következtében – szembefordultak, és visszavonulásra kényszerültek” (1981: 63).

A németországi telepések Tolnába költözése az 1720-as években kezdődött, és nagyrészt az azt követő évtizedben ment végbe, a későbbiekben már kisebb mértékű volt, ahogy Bellér Béla megfogalmazta: „A XVIII–XIX. sz.-ban Tolna megye összesen 61 helységre kapott kisebb-nagyobb számú német telepeket. A telepítés zöme a XVIII. századra, annak is a 30-as éveire esik; a XIX. századra mindössze 5 település” (1981: 66).

A meglehetősen nagyszámú németajkú lakosság Tolnába való bevándorlásának – különféle következményei mellett – jelentős hatása lett a megye nyelvi-nyelvjárási arculatára és néprajzi hagyományainak alakulására is. Így például arra, hogy az újra benépesült településeken a különböző földrajzi alakulatoknak, felszíni formáknak, határrészeknek, tereptárgyaknak, objektumoknak, építményeknek – helyenként esetleg a magyar nyelvű népességgel együtt – ők adtak nevet.

3. A Tolna megyébe került német nyelvű lakosság sokáig őrizte egykori tájnyelvét, nagyjából két évszázad múltával egyre inkább elmagyarosodott. Az őseitől megismert és átvett földrajzi neveket azonban – a település bel- és külterületén való tájékozódás céljából – természetesen továbbra is megőrizte. És mivel a TMFN.-nek munkálatai az 1970-es években zajlottak, ez az időszak még eléggé megfelelő volt ahhoz, hogy a német telepítésű Tolna megyei községekben, városokban az anyaggyűjtést elvállaló munkatársak, később pedig a helyszíni ellenőrzést és a közzétételt is elvégző nyelvészek – főleg az idősebb nemzedék köréből – olyan adatközlőket találjanak, akik nemcsak a település bel- és külterületét ismerték jól, hanem az egyes földrajzi neveknél a helyi német nyelvjárásban használatos formáit is. Így szinte az utolsó pillanatban sikerült olyan értékes névanyagot gyűjteni, följegyezni és fonetikus átírásban közzétenni, amely a szóban forgó helyi német tájnyelvnek megfelelő ejtémódot és szóhasználatot egyaránt hűen tükrözte. Ez természetesen sajátos problémát, külön nehézséget is jelentett, de a magyar és a német dialektológiai átírás követelményeinek megvalósításával a kiadvány szerkesztői végül is igen jó megoldást találtak. A kétféle átírás elvszerű, következetes alkalmazásával, amint azt a bemutatott példák mutatják, az egyes települések német eredetű földrajzi nevei a fonematikus írásmód elvének figyelembevételével (a magyar ábécé betűivel) kerültek a kötetbe, ugyanakkor azonban ezeket a neveket Hutterer Miklós a német dialektológia átírási elvei és betűrendszere szerint ellenőrizte, és így a szóban forgó helynevek egy külön fejezetben is megjelenhettek (vö. TMFN. 525–77).

Ebből adódóan a TMFN.-nek bizonyos (nem is csekély számú) adatait a magyar és a német dialektológiai, valamint a földrajzinév-kutatások egyaránt hasznosítani tudják. A kiadvány egyébként igen gazdag különböző német nyelvjárású helynévanyagban, ugyanis Tolna megye 108 községének, városának nagyjából a fele, összesen 55 település lakossága (vagy legalábbis annak nem csekély része) Németországból települt át. Somogy megye helyeivel foglalkozva feltűnt, hogy néhány község anyagában német eredetű elnevezések is felbukkannak. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a két megye földrajzi neveit ilyen szempontból összevegyem.

4. A török uralom megszűnése után Somogyországba – elsősorban Külső-Somogy egy-két falvába – is kerültek németországi telepések. A korábbi kutatásokra hivatkozva Király Lajos ilyen helységeként Bizét, Gadányt, Marcalit, Mesztegyőt és Vámost (ma Somogyvámos) említi meg (2003: 24).

A SMFN.-nek anyaga alapján azonban azt állapíthatjuk meg, hogy ezeknek a településeknek a földrajzi nevei egyetlen német elnevezést sem tartalmaznak. Feltűnő viszont, hogy **Somogyvámos** helynevei között néhány rác (délszláv) eredetű is előfordul. Ilyenek például a következők: 29/22. *Drënya*; 29/31. *Mëlënka*; 29/62. *Galabërda*; 29/83. *Tepënye*; 29/112. *Krāja*; stb. (SMFN. 126–7). Az itt kifejtettek és a példák alapján feltételezem, hogy a szóban forgó községekbe csekély számban kerülhetett német ajkú lakosság. Közülük Somogyvámos földrajzinév-anyaga viszont sokkal inkább azt jelzi, hogy a községbe egykor déli szláv nyelvű népcsoportok költöztek be.

A SMFN.-ben azonban kilenc olyan falu van, amelyben eléggé nagy számban német nyelvű helynévadásra is találunk példákat. Ezek a községek a következők: Bószénfa, Ecseny, Mike, Miklósi, Potony, Somogydöröcske, Szorosad, Szulok és Zics. Közülük Mike és Potony bel- és külterületi elnevezéseiben csak néhány ilyen adat fordul elő, a többi település földrajzi neveiben viszont jóval nagyobb mértékben nyoma maradt az egykori német betelepülésnek. Így például a következő falvakban: **Bószénfa**: 185/2. *Smit-Francl-pruke*; 185/20. *Ujj utca* : *Underetorf*; 185/42. *Öröm-hegy* : *Fräjdenperk*; 185/94. *Malomházi-árok* : *Fukszemlékróbe*; 185/98. *Völgyi-rét* : *Kemávize*; stb. – **Ecseny**: 113/2. *Káposztáskert* : *Krautkartën*; 113/13. *Templom-domb* : *Kërichkipl*; 113/47. *Öreg-hégy* : *Altvingët*; 113/90. *Réti-fődek* : *Vízinstik*; stb. – **Miklósi**: 70/13. *Téglaházi-dűlő* : *Ciglijhitetäl*; 70/25. *Fukszberg*; 70/30. *Móric-kuti-dűlő* : *Prunnëräkkër*; 70/68. *Hosszu-rét* : *Langevüzë*; – **Zics**: 65/30. *Uj-hégy* : *Uj-szöllő* : *Nájevájnekárte*; 65./34. *Páskom* : *Klájnhájlzër-páskom*; 65/53. *Hamuházi-dűlő* : *Asitakkër*; stb. (SMFN. 226–7, 239–40, 346–8, 572–4).

Mindehhez megjegyezendőnek tartom, hogy a SMFN.-ben végül is igen kevés német eredetű földrajzi név található, hiszen a megye 253 településén a fentiekben felsorolt néhány községben ezeknek a száma mindössze száz körül mozog. Ez Tolna megye német nyelvű helyneveihez viszonyítva – az előzőekben már említett okokból – csekélynek számít.

5. A török hódoltságtól kezdődően legalább két évszázadon keresztül Tolna megyébe rácok (szerbek és más délszláv népcsoportok) is beköltöztek. Ennek emléke, amint az a bemutatott példaanyagból kiviláglik, a magyar mondahagyományban napjainkig fennmaradt, nyelvi nyomai viszont a Tolna megyei földrajzi nevekben (például Somogyország néhány községétől eltérően) nemigen őrződtek meg. Ez bizonyára összefügg azzal, hogy a Tolnába került rácok általában nem maradtak huzamosabb ideig egy-egy településen, vagy ha mégis, akkor magyar, esetleg más nyelvű (például német eredetű) lakosság váltott dominánsá, és ez tükröződik az adott község földrajzi neveiben is. Ezt mutatják például Grábóc helynevei, amelyek között egyetlen szerb eredetű sincs, annál több viszont a német elnevezés, ugyanis ide „az 1720-as években Bajorországból, Schwarzwald környékéről hoztak telepeseket”. Grábóchoz hasonlóan Medina község földrajzi neveiben sincs szerb eredetű, és csak a szerb lakosság betelepülésének emléke maradt fenn például a már említett *Szerb templom* : *Rác templom* és *Szerb temető* belterületi elnevezésben és a következő helynevekben: 90/33. *Szerb iskola* : *Szerb kulturothton*; 90/80. *Nikolás*... Egy Nikola nevű szerb emberről, aki itt lakott (TMFN. 365–7, 414–5).

Tolna megyétől eltérően Somogyban viszont több olyan község is van (ilyen pl. Buzsák, Gamás, Kisberény, Osztopán, Pamuk, Somogyvár, Szenyér, Táska és Vése), ahová a török hódoltság után nagyszámú rác lakosság költözött be (vö. Király 2003: 24), és ennek nyelvi következményeként szerb vagy más délszláv eredetű földrajzi nevek is keletkeztek. Egy-két település helynév-anyagában különösen sok adatot találunk erre. Így például a következő falvakban: **Buzsák**: 22/88. *Szëlistya*; 22/92. *Kalinya*; 22/94. *Sugovca* : *Sugovica*; 22/122. *Uvratina*; 22/137. *Topolica* 22/149. *Jalászka* 22/156. *Gustyërica*; stb. – **Osztopán**: 116/80. *Jekicsavica* : *Jekicsa*; 116/82. *Krāja*; 116/94. *Banicska* : *Balicska*; 116/174. *Kiszëlak*; 116/175. *Frácska*; 116/187. *Málica*; 116/202. *Cërina*; stb. – **Somogyzentpál**: 80/35. *Bisztra-voda* : *Fejër-víz*; 80/36. *Prévasz*; 80/39. *Topolik* [P. *Tapolya*]; 80/66. *Zsaravica*; 80/90. *Cërija*; stb. – **Táska**: 25/54. *Krëtina*; 25/56. *Szigëca*; 25/57. *Gázsnya*; 25/59. *Boróca*; 25/84. *Sztaza*; 25/90. *Mëdvogya*; 25/98. *Krëcsvina*; stb. (SMFN. 104–6, 112–3, 268, 355–7).

A fentiekben kifejtettek alapján joggal merül föl a kérdés, vajon mivel magyarázható, hogy bizonyos, rácok lakta települések helyneveiben nagyobb számban is előfordulnak rác (délszláv) eredetűek, más községek földrajzi nevei között viszont egyetlen példa sincs rá. A kérdésre az egyes helységek településtörténete ad(hat)ja meg a választ. Nyilvánvalónak látszik, hogy bel- és külterületi rác elnevezések nagyobb számban mindmáig ott maradhattak fenn, ahol a helyi délszláv lakosság sokáig megőrizte anyanyelvét és hagyományait. Erre, amint az az adatokból kitűnik, Somogyban találunk példákat. Ugyanakkor – sok Tolna megyei helységhez hasonlóan – más somogyi községekben, ahová viszonylag rövidebb ideig és/vagy kisebb számú rác bevándorló került, ennek déli szláv nyelvi maradványa alig vagy egyáltalán nem őrződött meg. Így például Miklósi helyneveiben – amint már bemutattam – több német eredetű elnevezést is találunk, rác (déli szláv) nyelvű példát viszont egyet sem, noha – feltehetően kisebb számban – egy ideig rácok is laktak ott. Erre **Miklósi** földrajzi neveiben összesen két adat van: 70/60. *Rác temető...* A hagyomány szerint rácok temetője volt itt egykor és 70/61. *Rác-csapás...* A hagyomány szerint a környéken rácok laktak (SMFN. 240). A többi Somogy megyei település helynévanyagában csak elvétve fordul elő a rácok bevándorlásának, betelepülésének emléke.

A fentiekben kifejtettekkel és a felsorolt példákkal kapcsolatban is hasznosnak és fontosnak tartom a Somogy megyére vonatkozó településtörténeti kutatások néhány eredményét idézni, amelyet Király Lajos ekképpen foglalt össze: „A török kiűzése után az ortodox vallású rác telepesek visszaköltöztek a Balkánra, a római katolikus horvátok pedig elmagyarosodtak. Legtovább (a 19. sz. végéig) Buzsák, Somogyszentpál és Táská lakossága őrizte meg eredeti nyelvét és szokásait, ez a néhány község néprajzi szempontból ma is külön csoportot alkot. A felsorolt községekben ma csak a földrajzi nevek és a személynevek emlékeztetnek az egykori délszláv telepesekre” (2003: 24).

A rác bevándorlások emlékét őrző földrajzi nevek bemutatásakor már említettem, hogy Szilágyi Mihály kutatásai szerint a török hódoltság idején, majd pedig a Rákóczi-szabadságharc után nagyszámú délszláv lakosság települt Tolna megyébe. Ugyanő a különböző lakott és adózó helységek összeírásait vizsgálva, azt is megállapította, hogy „1715-ben Tolna megyében 150 rác háztartást számlálnak, s ez a megye adózó háztartásainak 11,4 százalékát teszi ki” (1983: 52). Az 1715. évi megyei összeírás biztosainak jelentései alapján pedig a rácokkal kapcsolatban Szilágyi Mihály azt is megemlíti, hogy ők „azok a »kóbor jövevények«, akiknek nincs jobbágytelkük; hevenyészett kunyhókban és faviskókban élnek, azaz állandó lakhelyük nincs; egyszóval pásztorokdó és kóborló népek ezek a rácok” (1983: 53).

Feltevésem szerint a Tolna megyébe betelepült rácok (délszlávok) életmódjával, lakóhelyük viszonylag gyakori változtatásával is összefügghet az a tény, hogy a TMFN.-ben déli szláv eredetű földrajzi név lényegében véve nemigen fordul elő. Ugyanakkor, amint azt egy alfejezetben részletesen bemutattam, bevándorlásuknak jó néhány emléke a néphagyományban fennmaradt, mégpedig nemcsak a magyar községekben, hanem ritkábban a német telepítésű helységekben is.

6. Ha a dolgozatomban bemutatott történeti mondáknak, mondatöredékeknek települések és tájegységek szerinti előfordulását vizsgáljuk, közöttük néhány, kisebb-nagyobb különbség is kirajzolódik. Így például eléggé feltűnő, hogy az Árpád-házi királyokkal kapcsolatos mondatöredék, a tatár és a Mátyás-mondakör, valamint az 1848–49-es szabadságharc emléke más vidékek (pl. Somogy megye és a Veszprémi járás) helynévanyagához viszonyítva jóval kevesebb példát tartalmaz. Ugyanakkor a török hódoltsághoz, a rácok bevándorlásához és a Rákóczi-szabadságharchoz viszonylag jelentős számú történeti monda fűződik, vagyis Tolna megye földrajzi neveiben az ezekkel kapcsolatos események kétségtelenül markánsabb nyomot hagytak. Felvetődhet a kérdés, vajon mivel függ ez össze.

Ennek magyarázatát elsősorban abban látom, hogy a százötven évig tartó török hódoltság és bizonyos esetekben néhány évszázados múlta visszatekintő rác betelepülések, valamint a Rákóczi-szabadságharc kuruc-labanc összecsapásai, harcai – más tájegységekhez, vidékekhez viszonyítva – Tolna megye területét nagyobb mértékben érintették. Hogy a török mondakör mégsem

olyan gazdag példaanyagban, mint például a szomszédos Somogyországban (vö. erre Szabó 2008a: 26–77; 2008b), az minden bizonnyal a nagyon sokáig tartó török megszállással és településtörténeti következményeivel függ össze. Konkrétabban azzal a körülménnyel, hogy a somogyi lakosság folytonossága – Külső-Somogy kivételével – lényegében a hódoltság korában is megmaradt, Tolna megye nagy része viszont elnéptelenedett, és az újra telepített vidékeire idegen ajkú lakosság költözött.

Vizsgálódásaim során szembevetődött az is, hogy a történeti mondák különböző típusai, a régi koroknak a földrajzi nevekhez kapcsolódó emlékei a Sárköz községeiben (különösen Bába és Decs helyneveiben) jóval nagyobb számban fordulnak elő, mint Tolna megye más tájain. Ez nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy Sárköz népét a mély fekvésű, mocsaras vidék jobban megvédte a török betörésektől, támadásoktól, így magyar lakosságának folytonossága később is megmaradhatott (l. erről Bellér 1981: 63).

7. Ismeretes, hogy az elmúlt két évtizedben a helynevek gyűjtése és közzététele országszerte megtorpant. Úgy tűnik, hogy szinte ezzel párhuzamosan például a nyelvészek és a néprajzosok egyaránt mintha kevésbé élnének a földrajzi nevek tanulságainak vizsgálatával, sok szempontú felhasználhatóságukkal. Remélem, hogy a különböző korokhoz és történelmi múltunk jelentős eseményeihez, jeles alakjaihoz fűződő történeti mondáknak a helynevekben megőrzött nyomait vizsgálva talán sikerült valamelyest fölhívni a figyelmet arra, hogy a különböző megyei, járási és más földrajzinév-kiadványokban milyen sok (nyelvészeti és néprajzi tekintetben egyaránt jól használható) tudományos érték rejlik. Ezeknek egy részét, és ez korántsem elhanyagolható szempont, bizonyára az iskolai oktatás is eredményesen fel tudná használni.

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb hazai és közép-európai hagyományvilágából*. I–II. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Bálint Sándor 1980. *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*. Harmadik rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- Bánkúti Imre 1969. Tolna megye a Rákóczi-szabadságharcban (1703–1711). In: Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből II*. Kiadja a Tolna megyei Tanács Levéltára. Szekszárd, 87–166.
- Bellér Béla 1981. *A magyarországi németek rövid története*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Dobos Ilona 1970. A történeti mondák rendszerezéséről. *Ethnographia* 81: 97–112.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1978–1979. Jugoszláviai magyar hiedelmek, népmondák törökökről és tatárokról. *Néprajz és Nyelvtudomány XXII–XXIII*, Szeged, 181–224.
- Király Lajos 2003. *Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban. (Cikkek, tanulmányok)*. Örökség Kaposi Könyvtár 24. Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése, Kaposvár.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Landgraf Ildikó 1998. „Beszéli a világ, hogy mi magyarok...”. *Magyar történeti mondák*. Szerkesztette és a bevezetést írta Landgraf Ildikó. Magyar Néprajzi Társaság – Európai Folklor Központ, Budapest.
- Landgraf Ildikó 2006. Archívumon innen és katalóguson túl. Többletek és hiányok a mai magyar történeti mondatutató műfajelméleti és rendszerezési kérdéseiben. In: Hoppál Mihály–Vargyas Gábor (szerk.): *Ethnolore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 23: 27–40.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- MNL. = Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.

- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Rónai Béla 1982. A népetimológia a földrajzi neveken. *Névtani Értesítő* 7: 9–18.
- SMFN. = Papp László és Végh József (szerk.): *Somogy megye földrajzi nevei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- Szabó József 2008a. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2008b. A török kor emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 132: 86–93.
- Szabó József 2010. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szakály Ferenc 1981. *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szilágyi Mihály 1983. *Az újratelepülő Tolna megye 1710–1720*. Tanulmányok Tolna megye történetéből (Különlenyomat). Kiadja a Tolna megyei Tanács Levéltára, Szekszárd.
- TMFN. = Végh József, Ördög Ferenc, Papp László (szerk.): *Tolna megye földrajzi nevei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Varga Mária 1999. Népetimológia Veszprém megye helységneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 150–5.
- VEMFN/IV. = Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária (szerk.): *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. MNyTK. 194. sz. Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Memories of old times in geographical names from Tolna County

Collecting and studying historical legends has a long tradition in ethnography. The 1960s saw the publication of numerous collections of geographical names of counties and districts, which can also be used as sources for research. Based on *Tolna megye földrajzi nevei* (Geographic Names of Tolna County), written by the present author, this paper assembles the legends of important events and outstanding personalities of Hungarian history from the end of the 10th century to the middle of the 19th century.

Keywords: Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule, the age of the Kuruc, Hungarian War of Independence of 1848/49.

Áttekintés a deixisről (funkcionális kognitív kiindulópontból)*

A *deixis* terminus eredetét tekintve az ógörög grammatikákban megjelenő, 'rámutatás' értelemben használt *δειξίς* műszóra vezethető vissza. A deiktikus – vagy más elnevezéssel: indexikus (vö. pl. Bar-Hillel 1970/1997, Levinson 2004) – nyelvi elemek közé azokat a mutató és személyes névmásokat, határozószókat, valamint azokat a különböző lexikai és morfológiai lehetőségeket soroljuk,

* Ez a dolgozat egy fejezete annak a most készülő nagyobb munkának, amely a funkcionális kognitív pragmatika főbb kérdéseibe kíván bevezetést nyújtani. A dolgozat a Bolyai János kutatási ösztöndíj és az OTKA K 76878 pályázat támogatásával készült.

amelyek segítségével a megnyilatkozó közvetlenül tud utalni a beszédhelyzetre, vagyis nyelvi tevékenységének szituációs kontextusára, illetve annak bizonyos összetevőire. A deixis jelenségét a pragmatikai hagyományban ennél fogva úgy szokás értelmezni, mint az egyik legnyilvánvalóbb bizonyítékát annak, hogy a nyelv és a kontextus közötti kapcsolat magában a nyelvi rendszerben is kifejeződik (l. erre Levinson 1983/1992: 54–96). Mindez azt is jelenti egyben, hogy a deixis szorosan összefügg a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezésének (l. Sinha 1999), más szóval episztemikus lehorgonyzásának (l. erre Brisard 2002, Langacker 2002) a kérdéseivel.

A dolgozat a következőképpen épül fel. Először a deixis fogalomértelmezéséhez kapcsolódó legfontosabb kérdéseket tárgyalja (1.). Ezt követően bemutatja a deixis különböző fajtáit (2.), majd a deixis működésének alapvető sajátosságaira helyezi a hangsúlyt (3.).

1. A deixis fogalma

A deixis olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a **résztevők fizikai és társas világát**, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak (l. Verschueren 1999: 75–114, valamint Tátrai 2004). Mindez azt jelenti, hogy a deiktikus kifejezések sikeres referenciális értelmezése megköveteli a beszédhelyzet ismeretét.

(1) Most eljössz innen!

Az (1)-ben szereplő mondat mindhárom szava deiktikus kifejezés. Referenciális értelmezésük tehát csakis annak a fizikai és társas környezetnek a feldolgozásával oldható meg, amelyben ez a mondat – akár önálló megnyilatkozásként, akár egy terjedelmesebb megnyilatkozás részeként – elhangzik. A *most* ugyanis a beszédesemény idejére vonatkozik, így a referenciális értelmezéshez tudnunk kell, mikor hangzott el a megnyilatkozás. Emellett a beszédesemény terének az ismeretére is szükség van. Az *innen* ugyanis a mozgás kiindulópontjaként az éppen megnyilatkozó személy térbeli elhelyezkedését jelöli meg, az *eljössz* pedig azt jelöli, hogy ez a mozgás a beszédesemény két résztvevőjének, a megnyilatkozónak és a címzettnek az együttes mozgásával azonos. A címzettet ugyanis az *eljössz* igealak E/2. személyragja deiktikusan jelöli is, és ezzel a beszédesemény társas viszonyaival kapcsolatos ismeretek is szerepet kapnak az értelmezésben.

A deixis jelensége a nyelvi megismerésnek mind a fiziológiai, mind a diszkurzív alapjaival szorosan összefügg (l. erről Sinha 1999, 2001). Mivel az értelmezésbe bevonjuk a beszédesemény fizikai világát, természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a térbeli és időbeli viszonyokat a megnyilatkozó a saját testéből kiindulva tapasztalja meg, illetve dolgozza fel. Mindamellet attól sem tekinthetünk el, hogy a deixis művelete társas interakciót feltételez. A deiktikus kifejezéseket a megnyilatkozó annak érdekében alkalmazza, hogy a címzett figyelmét a beszédhelyzetre, pontosabban a beszédhelyzethez szorosan kötődő dologra, illetőleg eseményre, azok valamely összetevőjére, jellemzőjére irányítsa. Ennek keretében pedig a beszédeseménynek nemcsak a tér- és az időbeli, hanem a személyközi viszonyai is jelölődhetnek. Az előbbi viszonyok megjelenítésére a **térdeixis (2.2.)** és az **idődeixis (2.3.)**, az utóbbi viszonyok megjelenítésére pedig a **társas deixis (2.1.)** elnevezést használjuk.

A deixis művelete azonban nemcsak a résztvevők fizikai és szociális világát vonhatja be a diskurzus referenciális értelmezésének a folyamatába. Bizonyos deiktikus kifejezések vonatkozhatnak magára a diskurzusra, illetve annak bizonyos részeire is.

(2) Ezt el kell mesélnem nektek.

A (2)-ben található *ezt* mutató névmás ez esetben nem valamilyen, a résztvevők fizikai világában jelen lévő entitásra vonatkozik, hanem magára a diskurzusra, pontosabban arra a történetre, amelyet a megnyilatkozó az adott diskurzus keretében elbeszélni szándékozik a maga címzettjeinek. A referenciális értelmezhetőséget tekintve a deixis ezen sajátos lehetősége – a **diskurzusdeixis (2.4)** – lényegileg különbözik a korábban említett lehetőségektől. A beszédesemény tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyait megjelölő deixist, mivel a deiktikus kifejezések ez esetben a diskurzusra „külső” környezetére vonatkoznak, az úgynevezett **exoforikus referenciával** jellemzi. A diskurzusra rámutató deixis viszont nem exoforikus, hanem **endoforikus referenciával** jellemezhető (l. Halliday–Hasan 1976, vö. még Tolcsvai Nagy 2001: 175–80). Az ilyen deiktikus kifejezések ugyanis nem a szituatív tényezőket vonják be az értelmezésbe, hanem magát a diskurzust, illetve annak „belső” szerveződését teszik reflexió tárgyává (l. erről Tátrai 2006). Mindazonáltal azt is hangsúlyozni kell, hogy a diskurzusdeixis szoros kapcsolatot tart fenn a térdeixissel és az idődeixissel. A diskurzusra, illetve annak bizonyos részeire vonatkozó deiktikus kifejezések ugyanis – a metaforizációban rejlő lehetőségeket kiaknázva – magát a diskurzust is olyan jelenséggént reprezentálják, mint amely tér- és időbeli kiterjedéssel rendelkezik.

A deixis nemcsak a fentebb vázoltak alapján tartható többé-kevésbé heterogén jelenségeket átfogó, meglehetősen összetett kategóriának. Különbség tehető ugyanis a deiktikus nyelvi kifejezések gesztusokkal kísért, illetőleg szimbolikus használata között (l. Fillmore 1975). A **gesztusokkal kísért használat** során a verbális és a nonverbális jelek együttesen töltenek be deiktikus funkciót. A **szimbolikus használat** viszont csupán a beszédesemény alapvető személyközi, illetőleg térbeli-időbeli paramétereinek (*ki mondja kinek?, hol mondja?, mikor mondja?*) ismeretét követelik meg.

(3) Ez az enyém, az a tiéd.

A (3)-ban szereplő *ez* és *az* mutató névmásokról mint deiktikus nyelvi kifejezésekről leginkább az feltételezhető, hogy olyan tárgyakra vonatkoznak, amelyek a beszédesemény fizikai terében helyezkednek el. Sikeres referenciális értelmezésükhöz szükség van tehát a diskurzus fizikai világának folyamatos megfigyelésére, a beszédesemény térbeli viszonyainak a feldolgozására. Továbbá szükség van arra is, hogy a megnyilatkozó valamilyen gesztussal (például kézmozdulattal és/vagy pillantással) egyértelművé tegye a beszédpartnerre számára, hogy az esetlegesen megfigyelt tárgyak közül melyik kettőre fókuszáljon, és melyikre először, aztán melyikre másodsor. A (3)-ban ugyancsak szereplő *enyém* és *tiéd* személyes (azon belül: birtokos) névmások mint deiktikus nyelvi kifejezések sikeres referenciális értelmezése viszont nem követeli meg a gesztushasználatot. Hasonlóan az (1)-ben található kifejezésekhez (*most, eljössz, innen*), e nyelvi szimbólumok is önmagukban, gesztusok segítségével nélkül valósítják meg a deixis műveletét. Ezek a prototipikus deiktikus kifejezések ugyanis olyan kontextuális összetevőkre utalnak, amelyeket a befogadó a beszédhelyzet alapvető viszonyaival kapcsolatos előismeretei alapján sikerrel azonosítani tud.

Az (1–3) példák is azt erősítik, hogy a deiktikus nyelvi elemek alkalmazásának és szerveződésének vizsgálata során a közvetlen interakciós (szemtől szembeni) kommunikációs helyzetekből célszerű kiindulni. Annál is inkább, mert a deixis jelensége a közvetlen interakció feltételei között alakult ki (vö. Lyons 1977: 637–8). Ám a deixis tisztán nyelvi, szimbolikus használata azokban a közvetett interakcióval jellemezhető kommunikációs helyzetekben is megfigyelhető, amelyekben a befogadónak nincs meg az a lehetősége, hogy a megnyilatkozó fizikai körülményeiről közvetlenül, érzékszervi úton informálódjék. A beszédhelyzet alapvető tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak az ismerete (*én, te, itt, most*) azonban megfelelő kiindulópontot nyújt a sikeres referenciális értelmezéshez.

A deixis kategóriájának prototípuselvű nyitottságát mutatja az is, hogy a deixis körébe vont bizonyos nyelvi szimbólumok esetenként nem töltenek be prototipikusan **deiktikus funkciót**. Nem

nehéz ugyanis példákat találni olyan nyelvi kifejezésekre, amelyek a deiktikus funkció mellett esetenként **anaforikus funkciót** is betöltenek.

- (4) Gábor az ablaknál ácsorgott. Benedek ott figyelt fel rá először.

A (4) második mondatában szereplő *rá* személyes névmás anaforaként, vagyis egy koreferenciális viszonyrendszer elemeként is funkcionál (l. erről Tolcsvai Nagy 2001: 180–242). Sikeres értelmezéséhez ugyanis figyelembe kell venni egy másik diskurzusbeli elemet, az első mondatban szereplő *Gábor* tulajdonnevet is, amely az antecedens szerepét tölti be. Ez a két szövegbeli elem így – a koreferencia lehetőségét kiaknázva – együtt vonatkozik ugyanarra a diskurzusvilágbeli entitásra, vagyis ugyanarra a referensre. Habár a *rá* névmás nem a résztvevők fizikai világában megfigyelhető személyre vonatkozik, részlegesen mégis megőrzi valamelyest a maga deiktikus jellegét. Annyi ugyanis mindenképpen elmondható róla, hogy olyan harmadik személyt jelöl, aki nem részese a beszédeseleménynek, azaz nem tölti be sem a megnyilatkozó, sem a címzett szerepét. A (4)-ben a *rá* személyes névmáshoz hasonló módon értelmezhető a szintén a második mondatban található *ott* távolra mutató névmás. E diskurzusbeli elem anaforaként az első mondatban szereplő *az ablaknál* antecedenssel együtt hoz létre koreferenciális viszonyt. A (4)-ben szereplő *ott* mutató névmásnak azonban – annak ellenére, hogy nem egy perceptuálisan feldolgozható helyre vonatkozik – nem tűnik el teljesen a deiktikus funkciója sem. Olyan helyet jelenít meg ugyanis, amely a megnyilatkozó éppen aktuális térbeli elhelyezkedésétől meglehetősen távol esik.

A deixis fogalomértelmezése szempontjából központi jelentősége van annak, hogy a diskurzusban megjelenő különböző deiktikus kifejezések nem önkényesen, hanem egocentrikus módon szerveződnek (Bühler 1934). Ez a megismerés fiziológiai meghatározottságával szorosan összefüggő egocentrizmus úgy érvényesül, hogy a résztvevők fizikai és szociális világának speciális pontjaira utaló deiktikus kifejezéseket egy **deiktikus centrumhoz (3.)** viszonyítva értelmezzük, amely a referenciális tájékozódás kiindulópontjaként funkcionál. Ezt a tájékozódási központot tesszük nyelviileg explicitté az *én, itt, most* deiktikus nyelvi kifejezések, amelyek ennél fogva a deixis leginkább prototipikus nyelvi reprezentációinak tarthatók. Mindazonáltal itt is hangsúlyozni kell, hogy ez az egocentrizmus a beszédeselemény résztvevői között létrejövő interszubjektív viszonyrendszer keretében működik. Másképpen szólva: a deixis működésében a nyelvi megismerésnek nemcsak a fiziológiai, hanem a diszkurzív meghatározottsága is fontos szerepet játszik. A megnyilatkozó a deiktikus kifejezések alkalmazásával ugyanis arra készíti a címzettjét, hogy az a figyelmet a beszédhelyzet bizonyos aspektusaira irányítsa, és azokat abból a kiindulópontból szemlélje, amelyet ő felkínált. Mindez pedig azt jelenti, hogy a címzett képes arra, hogy a tér- és az időbeli, valamint a társas viszonyokat a sajátjától eltérő kiindulópontból dolgozza fel. Ám erre természetesen nemcsak a mindenkori címzett képes, hanem a mindenkori megnyilatkozó is (l. Tomasello 1999/2002: 103–43).

- (5) Gábor az ablaknál ácsorgott. Benedek itt figyelt fel rá először.

Az (5) annyiban különbözik a (4)-től, hogy ennek második mondatában nem a távolra mutató *ott*, hanem a közelre mutató *itt* névmás szerepel. Ez a deiktikus kifejezés itt azonban nem a megnyilatkozó aktuális térbeli elhelyezkedését jelenti meg: a térbeli tájékozódás középpontjaként a *Gábor* nevű szereplőnek az elhelyezkedését jelöli ki. A megnyilatkozóknak ugyanis lehetősége van a **deiktikus kivételre (3.)**, vagyis arra, hogy a deiktikus centrumot – részben vagy egészen – áthelyezze valaki másra, vagy esetleg valami másra.

2. A deixis fajtái

2.1. A társas deixis

A **társas deixis** fogalma azokat a nyelvi műveleteket fogja át, amelyek a beszédesemény szociális világának feldolgozásából származó ismereteket vonják be a diskurzus értelmezésébe. A társas deixis – az említett kontextuális ismeretek mozgósításával – a szóba kerülő referenciális jelenet személyközi viszonyainak a megértéséhez járul hozzá. A társas deixis egyfelől a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe, másfelől a résztvevők társadalmi szerepviszonyait teszi felismerhetővé, illetőleg alakíthatóvá. A résztvevői szerepek megjelenítésének kérdéseit a személydeixis, az azokhoz szorosan kapcsolódó társadalmi szerepviszonyok kifejezésének problémáit pedig az attitűddeixis fogalma öleli fel.

A **személydeixis** legszembevetőbb esetei a megnyilatkozót jelölő első személyű és a címzettet jelölő második személyű személyes névmások. A magyarban azonban a résztvevői szerepekre történő utalásnak más nyelvi lehetősége is van. A személyes névmások, illetve azok ragozott alakjai mellett a személydeixis az ígealakokban, valamint a birtokos személyjeles főnevekben és névutókban morfológiailag is kifejeződhet.

- (6a) I love you.
- (6b) Kocham cię.
- (6c) Szeretlek.

Az angol nyelvű (6a)-ban mind az első, mind a második személyt névmás (*I, you*) jelöli. A lengyel nyelvű (6b)-ben viszont csak a második személyt jelöli névmás (*cię*), az első személyt az ígéhez kapcsolódó inflexió morféma (*-m*) fejezi ki. Mint említettük, a magyar nyelv is gyakran él ez utóbbi lehetőséggel. Ám egyedülállóan mondható abban, hogy – mint a (6c)-ben látható – egyetlen morfémában, a *-lak/-lek* suffixumban egyszerre is ki tudja fejezni az első személyű alanyt és a második személyű tárgyat (l. Verschueren 1999: 78). Az első és a második személyű formák tehát – legyenek azok akár személyes névmások, akár részben azokból kialakult inflexió morfémák – prototipikus deiktikus kifejezések, mivel sikeres értelmezésük a beszédesemény résztvevőinek ismeretét követeli meg. A második személyű formáknak mindazonáltal létezik olyan deiktikus használata is, amely kevésbé prototipikus.

- (7) Nem tudhatod, mit hoz a holnap.

A (7)-ben található második személyű forma nem annyira egy konkrét címzettet, sokkal inkább általános alanyt jelöl (vö. *Az ember nem tudhatja, mit hoz a holnap*). Így ebben az esetben az aktuális beszédesemény személyközi viszonyainak ismerete kevésbé játszik szerepet a második személyű kifejezés sikeres értelmezésben. Ám azt is érdemes megjegyezni, hogy a második személyű formák általános alanyként történő használata a magyarban korántsem tűnik annyira elterjednek, mint például az angolban (vö. Marmaridou 2000: 77–8).

A személydeixissel összefüggésben nemcsak az egyes, hanem a többes szám első és második személyű formákat is meg kell említeni, amelyek esetében talán még összetettebb problémával állunk szemben. A többes szám első személyű formákkal kapcsolatban csak az úgynevezett „királyi

többes"-ről mondható el, hogy több 'én'-t jelöl, akkor is inkább jogi, mint természetes személyeket. Ám ha ettől a meglehetősen korlátozott „ceremoniális” használattól eltekintünk, akkor is számolnunk kell a 'mi' két alapvető használati lehetőségével. Az inkluzív használat esetén a többes szám első személy a megnyilatkozó (és esetleg egyéb harmadik személy vagy személyek) mellett a címzett(ek)et is magában foglalja. Az exkluzív használat esetén viszont a címzett kimarad a körből, csakis a megnyilatkozóra és egyéb harmadik személy(ek)re vonatkozik a többes szám első személyű forma. Ha a többes szám nem foglalja magában a címzettet, a deiktikus jelleg kevésbé erőteljesen érvényesül, mint a két résztvevői szerepet egyaránt felölelő inkluzív használat esetében. Mindazonáltal ebben az utóbbi esetben is van példa a deiktikus kifejezés korántsem prototipikus alkalmazására.

(8) Nem tudhatjuk, mit hoz a holnap.

Ahogy a (7)-ben az egyes szám második személy, úgy a (8)-ban a többes szám első személy teszi lehetővé az általános alany jelölését. A többes szám első személy alkalmazása mindenesetre egy fokkal nagyobb empátiáról tanúskodik, hiszen a megnyilatkozó azonosulását, szolidaritását is kifejezésre juttatja. Ám a 'mi' ennél nagyobb empátia kifejezésére is alkalmas.

(9) Hogy vagyunk, kedveském, hogy vagyunk?

A (9) a 'mi' úgynevezett empátikus használatát kívánja szemléltetni. A megnyilatkozó – például egy orvos, egy szomszéd vagy egy rendőr – esetenként úgy is alkalmazhatja a T/1. alakokat, hogy azokat önmagára csak áttételesen vonatkoztatja. Ám konvencionális megoldásként mindez már nem feltétlenül fejez ki valódi együttérzést (*Haladjunk, kérem, haladjunk!*).

Nemcsak a többes szám első személyű formáknak van kétféle alapvető használata, hanem a többes szám második személyű formáknak is. A 'ti' vonatkozhat egyfelől több címzetre, hiszen jelölhet több személyből álló hallgatóságot, másfelől azonban van olyan használata is, amikor a címzett(ek) mellett más, a beszédeseménnyen kívüli személy(ek)et is magában foglal. Mindazonáltal a T/1. és a T/2. formákról általánosságban az állapítható meg, hogy alapesetben egyértelmű deiktikus funkciót töltenek be, hiszen sikeres értelmezésükhöz szükséges a beszédesemény legalább egyik résztvevőjének az azonosítása. Ez alól csak a (8)-hoz hasonló, erőteljes általánosítást kifejező megoldások jelentenek kivételt, hiszen ekkor a kifejezések deiktikus jellege háttérbe szorul.

A személydeixis szempontjából az első és a második, illetve a harmadik személyű nyelvi formák (névmások és inflexiós morfémák) használata között alapvető, mélyen gyökerező különbség van. A harmadik személy deiktikus funkcióját ugyanis csakis az első és második személy deiktikus funkciójához képest, mégpedig tagadólag lehet meghatározni. A harmadik személyű deiktikus kifejezések vonatkozhatnak bárkire, aki nem résztvevője a beszédeseménnynek, vagyis nem tölti be sem a megnyilatkozó, sem a címzett szerepét. Ha ugyanis egy ilyen személy a beszédesemény részesévé válna, már nem harmadik, hanem első vagy második személyű deiktikus kifejezések jelölnék őt. (Kivéve természetesen az önmagáról harmadik személyben beszélő Julius Ceasart, akire a 3. pontban még visszatérünk.)

(10) Ő esetleg velünk jöhet, ő viszont semmiképpen sem.

Ha a beszédesemény résztvevőit nem is jelölhetik, a harmadik személyű deiktikus kifejezések azért vonatkozathatók – általában gesztussal kísérvé – a beszédesemény fizikai világában jelen lévő egyéb személyekre. Ahogy a (10) is példázza, a harmadik személyű deiktikus kifejezéseknek létezik gesztussal kísért használata. Egy (10)-hez hasonló megnyilatkozás csak közvetlen interakcióban működhet sikeresen, ahol a megnyilatkozónak lehetősége nyílik arra, hogy a gesztusaival tegye

egyértelművé, a beszédshituációban kire is vonatkozik az egyik, és kire a másik harmadik személyű névmás.

Az első és a második, illetve a harmadik személyű deixis megkülönböztetését még indokoltabbá teszi az a tény, hogy a harmadik személy – ellentétben az 'én' és a 'te' használatával – nemcsak deiktikus, hanem anaforikus (vagy kataforikus) funkcióban is szerepelhet (vö. Fillmore 1975: 40–2, Lyons 1977: 660–1). Ahogy arról korábban a (4) kapcsán már szó esett, az anaforikus (vagy kataforikus) funkcióban használt harmadik személyű formák nem a beszédshituációban jelen lévő harmadik személyre utalnak. Ennélfogva referenciális értelmezésükhöz nem szükséges a beszédshemény fizikai világának az ismerete.

(11) Végre feltűnt a kalauz. Őt vártam már percek óta.

A (11)-ben az *őt* harmadik személyű névmás az *a kalauz* szövegbeli elemmel együtt (koreferenciális kapcsolatot teremtve) válik értelmezhetővé. Az első és a második személyű formák azonban nem tölthetnek be olyan anaforikus funkciót, nem hozhatnak létre olyan koreferenciális viszonyt, mint a harmadik személyű formák (a névmási koreferenciáról l. Pléh 1998: 164–71, valamint Tolcsvai Nagy 2001: 200–12). Sikeres referenciális értelmezésük ugyanis megköveteli a beszédshemény résztvevőinek az ismeretét: az 'én' mindig a megnyilatkozóra, a 'te' pedig mindig a befogadóra vonatkoztatva értelmezhető.

(12a) Én is vártam – mondta Kornél.

(12b) Te is várj! – mondta Kornél a barátjának.

(12c) Ő is várhat – mondta Kornél a kalauz felé pillantva.

Első ránézésre úgy tűnhet, hogy a (12a) és a (12b) példában koreferenciális kapcsolat van az *én* és a *Kornél*, illetve a *te* és a *barátjának* diskurzusbeli elemek között, holott itt csak arról van szó, hogy a beszélő Kornél szavainak egyenes idézése után ismerteti annak kontextusát, legalábbis ami a résztvevői szerepeket illeti. Következésképpen az *én*, illetve a *te* deiktikus nyelvi elemek, Kornél megnyilatkozásának részeként, beágyazódnak az őt idéző aktuális beszélő szövegébe. A (12c)-ben a harmadik személyű névmásnak is a beágyazott deiktikus használatára találunk példát, hiszen az *ő* az aktuális megnyilatkozó által ismertett szituációban jelen lévő harmadik személyre, a kalauzra mutat rá, mégpedig az idézett beszélő gesztusával kísérve.

A személydeixisről általánosságban az állapítható meg, hogy az első és a második személyű nyelvi formák általában prototipikus, szimbolikus használattal jellemezhető deiktikus kifejezéseként funkcionálnak, amelyek a beszédshemény résztvevőire, vagyis a kontextus társas világának központi szereplőire vonatkoznak. A harmadik személyű deiktikus kifejezések viszont, amelyek a beszédsheményen kívül eső személyekre vonatkoznak, nem tekinthetők a kategória prototipikus példányainak. Nem jellemzi őket ugyanis a deixis tisztán szimbolikus használata. Sikeres referenciális értelmezésük általában vagy gesztussal kísért használatot, vagy anaforikus (esetleg kataforikus) használatot követel meg.

Esetenként azonban előfordulhat a harmadik személyű deiktikus kifejezésnek olyan sajátos használata is, amely megkülönböztethető mind a gesztussal kísért, mind az anaforikus használattól.

(13) Na, beszéltél velem?

A (13)-ban az E/3. személyes névmás ragozott formája (*velem*) olyasvalakire vonatkozik, aki nincs jelen a beszédshituációban sem, és akit a diskurzus korábbi részében sem említettek meg. Ám a résztvevők bizonyos tematikus háttérismeretei elegendőek lehetnek a sikeres referenciális értelmezéshez. Elképzelhető ugyanis, hogy a (13)-ban szereplő kérdés címzettjének valamely harmadik személy-

lyel (pl. az apjával, a kedvesével, a főnökével, a szomszédjával stb.) mostanság különösen fontos megbeszéltnivalója van, és ezt a megnyilatkozó is nagyon jól tudja. A diskurzus résztvevőinek így nem szükséges egyéb módon kifejtetté tenniük, hogy kire is vonatkozik az E/3. forma.

A személydeixisekhez szorosan kötődik az **attitűddeixis**, amely a diskurzus résztvevőinek társadalmi viszonyait, illetőleg viszonyulásait juttatja kifejezésre. A társadalmi viszonyok jelölése ugyanis a résztvevői szerepviszonyokhoz kapcsolódva válik lehetővé, illetve értelmezhetővé (l. Verschueren 1999: 20–1, továbbá vö. még Yule 1996: 10–1, valamint Marmaridou 2000: 74–81). Az attitűddeixis jellegzetes nyelvi kifejezései a magyarban a tegező és nem tegező alakok, a különböző felszólító és megszólító formák. E deiktikus kifejezések a megnyilatkozó és a címzettek között fennálló, pontosabban diskurzusról diskurzusra újra és újra létrejövő társadalmi kapcsolatot, egyenrangú, illetve alá- vagy fölérendelt társadalmi viszonyt, valamint a közöttük lévő társadalmi távolságot (közelséget) teszik megjeleníthetővé.

- (14a) Pista, te hol laksz?
- (14b) István, maga hol lakik?
- (14c) Besenyő úr, ön hol lakik?
- (14d) Főnök úr, hol tetszik lakni?

A (14a–d) példákban látható, hogy a magyar azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyek a címzethez fűződő társadalmi viszonyulás kifejezésére tegező (14a) és nem tegező (14b–d) megoldásokat is alkalmaznak. A magyar nyelvben az általában bizalmasabb, közvetlenebb viszonyt kifejező tegezéssel szemben többféle, a társadalmi távolságot érzékeltető megoldás kínálkozik. A társadalmi távolságot kiemelő, de azért familiárisabb viszonyt tétélező magázás (14b) és az egyértelműen formális kapcsolatot megjelenítő önözés (14c) mellett – azokkal akár kombinálódva – lehetőség van a kimondottan udvariasnak ható tetszikelésre (14d) is. E nem tegező, távolságtartó megoldások közös jellemzője, hogy a címzett jelölésére harmadik személyű – tehát alapesetben a beszédeseményen kívül eső, a résztvevőktől általában térben is távolabb elhelyezkedő személyre vonatkozó – formákat alkalmaznak. E harmadik személyű inflexiós morfémák (igeragok és névszójelek) a beszélő és címzettje közötti társadalmi távolság metaforikus megjelenítését, kiemelését teszik lehetővé (l. Yule 1996: 10–1, valamint Tolcsvai Nagy 1999: 165). A (14a–d) azt is szemléltetik néhány példával, hogy a tegező és a nem tegező formák mellett a címzett megszólítására alkalmazható különféle megoldások (*Pista, István, Besenyő úr, Főnök úr*) is kifejezhetik a megnyilatkozó társadalmi viszonyulását. Ezek a megoldások természetesen közel sem merítik ki a magyarra jellemző megszólítási lehetőségeket, ahogy ezt a (9)-ben szereplő *kedveském* megszólítás is egyértelművé teheti. Annyi mindenetre megjegyezhető, hogy a magyar beszélők a megszólításokat a tegező és a nem tegező formákkal kombinálva árnyaltan ki tudják fejezni a résztvevők közötti különféle társadalmi relációkat (l. erről bővebben Domonkosi 2002). A (14a–d) ebből csak néhány jellemző együttállást mutatott be.

Mindazonáltal az attitűddeixis nemcsak a megnyilatkozó és a címzett(ek) viszonylatában értelmezhető. A megnyilatkozó ugyanis az egyéb harmadik személyekhez fűződő társadalmi viszonyulását is kifejezi azzal, ahogy ezt a harmadik személyt megemlíti. A *Pista, István, Besenyő úr, Főnök úr* kifejezésekkel például nemcsak megszólítani lehet valakit, hanem meg is lehet említeni. A megemlítés pedig a harmadik személy vonatkozásában ugyanúgy megjeleníti a megnyilatkozó társadalmi viszonyulását, mint a megszólítás a második személy vonatkozásában. Mindamellet a beszédeseménynek résztvevőinek társadalmi viszonyát megjelenítő kifejezések tekinthetők az attitűddeixis prototipikus formáinak, nem pedig az egyéb harmadik személyeket megemlítő formák. Utóbbiak inkább a társas deixis kategóriájának nyitottságára figyelmeztetnek.

2.2. A térdeixis

A **térdeixis** fogalma azokat a nyelvi műveleteket fogja egybe, amelyek a beszédesemény fizikai világának megfigyeléséből származó ismereteket vonják be a diskurzus értelmezésébe. A térdeixis úgy járul hozzá a diskurzus sikeres referenciális értelmezéséhez, hogy annak térbeli viszonyait közvetlenül a résztvevők fizikai teréhez kapcsolja.

A nyelvi megismerésre általában, a deixis jelenségére pedig különösképpen igaz, hogy alapvető szerepet játszik benne az embereket körülvevő fizikai világ megtapasztalása, térbeli viszonyainak feldolgozása. A nemtegező formák is azt mutatták, hogy a térbeliséggel összefüggő kifejezések alapul szolgálhatnak a társadalmi viszonyok metaforikus kifejezéséhez. Ám ez egyáltalán nem elszigetelt jelenség, nem csak a társas deixissel kapcsolatban figyelhető meg. Az időbeli (2.3.) és a diskurzusbeli (2.4.) viszonyok deiktikus kifejezése is több esetben szoros kapcsolatot tart fenn a térbeli viszonyok nyelvi megjelenítésével (l. Marmaridou 2000: 86–116).

- (15a) Itt nincs akkora zaj.
- (15b) Itt az ideje indulni.
- (15c) Itt nem térhetünk ki minden részletre.

Az *itt* határozószói névmás a térdeixis prototipikus kifejezőeszköze. A (15a–c) példákat tekintve azonban csak a (15a)-ban szereplő *itt* jelöl konkrét, fizikai helyet. E deiktikus kifejezés a (15b)-ben egy adott időpontot, a (15c)-ben pedig a diskurzus egy adott pontját jeleníti meg AZ IDŐ TÉR, illetve A DISKURZUS TÉR fogalmi metaforák segítségével.

A térdeixis nemcsak alapvető, hanem meglehetősen összetett és nyitott kategória is egyben.

- (16a) Ide leülhetünk, nem?
- (16b) Ez a kötelező olvasmányok listája?
- (16c) Ez izgalmasnak ígérkezik.
- (16d) Miért nézett úgy?
- (16e) És ez így marad?
- (16f) Nem ilyenek képzeltem, nem gondoltam, hogy ekkora feje van.
- (16g) Hogy lehet valakinek annyi jegyzete?
- (16h) Ő tartja az előadást.
- (16i) Most hagyjuk abba.
- (16j) Ennyi példa elég lesz.

A térdeixis prototipikus nyelvi lehetőségei a beszédesemény terében fizikailag észlelt (esetleg oda-képzelt) élő és élettelen dolgok relatív elhelyezkedését, illetve mozgásuk kiindulópontját, célpontját vagy éppen irányát jelölik. E szűkebben **helydeixis**nek nevezett művelet legtipikusabb esetei a magyarban az *itt, ott, ide, oda, innen, onnan, innét, onnét* stb. határozószói névmások, ahogy ezt a (16a)-n kívül a korábban tárgyalt (1), (4), (5) és (15a) példák is szemléltetik. Helydeixisként funkcionálhatnak továbbá bizonyos helyhatározószók is (*közel, távol, jobbra, balra, elől, hátul, alul, felül* stb.), amennyiben értelmezésük megköveteli a beszédesemény fizikai terének ismeretét. Ahogy azonban azt a (3)-hoz hasonlóan a (16b) is mutatja, a térdeixis nemcsak konkrét helyre, hanem a beszédesemény terében elhelyezkedő dologra is vonatkozhat, sőt – ahogy azt a (16c) példázza – esetenként egész eseményt is jelölhet. Az *ez, az* mutató névmások ragozott alakjai (*erre, arra, ettől, attól, ebbe, abba, ebből, abból* stb.) mindamellet azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy a résztvevők fizikai terében elhelyezkedő dolgok egyúttal a térbeli viszonyítás alapjául is szolgálnak. A magas, illetve mély hangrendű alakpárok lehetőséget adnak a közel(ebb)i, illetve a távol(abb)i szembeállítására. Emellett a térdeixis keretében értelmezhetők azok a deiktikus kifejezéseként funkcionáló további mutató

névmások is, amelyek nem dologra vonatkoznak, hanem módra, mint a (16d)-ben az *úgy*, állapotra, mint a (16e)-ben az *így*, minőségre, mint a (16f)-ben az *ilyennek* és az *ekkorra*, vagy mennyiségre, mint a (16g)-ben az *annyi*. Sőt ezeken kívül azok a mutató névmások is értelmezhetők a térdeixis keretében, amelyek egyéb körülményeket fejeznek ki (*emiatt*, *amiatt*, *ezzel*, *azzal*, *ennyire*, *annyira*, *ezze*, *azzá* stb.). A felsorolt kifejezések deiktikus használatának közös jellemzője ugyanis, hogy sikeres referenciális értelmezésük megköveteli a beszédesemény fizikai terének a megfigyelését, illetőleg feldolgozását. Mindamellett – ahogy arról az 1. pontban, a (4–5) példák kapcsán szó esett – e nyelvi formáknak természetesen nem kizárt az anaforikus vagy a kataforikus használata sem (2.4.).

A fentebb mondottak érvényesek a (16h)-ben szereplő *ő* személyes névmásra is. A résztvevői szerepeket megjelenítő személydeixis kategóriáját azonban mégis érdemes az előbbiektől egyértelműbben elválasztani a térdeixis kategóriájától. A beszédesemény résztvevőit és az azon kívül eső személyeket ugyanis nem egyszerűen csak térben érzékelhető entitásokként értelmezzük, hanem elsősorban egy társas, diszkurzív viszonyrendszer szereplőiként. Az 'én' és a 'te' jelenítik meg az alapvető diszkurzív résztvevői szerepeket. Az 'ő' szerepe ebben a viszonylatban negatívan határozható meg: olyan személyre osztható, aki – habár a beszédhelyzetben jelen lehet – nem részese magának a beszédeseménynek. Ám az 'ő' szerepe pozitívan is megközelíthető: szemben az 'az' -zal, olyan entitást jelöl, akivel diszkurzív viszonyba lehet kerülni. Mindazonáltal a beszédhelyzet szereplői nemcsak a személyközi, hanem a térbeli tájékozódás viszonyítási pontjaként is megjelenhetnek. Erről a személyes névmások bizonyos ragozott formái (*tőlem*, *nálad*, *hozzá* stb.), továbbá egyes névutók személyragos alakjai (*alattam*, *mögöttem*, *előtte* stb.) tanúskodnak.

A (16i)-ban szereplő *most* értelmezése, amely ez esetben a megnyilatkozás elhangzásának idejét is magában foglaló rövid időtartamot jelöl, ugyancsak megköveteli a résztvevők fizikai világának az ismeretét. A résztvevők fizikai világának ugyanis nemcsak tér-, hanem idővonalozásai is vannak (2.2.). Habár tér és idő szorosan összekapcsolódik, azaz kölcsönösen feltételezi egymást, a deixis működése is azt erősíti, hogy – már csak az összefüggések láttatása érdekében is – a tér és az idő kategóriáját érdemes elválasztani egymástól. Szemben a (16a–h)-vel szemléltetett esetekkel, az olyan időre vonatkozó deiktikus kifejezések sikeres referenciális értelmezéséhez, mint például a *tegnap*, *holnap*, a *múlt héten*, a *jövő hónapban*, *tavaly*, *jövőre* stb., már nem elegendő a beszédesemény fizikai terének a megfigyelése, feldolgozása. Ezek a deiktikus kifejezések ugyanis olyan események nyelvi megjelenítéséhez járulnak hozzá, amelyeknek nincs közvetlen köze a beszédesemény fizikai világához, abban ugyanis nem figyelhetők meg. Mindamellett az idődeixis ezeket az eseményeket referenciálisan megícsak a beszédeseményhez köti: a szóba hozott események időviszonyainak feldolgozását a beszédesemény idejéből kiindulva teszi lehetővé.

A (16j)-ben található *ennyi* névmás – a (15c)-beli *itt* névmáshoz hasonlóan – nem a beszédesemény fizikai, hanem diszkurzív terének az ismeretét, megfigyelését követeli meg. A deixisnek ezt az úgynevezett endoforikus referenciával rendelkező lehetőségét, vagyis a diskurzusdeixist (2.4.) így szintén érdemes megkülönböztetni az úgynevezett exoforikus referenciájú térdeixistől.

Összegezve az eddigieket: A beszédesemény fizikai terének megfigyeléséhez kötődő térdeixisről elmondható, hogy egyfelől alapvető kategóriája a deixisnek, amelyet legjobban az mutat, hogy a térbeli viszonyokat megjelenítő egyes deiktikus kifejezések akár személyközi, akár időbeli, akár diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezésének a metaforikus alapjául szolgálnak. Másfelől az is megállapítható a térdeixisről, hogy nyitott, prototípuselvű kategória, amelynek középpontjában azok a deiktikus kifejezések állnak, amelyek a beszédesemény terében észlelt dolgok elhelyezkedését, illetve mozgását reprezentálják. A térdeixis fogalomkörében vonhatók ugyanakkor azok a dolgok, eseményt, módot, állapotot, minőséget, mennyiséget és egyéb körülményt megjelenítő kifejezések is, amelyek megértése megköveteli a beszédesemény fizikai terének a feldolgozását.

Érdemes még röviden kitérni a térdeixis működésének néhány további jellemzőjére is. Előfordul, hogy bizonyos prototipikus térdeixisként funkcionáló nyelvi kifejezésnek van olyan használata

is, amelyben a beszédesemény fizikai világának az ismerete nem játszik meghatározó szerepet, így a deiktikus jelleg is háttérbe szorul.

(17a) Kornél szemben lakik.

(17b) Kornél az iskolával szemben lakik.

A (17a) értelmezéséhez, amelyben a *szemben* helyhatározószó deiktikus funkcióban szerepel, tudnunk kell, hogy a megnyilatkozás hol hangzott el. Ez esetben ugyanis a megnyilatkozó elhelyezkedése jelöli ki a térbeli tájékozódás kiindulópontját. A (17b) értelmezése viszont, amelyben a *szemben* nem önálló deiktikus nyelvi kifejezés, nem függ a diskurzus terének ismeretétől. Szófaját tekintve a *szemben* itt nem határozószó, hanem névutó, amelynek referenciális értelmezését az teszi lehetővé, hogy egy determinált főnévvel együtt (*az iskolával szemben*) alkot nominális szerkezetet, és teszi lehetővé a dimenzionális térkijelölést (l. erre Tolcsvai Nagy 1999, 2001: 132–47).

Meg kell még jegyezni, hogy a térdeixis műveletét nemcsak mutató névmások és helyhatározószók segítségével lehet végrehajtani. A *jön – megy, érkezik – távozik, hoz – visz* ige párok alkalmazása szintén értelmezhető térdeixisként.

(18a) Kornél Bulgáriába jön.

(18b) Kornél Bulgáriába megy.

A (18a–b)-ben szereplő *jön*, illetve *megy* nemcsak Kornélnak a beszélő felé történő közeledését, illetve a tőle való távolodását jelzi, hanem azt is, hogy a beszélő éppen Bulgáriában (18a), illetve éppen nem Bulgáriában (18b) tartózkodik.

A mutató névmási térdeixissel kapcsolatban érdemes azt is megemlíteni, hogy az önálló névmási rámutatás mellett létezik olyan megoldás is, amelyben a mutató névmás egy determinált főnévvel együtt jelenik meg deiktikus nyelvi kifejezésként.

(19) Ez a város egy távoli bolygó, itt élni nem rossz, és itt élni nem jó.

Az úgynevezett kifejtő mutató névmási térdeixist példázza a (19)-ben az *ez a város* szerkezet, amelyben a *város* főnév fogalmilag kifejtetté teszi azt a helyet, amelyet a deixis művelete a résztvevők fizikai világából bevon a diskurzus értelmezésébe (a kifejtő névmási deixisről l. Laczkó 2008: 337–44). A (19) emellett azt is példázza, hogy az *itt* nemcsak a beszédesemény fizikailag megtapasztalható helyét jelölheti, hanem annál jóval nagyobb kiterjedésű területet is, amelynek egy adott pontján maga a megnyilatkozó is elhelyezkedik (az *itt* és a *most* indexikus használatról l. Vecsey 2007: 138–42).

Az eddigiek során a térdeixis működését a beszédesemény tényleges fizikai teréhez kapcsoltuk, amelyet **autodeixis**nek is szokás nevezni. Ám a térdeixisnek létezik egy sajátos, **heterodeixis**nek nevezett lehetősége, amikor a deiktikus nyelvi kifejezések nem a beszédesemény terében ott lévő, hanem csupán odaképzelt entitásokra vonatkoznak (l. Bencze 1993: 44, valamint Tolcsvai Nagy 2001: 178). Ez úgy lehetséges, hogy a megnyilatkozó rámutat egy, a résztvevők fizikai világában észlelhető dologra (pl. fényképre, térképre, maketre, diagramra stb.), amely ikonikusan felidézi azt az entitást, amelyre a deiktikus kifejezés vonatkozik. A (19)-nek is elképzelhető olyan értelmezése, amelyben a megnyilatkozó nem az *ez a város*, illetve az *itt* kifejezésekkel deiktikusan megjelenített helyen tartózkodik, hanem csak a róla készült fényképre vagy rézkarcra mutat rá, amely mind a maga, mind a beszédpartnere számára lehetővé teszi, hogy az adott várost deiktikusan elhelyezzék a diskurzusvilágban.

2.3. Az idődeixis

Az **idődeixis** fogalma azokat a nyelvi műveleteket öleli fel, amelyek a diskurzus értelmezésébe bevonják a résztvevők fizikai világának időviszonyaira vonatkozó ismereteket. Az idődeixis a diskurzusban szóba kerülő események idejét a beszédesemény idejéhez köti: olyan időpontokat vagy időtartamokat jelenít meg, amelyeket a megnyilatkozás időbeli körülményeihez viszonyítva lehet sikeresen értelmezni.

Az idődeixis, amely a temporális viszonyok kontextusfüggő megjelenítését teszi lehetővé, szembeállítható az időviszonyok „abszolút”, vagyis az éppen aktuális beszédeseménnyel függetlenített megjelenítésével.

(20a) Tegnapelőtt este rettentő nagy vihar volt.

(20b) 2009. július 18-án este rettentő nagy vihar volt.

A (20a)-ról és a (20b)-ről tételezzük fel, hogy ugyanarra az elemi (erejű) eseményre vonatkoznak. A különbség közöttük az, hogy a temporális viszonyokat egészen eltérően jelenítik meg. A (20a)-ban szereplő *tegnapelőtt este* deiktikus kifejezésként működik, mert sikeres referenciális értelmezése megköveteli annak ismeretét, hogy mikor is hangzott el ez a mondat. A (20b)-ben szereplő *2009. július 18-án* szerkezet megértéséhez viszont nincs szükség a résztvevők fizikai világával kapcsolatos kontextuális ismeretek mozgósítására, mert ez a kifejezés az adott eseményt olyan időtengelyen helyezi el, amelyen a beszédesemény idejének nincs kitértetett pozíciója. Ez utóbbi esetben legfeljebb csak az a kulturális háttérismeret releváns, amely az adott időszámítási szisztémával kapcsolatos.

Az idődeixis legtipikusabb kifejezőeszközei azok a határozószók (pl. *most, múltkor, majd, ma, tegnap, holnap, idén, tavaly, jövőre* stb.), amelyek a szóba kerülő események idejét az adott megnyilatkozás elhangzásának idejéhez képest jelenítik meg. Az időre vonatkozó deiktikus kifejezések viszonyrendszerének középpontjában a *most* helyezkedik el, amely a megnyilatkozás éppen aktuális idejét jeleníti meg. Hogy mire vonatkozik a *múltkor* vagy a *majd*, ehhez az időponthoz viszonyítva válik értelmezhetővé. Mindazonáltal – ahogy az *itt* is jelölhet a fizikailag észlelhetőnél nagyobb kiterjedésű területet, mint például a (19-ben) – a *most* jelölhet a megnyilatkozás elhangzásánál jóval nagyobb időtartamot is.

(21) Régen az erdő vagy a tenger volt ismeretlen és félelmetes az emberek számára, most a világűr az.

A (21)-ben a korábbi korszakokkal szembeállított *most* már-már évszázadnyi időszakot jelöl, amely így természetesen nem azonos a megnyilatkozás elhangzásának idejével, ám mivel azt is felöleli, nem is függetleníthető attól. A *most*-hoz hasonlóan centrális helyet foglal el a körülhatároltabb időtartamot jelölő, ámde ugyancsak kiterjeszhető jelentésű *ma*, amelyhez képest a *tegnap, tegnapelőtt*, illetve a *holnap, holnapután* jelöl – alapesetben – hasonlóan 24 órányi időtartamot a múltban, illetve a jövőben. Szintén centrális helyzetű a még nagyobb, ámde jellemzően nem kiterjeszhető jelentésű, egy évnyi időtartamot kifejező *idén*, amelyhez a *tavaly* és a *jövőre* határozószókat viszonyítjuk (legyen szó akár naptári, akár költségvetési, akár tanévről).

A térdeixissel szemben az idődeixisnek nem a legjellemzőbb kifejezőeszközei a mutató névmások. A tiszta deiktikus használat leginkább egyes magas hangrendű, közelre mutató névmásokra jellemző.

(22) Ilyenkor már hazamenni sem érdemes.

A (22)-ben található *ilyenkor* mutató névmás – prototipikus deiktikus kifejezésként – a megnyilatkozás elhangzását is magában foglaló, viszonylagosan rövid időtartamot jelenít meg, annak minőségére is utalva (vö. még az *ennyiszter* használatával). Deiktikus funkcióban jelenhetnek meg továbbá az olyan közelre mutató névmások, mint az *eddig*, *ezelőtt*, *ezután*, amelyek – kiaknázva AZ IDŐ TÉR fogalmi metafora nyújtotta lehetőségeket – a megnyilatkozás idejét közvetlenül megelőző vagy követő időtartamot jelölik. Hasonlóképpen metaforikusak azok az úgynevezett kifejtő mutató névmási idődeixisek, amelyek egy főnév segítségével fogalmilag kifejtették teszik a deiktikusan megjelenített időt (pl. *ebben az időben/órában/hónapban/évben*, *ezen az éjszakán/napon/hétfőn/héten/nyáron*). Ezek a kifejezések általában olyan időtartamokat jelölnek, amelyek magát a beszédeseményt is magukban foglalják, de legalábbis a lehető legközelebb esnek ahhoz.

Az idő vonatkozásában viszont a távolra mutató névmások tisztán deiktikus használata jóval korlátozottabb, mint a közelre mutató névmásoké. A *most* ellentétpárjaként emlegetett, ennél fogva kitüntetett helyzetű *akkor* is csak meglehetősen sajátos körülmények között funkcionál prototipikus idődeixisként.

(23a) Alig múlt tizennyolc akkor.

(23b) 1956-ban menekült Angliába. Alig múlt tizennyolc akkor.

(23c) Ötvenhárom évvel ezelőtt menekült Angliába. Alig múlt tizennyolc akkor.

Ha valaki a (23a)-val kezd bele egy történet elbeszélésébe, és később sem jelöli meg pontosabban az időt, akkor az elbeszélte eseményeket az *akkor* deiktikus kifejezéssel a beszédesemény idejéhez képest a múlt bizonytalan távolába helyezi. De az is elképzelhető, hogy valaki egy fiatalembert ábrázoló régi fényképre mutatva teszi a (23a) megnyilatkozást. Ekkor az *akkor* névmás deiktikus használata a heterodeixis műveletével jár együtt, hiszen a fénykép csak ikonikusan idézi fel azt az időt, amelyet a beszédesemény 'most'-jával szembeállít. A másik két példa viszont az *akkor* névmás anaforikus használatát szemlélteti. A (23b)-ben az időt nem deiktikusan megjelenítő *1956-ban* kifejezés jelenik meg antecedensként. A (23c)-ben pedig az *ötvenhárom évvel ezelőtt* deiktikus kifejezés funkcionál antecedensként a koreferenciális viszonyrendszer keretében. A temporális viszonyokat megjelenítő – akár önálló, akár kifejtő – távolra mutató névmások nem tisztán deiktikus, hanem anaforikus használata leginkább azzal függ össze, hogy olyan referenciális helyzetek időviszonyait jelenítik meg, amelyek nem figyelhetők meg a résztvevők fizikai világában, és közvetlenül nem is kapcsolódnak ahhoz. Ebből a szempontból tehát lényegileg különböznek a közelre mutató névmási idődeixis korábban említett eseteitől, ahol a viszonyítási pont szerepét a megnyilatkozás létrehozásának ideje könnyen betöltheti. Az olyan időviszonyokat jelölő távolra mutató névmásokra, mint például az *addig*, *abban az időben*, *azon az éjjelen*, inkább az jellemző, hogy viszonyítási pontként nem a megnyilatkozás idejét jelölik ki, hanem a meg nem figyelhető, ámde megérthető referenciális jelenethez kötődő időpontot vagy időtartamot, amelyet – mint a (23b)-ben és a (23c)-ben – egy másik diskurzusbeli kifejezés jelenít meg. Megjegyzendő, hogy a (23a–c) példákban az *akkor* helyett szerepelhetett volna az *ekkor* is. Ám a deiktikus, illetve az anaforikus használat tekintetében az *ekkor*-ra ugyanúgy érvényes az, amit az *akkor*-ról elmondtunk. Az *ekkor* ugyanis nem a *most* szinonimája. A közelre és a távolra mutató forma közötti különbség a deiktikus centrum működésével magyarázható, amelyről a későbbiekben (3.) részletesen szó esik.

Az idődeixis művelete nemcsak határozószókkal és névmásokkal valósítható meg. Egyes ragos, illetve névutós névszók (pl. *őtkor*, *karácsonyig*, *augusztusban*, *három éve*, illetve *egy óra múlva*, *ebéd előtt*, *húsvét körül*) is megjelenhetnek deiktikus funkcióban. Ugyanis e kifejezések sikeres értelmezése is megkövetelheti a megnyilatkozás idejének mint viszonyítási pontnak az ismeretét.

(24a) Szombaton találkoztunk.

(24b) Munka után megint találkozunk!

A (24a)-ban és a (24b)-ben található *szombaton*, illetve *munka után* egyaránt deiktikus kifejezések. A megnyilatkozó ugyanis a (24a)-val vélhetően nem akármelyik szombatra utal, hanem arra, amelyik a megnyilatkozás elhangzásához a legközelebb esett. Ahogy valószínűleg a (24b)-vel sem egy tetszőleges munka utáni időtartamra utal, hanem a lehető legközelebbire.

Az idődeixis fogalmával összefüggésben meg kell még említeni az igeidők nyelvtani kategóriáját is (l. Lyons 1977: 667–90). A magyarban a három igeidő valamelyikével jelölt esemény idejét ugyanis általában a megnyilatkozás elhangzásának idejéhez viszonyítjuk, ahhoz képest helyezük el a jelenben, a múltban vagy éppen a jövőben. Mindazonáltal az igeidők használatának vannak kevésbé kontextusfüggő lehetőségei is.

(25) A víziló hatalmas testével remekül mozog a vízben.

A (25)-nek alapvetően kétféle értelmezése lehetséges. Egyfelől a benne szereplő mondat értelmezhető úgy, hogy az egy konkrét – a résztvevők, de legalább a megnyilatkozó által megfigyelt – eseményre, egy konkrét vízilónak konkrét cselekvésére vonatkozik, amely a beszédeseménnyel egy időben zajlik. Ekkor a jelen idejű igealak használata egyértelműen deiktikus, hiszen a résztvevők fizikai világával kapcsolatos ismereteket von be az értelmezésbe. Másfelől a (25)-nek lehetséges olyan generikus olvasata is, amelyben nem egy konkrét víziló konkrét mozgása jelenik meg, természetesen nem is egy konkrét időben: itt a vízilovak mozgásáról általánosságban és ennél fogva időtlenül van szó. Ebben az esetben a kontextuális ismeretek szerepe, és így a jelen idejű igealak deiktikus jellege is háttérbe szorul. A deiktikus jelleg azonban nem csak a jelen idő esetében halványodhat el.

(26) Egy reggel Piroska elindult meglátogatni a nagymamáját.

Habár a (26)-ban múlt idejű igealak szerepel, azt nagy valószínűséggel mégsem egy – a beszédeseményhez viszonyított – múltbeli eseményre vonatkoztatjuk. Csupán eltávolító funkciót tulajdonítunk neki, amely az említett eseményt a megnyilatkozáshoz képest meghatározatlan időbeli távolságba helyezi (3.).

2.4. A diskurzuseixis

A diskurzuseixis fogalma azokat a nyelvi műveleteket foglalja magában, amelyek az adott diskurzusra, illetve az adott diskurzus bizonyos részeire történő rámutatást valósítják meg (vö. Levinson 1983/1992: 54, 85–94). A diskurzuseixis azért sajátos kategóriája a deixisnek, mert – ellentétben a deixis eddig tárgyalt fajtáival – nem a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis az úgynevezett szituatív tényezőket vonja be az értelmezésbe. Így rá nem az exoforikus, hanem az endoforikus referencia jellemző. Ez a deixisfajta ugyanis magát a diskurzust, illetve annak szerveződését teszi reflexió tárgyává.

Habár a referencialitás tekintetében másképpen viselkedik, mint a tér- vagy az idődeixis, a deixis e két tipikus lehetőségéhez mégis rendkívül szoros kapcsolat fűzi a diskurzuseixist. Ugyanis az is alapvető jellemzője, hogy a diskurzust térbeli és időbeli kiterjedéssel rendelkező entitásként teszi hozzáférhetővé. Ennek legnyilvánvalóbb bizonyítéka, hogy a diskurzusra mutató deiktikus kifejezések olyan metaforikus nyelvi kifejezések, amelyek – ahogy a (2)-ben az *ezt*, a (15c)-ben az *itt*, a (16j)-ben az *ennyi példa* kifejezések is megmutatták már – a deiktikus tér-, illetve időjelölés lehetőségeit aknázzák ki.

(27) A: Schulze tiszthelyettes urat vízgyógyintézetbe küldték.

B: Ez igaz?

A (27) második fordulójában, vagyis a B megnyilatkozásában található *ez* a párbeszéd korábbi fordulójára, az A által megfogalmazott állításra reflektál. A közelre mutató névmás tehát a társalgási diskurzus olyan helyére mutat rá, amely a diskurzus idejében a lehető legközelebb van ahhoz, ahol az adott beszélő éppen tart. Amint látható, a mutató névmás önmagában is funkcionálhat diskurzusdeixisként, de kiegészülhet az adott diskurzust vagy diskurzusrészletet fogalmasító nominális szerkezettel is (pl. *ez a könyv, ezt a gondolatmenetet, ebben a fejezetben* stb.). A diskurzusdeixis nyelvi lehetőségei között megemlíthetők még az olyan jelzős szerkezetek is, mint például *az előbbi kérdés, a következő fejezet, a fenti idézet, az alábbi példa* stb., illetve e jelzők főnevesült formái (*az előzőekben, a továbbiakban* stb.), valamint az *előbb, később, fentebb, alább* stb. határozószók. E deiktikus kifejezések jelentős része a diskurzusnak nem annyira a térbeli, hanem sokkal inkább az időbeli aspektusát emeli ki. Egyértelműen ilyenek például a *korábban* és *később* kifejezések, de ide sorolhatók az olyan esetek is, mint például *az előző fejezetekben, itt, ebben a részben, az előbbieken*. A térbeli viszonyokat reprezentáló deiktikus kifejezések egy része ugyanis – ahogy arról már szó esett – metaforikusan idődeixisként is funkcionálhat. Ezek a kifejezések pedig – további metaforizáció segítségével – a diskurzusdeixis műveletében is szerepet kaphatnak. A folyamat tehát ezeknél az eseteknél a következő:

térdeixis → idődeixis → diskurzusdeixis

A térbeli aspektust erőteljesen kiemelő kifejezések (pl. *a fentiekben, alább*) használata inkább az írott diskurzusokra jellemzők, mivel azok – fizikai megjelenésük folytán – a valós térben vizuálisan is megtapasztalhatók.

A diskurzusdeixis további fontos jellemzője, hogy deiktikus funkciója mellett az anafora vagy a katafora szerepét is betöltheti, amennyiben sikeres referenciális értelmezése megköveteli egy korábbi vagy későbbi diskurzusrészlet figyelembevételét. A (27)-ben szereplő *ez* névmás ennél fogva nemcsak diskurzusdeixisként, hanem anaforaként is értelmezhető, amelynek az antecedense A beszélő korábban elhangzott mondata.

(28) Ez a könyv nem a legszebb magyar versek és prózaszemelvények gyűjteménye. Ilyen antológia van elég. A Nemzeti olvasókönyv jellege és rendeltetése más.

A (28)-ban ugyancsak értelmezhető anaforaként is az *ilyen antológia* deiktikus kifejezés, hiszen antecedensként beazonosítható az *a legszebb magyar versek és prózaszemelvények gyűjteménye* nominális szerkezet. Az ugyanebben a példában szereplő *ez a könyv* deiktikus kifejezés pedig egyben kataforaként is funkcionál: postcedense a következő mondatban található *Nemzeti olvasókönyv* tulajdonnév.

(29) Magam sem tudom, mikor olvastam, tán még diákkövel – azt hiszem, Shaw-tól –, ezt a mondatot: A hazug büntetése nem az, hogy nem hisznek neki, hanem az, hogy ő nem hisz másoknak.

A (29)-ben megjelenő *ezt a mondatot* kifejtő mutató névmási diskurzusdeixis szintén katafora is egyben, amelynek antecedense az utána következő egyenes idézet. A (29) ugyanakkor azt is szemlélteti, hogy a távolra mutató névmási katafora (ritkábban anafora) sajátos grammatikai funkciót, a főmondat utalószói szerepét is betöltheti. Ekkor a mellékmondat jelenik meg postcedensként (vagy antecedensként, ha megelőzi a főmondatot).

A diskurzusdeixist legfőképpen az különbözteti meg a koreferencia egyéb lehetőségeitől, hogy magának a diskurzusnak a szerveződését is reflexió tárgyává teszi. Ennélfogva viszont azokkal a nyelvi jelenségekkel is összefüggésbe hozható, amelyek – kisebb vagy nagyobb mértékű – metapragmatikai tudatosságról árulkodnak (l. Tátrai 2006). Ezen belül is leginkább az úgynevezett diskurzusjelölőkkel (pl. *hát, szóval, tulajdonképpen, az igazat megvallva, egyébiránt*) állíthatók rokonságba, amelyek szintén a diskurzus szerveződéséhez való reflexív viszonyulást fejezik ki.

(30) És akkor most mi legyen?

Amíg a (30)-ban a *most* idődeixisként funkcionál, addig a vele együtt szereplő *akkor* már nem ebben a funkcióban szerepel. Hasonlóan a fentebb említett diskurzusjelölökhöz, az adott megnyilatkozást a diskurzus korábbi részeihez kapcsolja.

(31) Gondolataink befutják hagyományos útjukat, a tanult technikák szerint, automatikusan végrehajtják váltásaikat. És csak most érzékeljük el az ideje, hogy áttekintsük mindazt, amit mondtunk.

A (31)-ben szintén szerepel a *most* deiktikus kifejezés, amely ebben az esetben nem a résztvevők fizikai világát vonja be az értelmezésébe. Diskurzusdeixisként a megnyilatkozó tevékenységre reflektáló szövegrészben kap szerepet.

3. A deixis működése és a nézőpont szerveződése

Ahogy arról korábban szó esett, a beszédesemény személyközi, tér- és időbeli viszonyait a diskurzus világával közvetlen referenciális kapcsolatba hozó különböző deiktikus kifejezések nem önkényesen szerveződnek. A deixis működését a megismerés fiziológiai megalapozottságából következő egocentricizmus jellemzi (vö. Bühler 1934). Ez az egocentricizmus úgy érvényesül, hogy a deiktikus kifejezések a **deiktikus centrum**hoz, vagyis általánosabban szólva: a referenciális tájékozódás kontextusfüggő kiindulópontjához viszonyítva válnak értelmezhetővé, amelyet az *én, itt és most* nyelvi szimbólumok tesznek leginkább explicitté (a deiktikus centrum fogalmáról l. Levinson 1983/1992: 63–4, amelyet a referenciális központ fogalmával funkcionális kognitív keretben értelmez újra Sanders és Spooren 1997, valamint Tátrai 2005).

- A központi személy alapesetben az a személy, aki megnyilatkozik. Hozzá viszonyítjuk a második személyű címzett(ek)et, valamint a harmadik személyű egyéb utaltakat. Így a társadalmi viszonyok is abból a kiindulópontból reprezentálódnak, amelyet a megnyilatkozó társadalmi státusza jelöl ki.
- A központi hely alapesetben az a hely, ahol a beszélő a megnyilatkozás ideje alatt tartózkodik. A térbeli viszonyokat, például különböző dolgok (személyek, tárgyak) térbeli elhelyezkedését és mozgását ehhez viszonyítva dolgozhatjuk fel.
- A központi idő alapesetben az az idő, amikor a beszélő a megnyilatkozását teszi. Ehhez viszonyíthatjuk az említett események idejét, dolgozhatjuk fel azok időviszonyait.
- Továbbá a diszkurzív központot is az aktuális megnyilatkozó jelöli. Így a diskurzus bizonyos részeire rámutató deiktikus kifejezéseket is abból a pontból kiindulva értelmezzük, ahol a beszélő a diskurzus folyamatában éppen tart.

A deiktikus centrum feltételezése teszi lehetővé azt is, hogy magyarázni tudjuk azoknak a közelre és távolra mutató deiktikus nyelvi elemeknek a működését, amelyek meghatározó szerepet játsza-

nak a térbeli viszonyok értelmezésében. A közelre mutató deiktikus elemek (*ez, itt, ide, innét, így, ilyen* stb.) a beszélő elhelyezkedésére, illetve a hozzá közel eső helyekre utalnak, a távolra mutató deiktikus elemek (*az, ott, oda, onnét, úgy, olyan* stb.) viszont a beszélőtől távol(abb) eső – vagy a megszólított, vagy mások közelében lévő – helyekre utalnak. Ahogy azonban a korábbiakban (2.) is láthattuk, a közeli és a távoli mutató névmási szembeállítás nemcsak a térbeli, hanem – a metaforizáció segítségével – az időbeli (pl. *eddig – addig, ezekben az években – azokban az években*), valamint a diszkurzusbeli viszonyok (pl. *ez – az, ezen az oldalon – azokon az oldalakon*) deiktikus megjelenítésében is szerepet kaphat. Sőt a közelre, illetve távolra mutató társas viszonyulás kifejezésére is alkalmas lehet.

(32a) Ki ez a férfi?

(32b) Ki az a férfi?

Képzeld el, hogy a (32a)-ban és a (32b)-ben említett személy a beszédesemény résztvevőitől ugyanolyan fizikai távolságra helyezkedik el, történetesen éppen belép egy terem ajtaján. Az *ez–az* oppozíció ebben az esetben nem annyira a térbeli elhelyezkedés, hanem sokkal inkább a társas viszonyulás deiktikus megjelenítésére ad alkalmat. A mutató névmásoknak ugyanis létezik olyan metaforikus használata is, amelyben a közelre mutató forma valamilyen pozitív attitűdöt (tetszés, rokonszenvet, érdeklődést stb.), a távolra mutató forma viszont inkább valamilyen negatív attitűdöt (ellenszenvet, bizalmatlanságot, elutasítást stb.) juttat kifejezésre (a mutató névmási deixis működéséről részletesen I. Laczkó 2008, 2009).

Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy a deiktikus nyelvi elemek nem minden esetben a beszélőt jelölik ki a tájékozódási rendszer középpontjának. Egyrészt vannak olyan nyelvek, amelyekben egyes mutató névmások nem a beszélőnek, hanem más résztvevőknek az elhelyezkedéséhez viszonyítanak. Másrészt beszélhetünk a deiktikus kifejezések olyan használatáról is, amikor a deiktikus centrum – részlegesen vagy teljesen – áthelyeződik a beszédesemény másik résztvevőjére, illetve a diskurzusban említett más személyre (esetleg tárgyra). A deixis ezen használatát nevezzük **deiktikus kivetítésnek** (I. Lyons 1977: 579, vö. még Fillmore 1975), amely egyaránt érintheti a térbeli, az időbeli és a személyközi tájékozódás lehetőségeit. A megnyilatkozótól különböző kiindulópontok alkalmazása azért lehetséges, mert a nyelvi tevékenységet folytató emberek – e tevékenység társas megismerő jellegéből következően – képesek arra, hogy behelyezkedjenek mások helyébe, azaz felvegyék mások nézőpontját (I. Tomasello 1999/2002: 103–43). Ennek a deixis működését tekintve is mélyreható következményei vannak. Az is lehetővé válik, hogy annak a referenciális helyzetnek a térbeli, időbeli és személyközi viszonyait, amelyre a megnyilatkozó a másik figyelmet irányítja, a sajátjától eltérő kiindulópontokból reprezentálja.

A térbeli tájékozódás centrumának deiktikus kivetítéséről akkor beszélhetünk, amikor a térbeli viszonyokra utaló deiktikus elemeket nem a beszélő, hanem valamely más személy (vagy dolog) térbeli elhelyezkedéséből ('itt'-jéből) kiindulva értelmezzük.

(33a) Azonnal add ide azt a levelet!

(33b) Azonnal add oda azt a levelet!

A (33a)-ban az *ide* használata azt mutatja, hogy a térbeli tájékozódás centrumát a beszélő elhelyezkedése jelöli ki. A (33b)-ben szereplő *oda* alkalmazása viszont arról árulkodik, hogy a térbeli tájékozódás centruma áttevődik a címzetre, akinek egy hozzá közelebb lévő helyről kell eljuttatnia valamit egy tőle távolabb eső helyre. (Megjegyzendő, hogy a deiktikus kivetítés [(33b)-ben látható esete a magyar nyelv bizonyos területi változataiban, főleg a nyugati országrészben meglehetősen konvencionális megoldásnak számít.) A térbeli tájékozódás centruma azonban nemcsak a címzetre, hanem egyéb harmadik személyű említettre is áttevődhet.

(34) Az ezredes úr kilépett az utcára. Itt is csak a levél járt a fejében.

A (34) második mondatában szereplő *itt* közelre mutató névmás nem a megnyilatkozót, hanem az elbeszélte események szereplőjét, az ezredest jelöli meg a térbeli tájékozódás kiindulópontjaként.

Természetesen nemcsak a tér, hanem az idő deiktikus centrumának kivetítéséről is beszélhetünk. Egyrészt akkor, amikor az időre utaló deiktikus nyelvi elemek referenciális értelmezésének kiindulópontja a megnyilatkozás helyett a befogadás idejére, másrészt akkor, amikor egy említett esemény idejére kerül át.

(35) Most, amikor e sorokat olvasod, én már messze járok.

A közvetett interakcióban, amikor a megnyilatkozás létrehozásának és befogadásának ideje nem esik egybe, a megnyilatkozónak lehetősége van arra, hogy az idő deiktikus centrumát áthelyezze a címzetre. A (35) ezt az esetet példázza: az ott szereplő *most* határozószó és az *olvasod*, illetve *járok* igealakok a címzett befogadói tevékenységének idejét jelenítik meg jelenként. Az idő deiktikus centruma azonban áttevődhet egy harmadik személyű szereplőre is, amennyiben az ő jelené jelöli ki az időbeli tájékozódás középpontját.

(36a) Az ezredes úr kilépett az utcára. Most is csak a levél járt a fejében.

(36b) Az ezredes úr kilépett az utcára. Most is csak a levél jár a fejében.

(36c) Az ezredes úr kilépett az utcára. Akkor is csak a levél járt a fejében.

(36d) Az ezredes úr kilépett az utcára. Ekkor is csak a levél járt a fejében.

A (36a) esetében a *most* az elbeszélte események szereplőjének, az ezredesnek a jelenére utal. A kivetítés azonban az idő tekintetében is csak részleges és időleges, mert a *járt* igealak múlt idejű használatával az időbeli tájékozódás kiindulópontja visszakerül a megnyilatkozó jelenébe. A (36b) azt az esetet szemlélteti, amikor a második mondatbeli időviszonyok (*most*, *jár*) teljesen a szereplő kiindulópontjából reprezentálódnak, a (36c) pedig azt, amikor a második mondatban is a megnyilatkozó kiindulópontja érvényesül az időviszonyok megjelenítésében (*akkor*, *járt*) – azaz nincs szó deiktikus kivetítésről. A (36d)-ben viszont – az *ekkor* alkalmazásának köszönhetően – az időbeli tájékozódás centruma újfent áthelyeződik az elbeszélte események idejébe, hiszen a beszéd-eseménytől távoli, ámde az elbeszélte eseményekhez közeli időpontot jelöl. Az *ekkor* használata egyfelől azért sajátos, mert csak az idő deiktikus centrumának áthelyezésére használatos, a megnyilatkozás idejét nem szokás jelölni vele. Másfelől azért, mert egyúttal a diskurzus egy időben közeli részére is rámutat, és így diskurzusedixisként is funkcionál.

A személydeixis kivetítésének szembetűnő, ugyanakkor korántsem gyakori lehetőségét a korábban már szóba hozott Julius Caesar esete példázza. Azzal, hogy a derék férfiú önmagáról harmadik személyben beszél, tevékenységének értékelése során a külső, elfogulatlan szemlélő látszatát kívánja kelteni (a deiktikus nyelvi elemek elbeszélésbeli szerepéről l. bővebben Tátrai 2002: 51–98). A társas deixis másik altípusaként értelmezhető attitűddeixis szintén szolgálat példát a deiktikus centrum részleges kivetítésére.

(37) A: Mondja, kedves Kati néni, hogy teljesít mostanában Petike?

B: Hát, kedves Apuka, bizony vannak gondok.

Képzeld el, hogy a (37) párbeszéd egy szülői értekezleten zajlik, egy középkorú szülő (A) és egy pályakezdő tanárnő (B) között. A *Kati néni* és az *Apuka* megszólító formák használatával mindkét megnyilatkozásban egy harmadik személyre, a gyerekekre kerül át a társas viszonyulás deiktikus

centruma. A beszédpartnerek ugyanis azokkal a megszólító formákkal élnek, amelyeket a gyerek használ, de legalábbis használhatja.

- (38) Az ezredes úr kilépett az utcára. Pedritónak ott is csak a levél járt a fejében.

Képzelnék el azt is, hogy a (38)-ban az *ezredes* és a *Pedritónak* kifejezések – egy koreferenciális viszonyrendszer keretében – ugyanarra a diskurzusvilágbeli entitásra vonatkoznak. Mivel semmi sem utal arra, hogy az első mondatról a másodikra a megnyilatkozó hirtelen megváltozott volna az említett személyhez fűződő társadalmi viszonya, itt is az attitűddeixis centrumának kivetítésére gyanakodhatunk, vagyis arra, hogy a második mondatban valaki másnak, például az ezredes feleségének a kiindulópontja érvényesül, aki történetesen Pedritónak becézi a férjét.

A (33–38) példák a referenciális tájékozódás centrumának csupán részleges áthelyezését szemléltették, amelyek vagy a térbeli, vagy az időbeli, vagy a személyközi tájékozódást érintették. Van azonban lehetőség a deiktikus centrum teljes áthelyezésére is.

- (39) Az ezredes úr kilépett az utcára. „Talán ma szerencsém lesz ezzel a kakassal” – gondolta.

Amikor a megnyilatkozó – ahogy a (39)-ben is megfigyelhető – egyenesen idézi valakinek a szavait vagy gondolatait, az idézet erejéig a deiktikus centrum teljes mértékben átvődik erre a személyre. Mind a térbeli (*ezzel a kakassal*), mind az időbeli (*ma, lesz*), mind a személyközi (*szerencsém*) tájékozódás lehetőségeit az ő kiindulópontja határozza meg.

A deixis működését befolyásolja az a tipikus kapcsolat, amely a beszédeseményt a nyelvileg megjelenített esemény(ek)hez fűzi. A deixisnek mind a kialakulása, mind a működése szempontjából kulcsfontosságúak a résztvevők fizikai világában megfigyelhető események, helyzetek. Az alapvető jelentőségű deiktikus térjelölésre ugyanis ekkor nyílik a legnagyobb lehetőség. Am ahogy korábban szó volt róla, a deixis művelete olyan események megjelenítését is jellemezheti, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a beszédesemény résztvevőinek világával, azaz nem megfigyelhetők, mint a (32–33) példákban, hanem megérthetők, mint a (34–39) példákban. A perceptuálisan nem feldolgozható, csak nyelvileg hozzáférhető események, helyzetek a deixis működését tekintve tipikusan kétféleképpen lehetnek. A deixis lehetőségei ugyanis szorosan összefüggnek azzal, hogy tételezhető-e közvetlen referenciális kapcsolat a beszédesemény és a nyelvileg hozzáférhetővé tett esemény személy-, illetve tér-idő viszonyai között, avagy nem. E referenciális kapcsolat alapja a beszédesemény és a reprezentált esemény(ek) közötti **térbeli és időbeli kontinuitás** (l. Tátrai 2002: 83–99, 2005). Ha ez a kontinuitás jellemzi a diskurzust, akkor ez azt jelenti, hogy a megnyilatkozó meghatározott és rögzített térbeli és időbeli pozícióból viszonyul a reprezentálni kívánt események teréhez és idejéhez. Következésképpen lehetősége van az olyan deiktikus kifejezések használatára, mint például *ebben a házban, a szomszéd utcában, a folyó másik oldalán*, illetve *tegnap, néhány évtizeddel ezelőtt, a múlt században, holnapután* stb. Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a történetmondó ekkor nem élhet a deiktikus kivetítés lehetőségével. Annyi állapítható meg csupán, hogy a deiktikus központ részleges vagy teljes áthelyezése a szereplőkre a történetmondó rögzített tájékozódási centrumához képest történik.

A közvetlen referenciális kapcsolat azokban az esetekben a leginkább szembetűnő, amikor a beszédesemény résztvevői a reprezentált esemény(ek) szereplőiként is megjelennek. Amikor a megnyilatkozó olyan eseményekről számol be, amelyeknek maga és/vagy a címzettje szereplője volt vagy esetleg lesz, az első és a második személyű formák csak közvetett módon utalnak a beszédesemény résztvevőire. Elsődleges funkciójuk ekkor az, hogy a nyelvileg hozzáférhetővé tett események szereplőit jelöljék. (Az első személyű formáknak a narratív diskurzusokban megjelenő kettős funkcióját már Spitzer [1922/1961] megkülönböztette, amikor bevezette az *elbeszélő én* [erzählendes

Ich] és az *átélő [elbeszél]t én* [erlebendes Ich] fogalompárt.) A deiktikus kivetítés az ilyen diskurzusokban is megfigyelhető.

- (40a) Kiléptem az utcára. Itt is csak a levél járt a fejemben.
- (40b) Kiléptem az utcára. Most is csak a levél járt a fejemben.
- (40c) Kiléptem az utcára. Ott is csak ez a drága postáskisasszony járt a fejemben.
- (40d) Kiléptem az utcára. „Talán ma szerencsém lesz ezzel a kakassal” – gondoltam.

A (40a–d)-ben, amelyek korábbi példák parafrázisai, a megjelenített esemény olyan szereplőjére helyeződik át – részlegesen vagy teljesen – a referenciális tájékozódás központja, akit első személyű formák jelölnek. A (40c) például megengedi azt az értelmezést, amely szerint az *ez a drága postáskisasszony* kifejezés nem a megnyilatkozó 'én' társas viszonyulását jelöli, hanem az eseményeket éppen átélő 'én' attitűdjét juttatja érvényre.

Ha viszont nem áll fenn a beszédesemény és a reprezentált esemény(ek) között az a referenciális kapcsolat, amely a köztük lévő tér- és időbeli kontinuitáson alapul, akkor a megnyilatkozó nem képes arra, hogy egy önálló, autonóm tájékozódási rendszert működtessen. Ennek következtében szinte mondatról mondatra jeleznie kell, hogy a térbeli és időbeli tájékozódás viszonyítási pontját áthelyezi-e az egyik szereplőre, avagy az eseményeket a beszédeseménynek a történet teréhez és idejéhez képest meghatározatlan távlatából szemléli (l. Stanzel 1984: 91). Ezt a lehetőséget – a mindentudó, mindenható narrátort szerepeltető regények mellett – jól szemléltetik a népmesék, amelyeknek már általában a kezdőformulái is a beszédesemény és az elbeszélte események közötti tér- és időbeli kontinuitás hiányára reflektálnak.

- (41) Egyszer volt, hol nem volt, az üveghegyen is túl, ahol a kurta farkú malac túr...

A (41) rögtön bizonytalanná teszi, hogy a későbbiek során elmondottak egyáltalán megtörténtek-e valamikor (*volt – nem volt*). Befogadóként tehát jól tesszük, ha a múlt idejű alakoknak csak eltávolított funkciót tulajdonítunk, és nem gondoljuk róluk, hogy a mi világunk múltbeli eseményeire vonatkoznak. Ebben erősítenek meg bennünket a gyanakvásra méltán okot adó helymegnevezések (*az üveghegyen is túl*), amelyeket szintén nehezen tudnánk bejelölni a mi világunk térképén. Nem csoda hát, hogy a mesék bizonyos záró formuláit már csak ironikusan tudjuk értelmezni (*aki nem hiszi, járjon utána*).

Összegzés

A deixis funkcionális kognitív kiindulópontból olyan nyelvi műveletként értelmezhető, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak. Ez a megközelítés a deixis nyitott, prototípuselvű kategóriáját és kategóriáit a nyelvi megismerés fiziológiai és diszkurzív megalapozottságával szoros összefüggésben tárgyalja.

A diskurzus részvevői az őket körülvevő fizikai világot a saját testükből kiindulva tapasztalják meg, illetve dolgozzák fel. Ám mindez beágyazódik a szociokulturális praxisba, a deixis művelete ugyanis társas interakciót feltételez. A deiktikus kifejezéseket a megnyilatkozó annak érdekében alkalmazza, hogy a címzett figyelmét a beszédhelyzetre, illetve a beszédhelyzethez kötődő dologra, illetőleg eseményre, azok valamely összetevőjére, jellemzőjére irányítsa. Ha a deixis műveletének leírásakor a nyelvi megismerés e kettős megalapozottságából indulunk ki, ennél lényegi következményei vannak mind a deixis fajtáit, mind a deiktikus centrum működését illetően. A fiziológiai meghatározottságból következően a fizikai világ megfigyeléséhez kötődő térdeixis alapvető kate-

góriaként jelenik meg, amelyet legjobban az mutat, hogy a térbeli viszonyokat megjelenítő egyes deiktikus kifejezések akár személyközi, akár időbeli, akár diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezésének a metaforikus alapjául szolgálnak. A fiziológiai meghatározottságból kiindulva magyarázható továbbá a deiktikus centrum egocentrikussága is, amely alapesetben az aktuális beszélőt jelöli ki tér- és időbeli, valamint a személyközi tájékozódás referenciális központjaként. A deixis diszkurzív meghatározottsága ugyanakkor a társas deixis kategóriájának lényegi szerepére hívja fel a figyelmet, amely egyfelől a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe, másfelől a résztvevők társadalmi szerepvizonyait teszi felismerhetővé, illetőleg alakíthatóvá. A diszkurzív meghatározottság mindemellett azért is megkerülhetetlen, mert ebből kiindulva közelíthető meg a deiktikus kivetítés problémája, vagyis az, hogy a résztvevők a tér- és az időbeli, valamint a társas viszonyokat képesek a sajátjukétól eltérő kiindulópontból feldolgozni, illetve mások számára hozzáférhetővé tenni.

SZAKIRODALOM

- Bar-Hillel, Yehoshua 1997 [1970]. Indexikus kifejezések. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó, 171–87.
- Bencze Lóránt 1993. Deixis és referencia. In: Kozocsa S. G. szerk.: *Emlékkönyv Fábán Pál hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 36–49.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (szerk.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York, Mouton, xi–xxxiv.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena Fischer.
- Domonkosi Ágnes 2002. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 79. Debrecen.
- Fillmore, Charles 1975. *Santa Cruz Lectures on Deixis*. Indiana University Linguistics Club.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruquaya 1976. *Cohesion in English*. London, Longman.
- Laczkó Krisztina 2000. A névmási referenciáról. *Magyar nyelvjárások* 38. 277–82.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 309–47.
- Laczkó Krisztina 2009. *Emez emitt, amaz amott*: pontosan hol is? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta, 234–42.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (szerk.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York, Mouton, 1–28.
- Levinson, Stephen C. 1992 [1983]. *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. 2004. Deixis. In: Horn, Laurence R. – Ward, Gregory (szerk.): *The handbook of pragmatics*. Oxford, Blackwell, 97–121.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (szerk.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 85–112.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (szerk.): *Cognitive linguistics: foundations, scope and methodology*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 223–255.
- Shina, Chris 2001. The epigenesis of symbolization. In: http://www.lucs.lu.se/ftp/pub/LUCS_Studies/LUCS85/Sinha.pdf.
- Spitzer, Leo 1961 [1922]. *Stilstudien II*. (reprint). München, Hueber.
- Stanzel, Franz K. 1984. *A theory of narrative*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Tátrai Szilárd 2002. *Az ÉN az elbeszélésben*. Budapest, Argumentum.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 479–94.

- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 207–29.
- Tátrai Szilárd 2006. „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?” – Néhány megjegyzés a metapragmatikai tudatosság jelöléséről. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest, Argumentum, 617–21.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 95: 154–65.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. (Ford.: Gervain Judit.) Budapest, Osiris Kiadó.
- Vecsey Zoltán 2007. Az indexikus hipotézis. In: *Név és tárgy. A tulajdonnevek szemantikájáról*. Debrecen, DE Kossuth Egyetemi Kiadó, 115–55.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. London, Arnold.
- Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford, Oxford University Press.

Tátrai Szilárd
ELTE BTK
Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Tátrai, Szilárd

A brief survey of the issue of deixis

This paper approaches deixis, one of the favourite topics of traditional pragmatic research, from a functional cognitive point of view. It presents deixis as an operation that extends discourse interpretation to involve the participants' physical and social world; that is, to rely on their contextual knowledge based on their mental processing of spatial, temporal, and interpersonal relationships of the given speech situation. This approach takes the phenomenon of deixis to be closely connected with the physiological and discursive grounding of linguistic cognition.

Discourse participants start from their own bodies in experiencing and mentally processing the physical world that surrounds them. However, that process is embedded in socio-cultural praxis, due to the fact that the operation of deixis presupposes social interaction. The speaker uses deictic expressions in order to draw the addressee's attention to the speech situation, or to an object or event occurring in it, or to a constituent or property of such an object or event. If, in describing the operation of deixis, we start from the dual grounding of linguistic cognition, this has essential consequences for the kinds of deixis we observe and for the working of the deictic centre. Embodied grounding makes spatial deixis a basic category associated with observation of the physical world; this is best shown by the fact that some deictic expressions referring to spatial relationships may serve as metaphorical bases for the deictic expression of interpersonal, temporal, or discourse-internal relationships. The egocentricity of the deictic centre, making the actual speaker the referential centre of spatial, temporal, and interpersonal orientation in the default case, can also be explained in terms of physiological determination. On the other hand, the discursive grounding of deixis draws our attention to the essential role of social deixis that underlies the roles of the participants of a speech situation, making their respective social roles recognizable and pliable. Discursive grounding is also necessary for making the problem of deictic projection tractable, where the term 'deictic projection' refers to the fact that participants are able to process spatial, temporal, and interpersonal relationships, and make them accessible for others, form a vantage point other than their own.

Keywords: embodied and discursive grounding of cognition, situational context, physical and social world of participants, deictic centre, deictic projection, spatial and temporal continuity

Vicc eredetű szólások, közhelyek

Több olyan szólásunk van, amely (pesti, politikai) vicc csattanójából vált – olykor közhelyszerű – szólássá. Egy részüknek „eredete”, maga a vicc már feledésbe merült, csak a csattanó él, és hangzik el bizonyos beszédhelyzetekben, olykor egy-egy beszélgetés, többnyire vita lezárásaként. Hangzik el, írtam, mert ezeknek a vicceredetű szólásoknak többsége élőszóban vagy élőszószerű szövegkörnyezetben (elektronikus levelezésben, blogokban) él, többnyire oldottabb stílusú társalgásban, „laza” beszélgetésben, napi politikai, gazdaságpolitikai helyzet, munkahelyi gondok, események megvitatása, megbeszélése közben. Más része a napi sajtóban többnyire politikával foglalkozó újságcikkekben. (Bár az egyik 2008-ban nyilvános beszédben is elhangzott egy neves politikusnak egyik tévényilatkozatában.) Használatuk korcsoportra vagy társadalmi rétegre jellemző. Főleg a 20. század második felében keletkeztek. Főképpen „bölc s kádi”, „bölc s rabbi”, Móricka-, Kohn- és Grün-vicek, kisszámban cigány- és János bácsi vicek.

A „**Nem tetszik az orra**” akkor hangzik el, ha a beszélő nem tud igazi érvet mondani valamilyen kérés megtagadására. Akkor is járja bizalmas beszédben, ha valami nagyon nem tetszik a beszélőnek, de vagy nem akarja, vagy nem tudja megmondani a nemtetszés vagy az elutasítás igazi okát. Körülbelül olyan erős érv, mint a „csak!”. Egyike az írásban is előforduló vicceredetű szólásoknak. Arany írja le Grammatika versben című munkájában, amelyben a korabeli erőszakos nyelv-művelőket figurázta ki:

„Önnön bogarába szerelmes mindenik:
Ez az ás és-t leli olyan iszonyatnak,
Hogy talán a szósz t nevezi mártatnak;
Amaz ly betűtől sáppadoz és ünget,
Hogy ettől a hideg ki nem lél bennünket;
Más az oly és olyan különbségin épül
S megöli a bűnöst könyörület nélkül;
Harmadik máglyára ítélne valakit,
Ha nem ír és nem mond a ki helyett akit;
Van ki dühös egy-egy régi jámbor szóra,
Mit vétett? Ki tudná! Nem tetszik az orra;
Van ki írt száz könyvet, s kérkedik, hogy soha
Egybe nem tevé ez ártatlan szót: noha!”

Előfordul a szólás Gárdonyinak az Ida regénye című művében is. A Google a *nem tetszik* és az *orra(a)* kapcsolatra mintegy 150 000 adatot idéz, de ezek többsége nem kapcsolható a vicceredetű, átvitt értelmű szóláshoz.

A vicc: A gügyü (a házasságszerző) bemutatja a fiatalembernek a kiszemelt leányzót, és nagyon biztatgatja, hogy vegye feleségül. A leányzó már eléggé benne van abban a korban, hogy bekössék

a fejét. Tetszik is neki a fiatalember, aki azonban semmiképpen nem akar megnősülni, főleg pedig ezt a lányt nem akarja feleségül venni. De mivel mindenki nagyon kapacitálja, nem nagyon tud kitérni a tervezett nász elől. Végül, minden érve elfogyván belemegy a házasságba, de egy feltételhez is köti a végső igent: ha a leány levetkőzik előtte meztelenre, és ő nem talál hibát benne, feleségül veszi. Reméli, hogy a lány nem lesz hajlandó teljesíteni ezt a feltételt. A leány azonban nagyon, mindenáron férjhez akar menni, levetkőzik pucérra. A fiatalember egy darab ideig gyönyörködik a szép alakú meztelen lány látványában, azután megszólal: „Mégsem veszem el. Nem tetszik az orra.”

A másik vicc eredetű szólás, amelyre csak kevés írott adatot találtam, a „**Naná (majd) buzogány**”. Kosztolányi Dezső remek jellemrajzai egyikében, a Modell című (in: Bölcsőtől a koporsóig. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 146–9) egyik részében ezeket a szavakat adja „riportalányának”, egy festőmodellnek, az argó szavakat, kifejezéseket használó cigányleánynak a szájába:

„– Hol lakol?

– Tegnapelőtt költözöktem, bizony isten még nem is tudom. Egy sezlonyon lakom. *Viccel. Noná, buzogány. Nevet.* Rabindranath Tagore. Jaj, de cuki ember lehet az a Rabindranath Tagore.

– Hol hallottál felőle?

– Olvastam, hogy az is cigány. Indiából való. *A kályha felé egy mozdulattal.* Szeretem a meleget. Indiában meleg van. Ezt is olvastam. *Megint viccel. Noná buzogány.*” (i. m. 149–9).

A mai olvasó nem érti, miért vicc a modell szájába adott *noná buzogány* felkiáltásszerű kifejezés, amely – a szövegkörnyezetből is érezhetően – olyasféle gondolatot, érzést jelezhet, hogy igaz a beszélő állítása, hogy az, amiről szó van, amit állít, az nem a legjobb dolog, körülmény, mégis természetes, magától értetődő, másképpen nem is lehet. Kosztolányi modellje is ilyen beszédhelyzetben használja, és magam is ilyenben ismertem meg a múlt század harmincas éveinek végén, a negyveneseknek az elején. Így hallottam lazább, oldottabb beszélgetésekben.

A *noná, buzogány* már rövidültebb formája egy vicc csattanójának. Az eredeti változat tömörré fogva: egy férfi a vendéglőben rántottát reggelizett, amikor odament hozzá egy újgazdag, nemeségét pénzen vett ismerőse, aki állandóan azzal büszkélkedett, hogy lakásának milyen elegáns a berendezése: a szobák falain – ősi nemeségét igazoló – kardok, pallosok, buzogányok vannak. Nos, amikor ez az újgazdag ismerős látta, mit reggelizik a mi emberünk, odahajolt hozzá, és érdeklődve kérdezte: „Rántotta, rántotta? Mi van benne, hagyma? Hagyma?” Mire a mi emberünk így tromfolta le az előkelősködőt: „Noná, buzogány.”

A csattanó variánsa: „Rántottát eszik? Hagymával, hagymával?” Mire a válasz: „Naná buzogánnyal!” A Google csak a Kosztolányi írásából származó adatot ismeri.

A „**Rabindranáth Tagore**” is egyfajta viccelődés. Kabarétréfára nyúlik vissza, amelyben azt állítja a „föhös”, hogy nem részeg, amíg az indiai költő nevét könnyedén ki tudja mondani. Abba kell hagyni az ivást, amint nehézséget jelent a név kimondása, mert az már a részegség kezdete. A kabarétréfát, tulajdonképpen monológot a hatvanas években Kazal László adta elő nagy sikerrel.

Az „**Ez van, ezt kell szeretni**” tréfás reagálás, amely némi tiltakozást, tehetetlenséget és beletörődést, beletörődötetést is jelez olyankor, amikor valamilyen nem túl kellemes, de nem is nagyon kellemetlen dolog esik meg valakivel, és a beszélő azt akarja kifejezni, hogy a kellemetlenség vagy valamilyen nemszeretem parancs, felhívás ellen nincs mód a tiltakozásra, végre kell hajtani, el kell végezni a feladatot, el kell viselni az adott körülményeket. Egy nyilvános beszédében, amelyből a tévéhíradó részletet idézett, egyik neves politikusunk is használta 2008 kora őszén.

A szólás egy 1990 előtti „reakciós” találós kérdésre megy vissza: „Mi a különbség a feleség és szocializmus között?” – Semmi.” – „Ez van, ezt kell szeretni”.

Olykor a két csattanó keveredése is hallható: „Eszi, nem eszi, ezt kell szeretni”.

Azok közé a kevés vicceredetű szólások közé tartozik, amelyek írásban is többször megjelentek. Az írott változatok szerint a 70-es években válhatott közkeletűvé: Vas István Miért vijjog

a saskeselyű című életrajzában (1974, 519) olvashatjuk: „A viszolygó összetartozástól, mai megfogalmazás szerint »ez van, ezt kell szeretni« cinikus beletörődéstől, a csakazértis ragaszkodástól az elfogadásig, a szerelemig, sőt azonosulásig hosszú volt az út.” – Sötér István Budapesti oroszlán című epikus művében érezteti a politikai töltést: „Milfájt úr [...] fagyott áruból mér [krumplit] a szatyrába: »Elvtársnő, itt nem lehet válogatni, ez van, ezt kell szeretni!« (1978, 154). Kabdebó Tamás Minden idők című politikai esszéjében (München, 1978, 61) erőteljes a politikai felhang. Ezt olvashatjuk: „Aki haver [...] felkeresett, másról sem beszélt, [...] hogy nincs gyerek. »Nekem van. Hidd el, pár éven belül lesz népességgpolitikánk. A szocializmusra azt mondjuk: ez van, ezt kell szeretni. Egyesek azt, hogy ez van, de nem kell szeretni, mer Anyám én nem ilyen szocializmust akartam.« – A Magyar nemzeti szövegtár adatai szerint használja még Korniss Mihály egy drámájában (Halleluja 1986, 53) és Csalog Zsolt Fel a kezekkel című szociográfiájában (1989, 128).

A Google Népszótári adata így értelmezi: „olyankor mondják, ha valami megváltoztathatatlannal miatt nyavalog valaki”. A szólás hosszabb és rövidebb változatára (*ez van...*) a Google mintegy 28 000 adatot leltároz. Nagyon sok közülük újságcikkekből és elektronikus levelezésből, honlapokról származik.

„Döglenek a libák” – „Annyi ötletem lenne még” – „Annyi libám volna még...!” Mind-egyik tréfás – politikai felhangú – jelzése annak a helyzetnek, amikor valamilyen probléma, hiba, hibasorozat megoldásán, kijavításán hiába fáradoznak, de nem tudnak jó megoldást találni, csak többnyire használhatatlan vagy vitatható javaslat hangzik el a hiba, a körülmény megszüntetése érdekében. Emiatt a helyzet szinte eleve reménytelen, minden kísérlet csak kapkodás, találgatás, hiányzik az irányítóból, felelősökből a szakértelem. Csak végig nem gondolt, sikertelen kísérletek zajlanak.

A vicc, ha jól emlékszem, a 90-es évek második felében született. E szerint a téesz vezetője elment a bölcs rabbihoz tanácsért: mit tegyenek, mert döglenek a téesz libafarmjának libái. A bölcs rabbi megkérdezte: „Mivel etettek a libákat? – Hát kukoricát adunk nekik.” – volt a válasz. „De hogyan?” – kérdezte a rabbi. „Hát elébük szórjuk!” – volt a válasz. Mire a rabbi: „Ne egészben szórjátok elébük. Előbb daráljátok meg.” Az elnök elment, egy hét múlva visszatért: „Rabbi, még mindig döglenek a libák.” A rabbi újabb tanácsot adott, aztán újabb hét múlva megint más tanácsot, és ismét más, újabb tanácsot, mindig módosítva, ki-kiigazítva kissé a korábbi javaslatokat. Végül a téesz elnöke közölte: „Rabbi, megdöglött az összes liba.” Mire a rabbi: „Jaj de kár! Pedig még annyi ötletem lett volna!” – A Google 840-nél több adattal regisztrálja, viccváltozatokkal együtt. Ez utóbbiakban hol Móricka, hol Kohn szerepel, és a rabbi is más és más tanácsokat ad. A cattanó nagyjából ugyanaz. A Google idézetei jegyzőkönyvekből, elektronikus levelekből, viccgűjteményekből származnak. A *még annyi ötletem lett volna* keresőnél is jelez a Google 7 adatot. – Az erősen megrövidült „libák vannak” forma akkor hangzik el – szűk körben –, amikor valamilyen zavaró körülmény, hiba bukkant elő, de még kísérlet sem történt kijavítására. Erre a változatra is akad példa a Google-on: „De amíg **libák vannak**, ötleteim is vannak, sőt” (2005. 11. 14 www.timurlenk.hu/blog/index.php?lap=2005nov.html – 32k).

Cigányvicc-eredetű az **„Eszi, nem eszi (nem kap mást)”** frazéma. Azt érzékelteti, hogy a szóban forgó kérdésben csak kényszerlehetőség van, nincsen mód a választásra, a vitás kérdés „le van zárva”, vitának nincs helye.

Politikai felhanggal, jelentéstartalommal a 60-as, 70-es években született, amikor már turistaként ki lehetett utazni nyugatra. A hazatérők igyekeztek (minél nagyobb mennyiségben) vámmentesen becsempészni olyan (vámköteles) holmit, amelyet itthon nem tehetett kapni, vagy amelynek behozatala tiltva volt. Bizony a vámon különböző trükkökhöz folyamodtak, hogy elkerüljék az elkobozást vagy a megvámolást. Nos, a vicc szerint a vámos megkérdezte a nyugatról hazatérő cigányt, mi van a csomagjában. Mire a cigány: „Madáreleséget hozok a papagájomnak.” A vámos kinyitatta

a cigánnyal a csomagját, és a madáreleség helyett legalább két-három kiló zöld (pörköletlen) babkávét talált a bőröndben. Méltatlankodva, feddve így szólt: „De cigány! Ezt nem eszi a papagáj!”.

A cigány rávágta a szólássá vált választ: „Eszi, nem eszi, nem kap más.” A 60-as, 70-es években ugyanis a pörköletlen zöld babkává volt az „igazi”. Otthon pörkölték meg serpenyőben vagy különféle, e célra készített kávépörkölőkben. Aki nem járt nyugaton, az itthon az úgynevezett IKKA-boltokban tudott babkávét venni, jó pénzért. Az IKKA-boltokban a nyugatról származó szeretetadományok, az IKKA-csomagok tartalmát árulták (babkávét, tejport, különleges cigarettát, ruhaféléket, teveszór plédeket lehetett ezekben a boltokban kapni).

Hosszabb és rövidebb (*eszi, nem eszi*) változatára, konkrét és átvitt értelmű használatára a Google cikkekből, weboldalakról 18.000-nél több „találatot” jelez.

Az „**Én holnap is itt akarok (szeretnék) ebédelni**” véleménynyilvánításnak, vitában való állásfoglalásnak a tréfás elhárítása, különösen olyankor, amikor a vitatkozók mindegyikének igaza (is) van, vagy van igazság mindegyikük állításában. Olyankor is használatos, ha valaki valamilyen (vitajellegű) kérdésben se pró, se kontra nem tud vagy nem akar dönten, állást foglalni. A Google nem regisztrálja a viccet sem.

Az alapvica a 90-es évek vége felé járta. E szerint az idős szegény rokon bácsi „napokat eszik” a fiatalabb rokonoknál. Az egyik házaspár már nagyon unja az öreget, aki fontoskodik is, sok mindenbe beleszól, meg eléggé sokat is eszik. Elhatározzák, hogy valamiképpen megszabadulnak tőle. Azt tervezik, hogy amikor legközelebb az öregúr megjelenik, valami miatt összekülönbözik a férj és a feleség. A „csatában” azután az öreget „provokálják”: legyen döntőbíró; és bármelyiküknek is ad igazat az öreg, a másik fél felháborodottan, sértetten kiutasítja. Már folyik is a vita, veszekedés az ebédnél, de az öreg rokon nem szól közbe, csak hallgat, és eszik. Végül is a feleség felcsattan: „Bácsikám! Kinek van igaza?” Mire az öreg: „Én nem szólok semmit, én holnap is itt akarok ebédelni.”

Az „**Ideje van, teje van**” szólás olyan beszédhelyzetben szokott elhangzani, amikor valakiről szólván a beszélők megállapítják, hogy ráérősen, azaz lassan, komótosan dolgozik, avagy olyan munkával bíbelődik, amely vagy nem fontos, vagy ráérősen, kedvtelésből végzett „hobbimunka”. Arra is mondják, aki – sok szabadideje lévén – kedvtelésből, időtöltésből dolgozik valamin, foglalatlanoskodik valamivel, valami „haszontalansággal” vagy olyan munkával, amelyhez nincs meg a szakértelme. Akkor is el-elhangzik a mondat, ha valaki olyan munkával piszmoz, amely számára nem fontos, amellyel csak az időt húzza, vagy a munkával látszatevékenységet folytat.

A nagyon régi vica szerint a cigány meg akar nőszülni, de nincsen kiválasztottja. Elmegy a házasságszerzőhöz (gügyühöz vagy gyalogsátánhoz), hogy szerezzen neki feleséget. De van egy fontos kikötése: a leendő feleségnek szüz lánynak kell lennie. Kis idő múltával jön is a gyalogsátán, hogy „megvan a megfelelő menyasszonyjelölt”. Mikor felkeresik, hogy a cigány is megnézhesse magának, látja ám, hogy a különben csinos nőszemély a kunyhó ajtaja előtt ül, ölében egy csecsemővel, és szoptatja. Felháborodottan fordul a házasságszerzőhöz. „De hát ez a lány nem szüz! Gyereket szoptat!” A gügyü flegmán csak ennyit válaszol: „Ideje van, teje van, miért ne szoptatna!”

A vica változatát – a vica szemléletmódjára való magyarázatokkal – közli A közhely természetrajza című munkájában Hernádi Miklós (Gondolat Kiadó, 1973, 131) és más közhelyekkel együtt a Közhelyszótárban csak a szólást (Gondolat Kiadó, 1985, 251). A Google 28 adattal idézi magát a viccet is és átvitt értelmű használatát is.

Az „**Itt állok megfűrödvé (beszappanozva)**” annak térfás jelzése, hogy valaki nagyon számított valamely esemény bekövetkeztére. Minden kedvező körülmény megvolt, de a várt esemény megcsökött, és a készülődés felesleges, hiába való volt. A Google 269 találatot regisztrál, köztük többször is Kárpáti György hasonló című viccgyűjteményét és Zolnay-Gedényi A régi Budapest című könyvéből több budapesti szólást is. Ez utóbbi az *itt állok megfűrödvé* szólásnak két jelentését is adja: 'becsaptak' és 'Hiába tettem valamit, nincs semmi hasznom semmiből, pórul jártam'.

A már az 50-es években élő vicc szerint az egyszeri fiatalember az esküvőjére készülődött. Már megfürödve öltözködni kezdett a szertaráshoz, amikor is bejelentették neki, hogy a parti várat-

lanul visszament; nem lesz esküvő. Ennek hallatára (a felesleges fürdés miatt) méltatlankodva így kiáltott fel: „Itt állok megfürödve, és nem lesz esküvő”. Egy más változat szerint a vőlegény éppen a zuhany alatt állt, amikor megtudta, hogy az esküvőből nem lesz semmi, és ráadásul elállt a víz folyása is, nem tudta lemosni a szappant. Ekkor mondta: „Itt állok beszappanozva, és még esküvő sem lesz.”

Talán nem tévedek, ha azt gondolom, erre a viccre vezethető vissza a KÉSz.-ben az argó minősítésű *befürdik* igének ’becsapódik, pórul jár’ jelentése. Az ÉrtSz. még nem vette fel anyagába a *befürdik* igét. – Zolnay–Gedényi a *befürdik* ige ’pórul jár’ jelentés eredetét: „ez a város fürdőváros” szólásra viszi vissza, mondván, hogy a szólás „olyan ember mondása, aki pénzét elvesztette, kártyán kifosztották, tudniillik ’befürdött, pórul járt’”.

A „**Lásd, kikkel vagyok körülvéve**” szólásformát Bencédy József (Sajtónyelv. MÚOSZ–Bálint György Újságíró-iskola, Budapest, 1995, 91) humoros indíttatású közhelynek tartja. Bizalmas beszédhelyzetben olyan szövegkörnyezetben szokott elhangzani, olyan helyzetre utal, amelyben a megnyilatkozó nem éppen kedvezően vélekedik szűkebb környezetéről vagy a szóban forgó személy(ek)ről. Ez is viccre, anekdotára vezethető vissza. A Google 800-nál több találatának csak kisebb része tartozik az átvitt jelentésű szóláshoz. A szólás eredete: Az üzletszerző (más változat szerint Kohn) külföldi útra készül. Elutazása előtt felkeresi a rabbit, hogy megőrzésre átadja neki megtakarított pénzét, értékeesebb vagyontárgyait. A rabbi át is veszi őket. Tanúnak behívja titkárát, és kettőjük szeme láttára helyezi el a páncélszekrénybe a rábízott vagyontárgyakat. Az üzletszerző megnyugodva távozik. Hazatérte után felkeresi a rabbit, hogy visszakérje tőle a rábízott értékeket. Az tagadja, hogy az üzletszerző megőrzésre bármit is átadott volna neki. Az üzletszerző (Kohn) felháborodva hívatja az átadás-átvétel tanúját, a titkár. Ám az is azt állítja, hogy semmilyen értéket nem vettek át az üzletszerzőtől. Amikor a titkár eltávozik, a rabbi odamegy a páncélszekrényhez, kiveszi belőle a rábízott értékeket, visszaadja őket a tulajdonosnak. Az teljesen értetlenül, elképedve áll: mi van itt? Előbb a rabbi is, a titkár is letagadta, hogy bármikor, bármiféle értékeket átvett volna, és az most szó nélkül visszaadja a pénzt! A kereskedő hüledezve kérde a rabbit, miért csinálta meg előtte ezt a színjátékot. A rabbi csak ennyit válaszol: „Azért, hogy lásd, kikkel vagyok körülvéve.”

A szólás változatát – *Hogy kicsoda emberek (népek) vannak!* – idézi már Közhelyszótárában Hernádi Miklós (Gondolat Kiadó, 1985, 250). Természetesen a szólás alapjául szolgáló viccnek több variánsa is van.

Az a „**Maga csak azt hiszi, hogy...**” szólás tréfás, de eléggé durva letorkollása valamilyen állításnak, valamilyen vélekedésnek. A szólás a „tapintatos örmester”-viccek szolidabb változatának csattanójából önállósult. Az eléggé morbid vicc: Grün az utcán megy a barátaival. Elüti a villamos, és Grün azonnal meghal. A barátok azon tanakodnak, miképpen kellene tudatni a rossz hírt Grün feleségével. Kohn vállalja, hogy tapintatosan közli a hírt. Fel is megy Grün lakására, becsenget, és az ajtót nyitó Grünnek ezt mondja: „Özvegy Grünnet keresem.” Mire az asszony: „Én Grünné vagyok, de nem özvegy.” Kohn felcsattan: „Maga csak azt hiszi, hogy nem özvegy! A férjét fél órája gázolta halálra egy villamos!”

A „**Mecsoda kölömbség**” valóban össze nem hasonlítható, illetőleg kellemes és kellemetlen események, körülmények összevetésekor használt túlzó kifejezés annak tréfás jelzésére, hogy az összevetett tények közül az egyik jóval, szinte összehasonlíthatatlanul kellemesebb, mint a másik. A vicc szerint Kohn (vagy éppen a rabbi) a Talmud olvasása közben talált egy mondást, amely szerint: „Aki a Talmud olvasása közben dohányzik, épp oly bünt követ el, mint aki felebarátja feleségével paráználkodik.” Kohn (a rabbi) odaírta a lap szélére: „Próbáltam mindkettőt! Mecsoda kölömbség!”

A *miccsoda különbség* szókapcsolatra a Google 13 000-nél több „találatot” jelez. Természetesen ezek többsége nem a viccre utal. Arra utal viszont a Google listáján 97 adattal szereplő *miccsoda különbség* változat.

A „**Mondja maga is, János bácsi**” szólást olyan állításra, kijelentésre használják, amelyet nagyon nem tartanak valószínűnek. Azt jelzi, hogy valaki olyan tettekkel, eredményekkel dicsekszik, amelyek vélhetőleg nem valódiak, vagy talán éppen az ellenkezője az igaz annak, amit a beszélő állít, vagy amivel esetleg valamilyen sikertelenséget leplez, sőt a sikertelenséget éppen eredménynek, sikernek akarja feltüntetni; fellengzően szól. A viccnek politikai felhangja is volt vagy van. A Google csak a viccre és változataira idéz néhány példát.

A nem túl régi keletű vicc szerint János bácsi elmegy az orvoshoz: „Doktor úr! Adjon valami szert! Havonként már csak egyszer vagyok férfi!” Az orvos így válaszol: „De János bácsi! Mit akar! Hiszen már 70 éves is elmúlt!” Mire János bácsi: „De, Doktor úr! A sógorom már 75 is elmúlt, mégis hetenként férfi. Van, amikor kétszer is!” Az orvos megkérdezi: „Aztán honnan tudja ezt, János bácsi?!” „Hát a sógor mondta!” – válaszol az öreg. Erre az orvos ezt a tanácsot adja neki: „Mondja maga is, János bácsi! (Hátha elhiszik.)”

A „**Példaképünk a nagy szovjet elefánt**” teljes egészében és olykor csak (az *elefánt* és a *szovjet* szó említésével) utalásszerűen olyankor szokott elhangzani, amikor valamilyen láthatóan felesleges, hibás stb. feladatot, munkát, ha török, ha szakad, meg kell csinálni, mert valamilyen tekintélyes szerv elkészített hasonlót, elvégzett valamilyen kísérletet, bevezetett valamilyen gyakorlatot. (Még akkor is el kell végezni a munkát, át kell venni a gyakorlatot, ha eredményei vitathatóak, sőt bebizonyosodott, hogy hiba volt a munka elkészítése, a gyakorlat megvalósítása.) Akkor is használatos a szólásmondás, ha valamilyen – nagyon is vitatható – elméletet, magyarázatot el kell fogadni, mert valamilyen tekintélyes személytől származik. A Google mindössze 7 adattal utal a szólás használatára. Adatait napilapok cikkeiből, irodalmi folyóiratokból veszi.

A vicc a 70-es évek végén, a 80-as évek elején vagy még korábban születhetett, amikor minden módszert át kellett vennünk a Szovjetuniótól, mindent meg kellett csinálnunk, meg akarunk csinálni, amit a szovjetek is megcsináltak, még ha tudtuk is, hogy a mi körülményeink között nem célszerű a „példa követése”. Ilyesfélén hangzott a vicc, amely több ország-nemzet felé is csípett egy kicsit: Az UNESCO pályázatot írt ki a nemzetek számára, hogy készítsenek dolgozatokat az elefántról. Be is érkeztek rendre a pályamunkák. A németeké ezzel a címmel: „Az elefánt genusai. Bevezetés, első kötet első rész.” Az angoloké: „Az elefánt hasznosítása a gyarmatokon”. A franciáké: „Az elefánt szerelmi élete”. A szovjeteké: „Az elefánt az öt éves terv (vagy a többtermeles) szolgálatában (vagy a szocializmus építésében)”. A magyaroké: „Példaképünk a Nagy Szovjet Elefánt”.

A vicc nemcsak itthon élt. Egy nemzetközi konferencián a 80-as évek elején Halléban sorra kiegészítették német, csehszlovák, svéd kutatók. (A cseh kutatók változata szinte szó szerint egyezett a magyarokéval. Csak a népnév különbözött.) Néhány évvel később – 1985 táján – Szófiában egy nemzetközi konferencián megkértek, hogy előadásomból hagyjak el néhány részletet. Amikor azonban a szovjet elvtársak is elmondták szinte ugyanazokat a gondolatokat, amelyeket magam is elmondandó voltam, a rendezők visszavonták kérésüket, mondván „A vendégnek mindent szabad mondani”. Ekkor tolmácsomnak elmeséltem az imént bemutatott viccet. Ő elsápadt és annyit mondott: „Ez öt plusz hármas politikai vicc.”

A „**Sírjon az ő mamája**” valamely kellemetlen feladat elvégzésének – kissé cinikus – másra való áthárítását vagy ennek szándékát jelzi. Az alapul szolgáló vicc szerint a mama óvja lányát, hogy bármily hevesen is hívja udvarlója, Pista, Jucika fel ne menjen Pista lakására, mert akkor Pista „ráfekszik”, és akkor Jucika mamája sírni fog. A randevú után a mama megkérdezi Jucikát: „Mi történt”? Jucika így válaszol: „Felmentem Pistához, de én feküdtem rá. Sírjon az ő mamája!” – A Google 19 adatot ismertet, egy kivételével a viccet mesélik el. Csak Marosán használja honlapján átvitt értelemben a szólást.

A **„Fél szemem azért megreszkírozom”** kifejezés arra utal, hogy a beszélő világosan látja, hogy valamely cselekvés, terv eleve vagy nagy valószínűséggel kudarcra vagy veszéllyel járhat, mégis megpróbálja – legalább részben – megvalósítani, végrehajtani. – A Google sem az alapviccet, sem a szólássá vált csattanóját nem ismeri. Az alapvicc: A rozoga falusi iskolában a rabbi a kisdíákokat oktatja. A cselédlány az iskola padlásán teregeti a ruhákat és egyszerre beszakad alatta a korhadt mennyezet, és a cseléd derékiig beesik a tanterembe. A rabbi a látványra feltalálja magát és elkiáltja: „Jahve csodát tesz, mindenki fogja be a szemét, mert aki felnéz, megvakul.” Minden gyerekek a szeme elé kapja a kezét. Móricka csak az egyik szemét takarja el, a másikkal felsandít, és azt mondja: „A fél szemem azért megreszkírozom.” A Google a viccet sem idézi.

„Olyan, mint a nyuszika sapkája” vagy csak ennyi: **„nyuszika sapkája”** olyankor használatos, amikor (várható, hogy) valamely elméletéről, tervről, cselekedetről vagy eredményről nem valóságos hibái, hanem valamilyen (ki nem mondott politikai vagy csoportérdeki, esetleg személyes) ok miatt, mondvascinált ürüggyel jobbról is, balról is, minden irányból leszedik a keresztvizet. A szólás használatára és a viccre a Google 50 adatot idéz.

A vicc egyik változata szerint a farkas és a róka, vagy a farkas és a medve elhatározza, hogy minden körülmények között megverik a nyuszikát. De mi legyen az ürügy? – tanakodnak. „Hát a nyuszika sapkája.” Jön is a nyuszika, és a farkas rászól: „Nyuszika, sapka van a fejedben! Ezért megverünk.” És megverik. Másnap ismét jön a nyuszika, meglátja a farkast és a rókát, lekapja és eldugja a sapkáját. A róka megszólal: „Nyuszika nincs sapka a fejedben! Ezért megverünk.” És megverik. Másnap ismét jön a nyuszika, megkérdezik tőle: „Nyuszika van cigarettád?” Mire a nyuszika: „Milyet parancsoltok? Munkást vagy Szimfóniát?” Erre a farkas: „Nyuszika, megint nincs sapkád!” És ismét megverik.

A **„Nem osztogatnak, foszogatnak”** szólást akkor szokták használni, ha valamilyen (politikai eredményről, kijelentésről, gazdasági fejlődésről szólva) az állításnak éppen az ellenkezője az igaz. A szójátéokra épülő vicc a reakciós politikai viccek körébe tartozott. A „Jereváni Rádió azt válaszolta” sorozatnak volt az egyik eleme. Újságcikk címében is találkoztam a rá való utalással. Eszerint a jereváni rádiótól megkérdezték: igaz-e, hogy Moszkvában Ladákat osztogatnak? Válaszunk: Igaz, de nem Moszkvában, és nem Ladákat, hanem Moszkvicsokat, és nem osztogatnak, hanem foszogatnak.”

A jereváni rádiós viccek – a 70-es, 80-as években – többnyire meghökkentő kérdés-felelet viccek voltak. Inkább „dohányosoknak” szóltak, tehát eléggé szókimondóak voltak. Az egyik enyhébb így hangzott: „Egy nőhallgatónk megkérdezte: »Mit tegyek, egy társaságban k-nak neveztek.« Válaszunk: ne menjen olyan társaságba, ahol jól ismerik.” A szólásra a Google – olykor a teljes vicc idézésével és a „Jereváni Rádióra” való hivatkozással – újságcikkekből (főleg címeikként, alcímekként), weblapokról körülbelül 50.900 adatot regisztrált.

„Annak ezer és egy oka van” szólást akkor szokták használni, ha valami elmaradásának, sikertelenségnek nagyon triviális, magától értetődő magyarázata van, de ez senkinek nem jut eszébe. A püspök canonica visitatióra érkezik az egyik kis faluba. Megkérdezi a plébánost, miért nem haragoztak, miért maradt el az érkezésekor szokásos harangszó. A plébános így válaszol: „Szent atyám, annak ezer és egy oka van!” A püspök: „Csak egyet mondjon, plébános atya!” A plébános: „A falu templomának nincs harangja.” Mire a püspök: „Atyám, a többi ezer okot el is hagyhatja.” – A Google mindössze 6 adatot idéz, közülük kettő maga a vicc, két változatban.

A **Rosszul kérdezel!** frazémát tanácsadás szándékával akkor szokták mondani, ha bízunk benne, hogy ha elutasított kérését, tervét valaki másképpen fogalmazza meg, sikert érhet el. Kohn erős dohányos. Szinte láncdohányos. Megkérdezi a rabbist: „Mondd rabbi, lehet, szabad a Talmud olvasása közben dohányozni?” „Jaj, Kohn? Tudhatnád, hogy a Talmud olvasása közben egyáltalán nem szabad dohányozni.” Kohn az elutasító választ panaszkodva mondja el Grünnek. Az így válaszol: „Várj csak! Rosszul kérdeztél.” Odafordul a rabbihoz, és megkérdi: „Mondd csak, rabbi! Do-

hányzás közben szabad-e a Talmudot olvasni?” A rabbi így válaszol: „A Talmudot mindig szabad olvasni.”

Kétes értékű dicsőretnek számít a „**Nagy vagy (oh) Csendes óceán**” és az „**Anyá csak egy van**”. Mindkettő Móricka-viccre megy vissza. Az első: A tanító bácsi Petőfinek A Tisza című versét elemzi, és az óra vége felé azt kéri a gyerekektől, mondjanak a természetről olyasféle elismerő kifejezéseket, mint a Petőfinél olvasható „Óh természet, óh dicsó természet... Mily nagy vagy te!...” Móricka nyújtózva jelentkezik, és a földrajzórán megtanult nevet mondja: „Nagy vagy ó Csendes óceán!”.

Az utóbbi szerint: a tanító bácsi fogalmazásórán olyan történeteket kér a gyerekektől, amelyek a szülői, pontosabban az anyai szeretetet méltatják, és amelyet ezzel a mondattal lehet lezárni: „(Mert) anyá csak egy van.” A gyerekek szebbnél szebb történeteket mesélnek az anyai önfeláldozásról, gondosságról stb. Móricka nagyon jelentkezik. Végre a tanító bácsi felszólítja. Móricka ezeket mondja: „A múltkor vendégeket vártunk. Édesanyám szól, hogy hozzak be két üveg bort. Én bementem a spájzba, és visszakiáltottam, hogy „De **anyá csak egy van**, nincs két üveg bor.” A Google a szó-lás átvitt értelmű használatára nem idéz példát, csak a vicc néhány változatára.

Vannak szólások, amelyek egy-egy sikeresebb kabarétréfára vezethetők vissza. Ilyen a már említett *Rabindranat Tagore*, ilyen a Salamon Béla sajátos hanglejtésére emlékeztető módon mondott „*Ha én egyszer kinyitom a számat!*”, ilyen a Nóti Károly kabarétréfájából származó „*Lepsény-nél még megvolt*”, azután a televíziós kabarétréfából származó „*Hogy csúszott le*” (ez azt jelzi, hogy valamire nincs ésszerű magyarázat), és ilyen a „*Valami van, de nem az igazi*”. Ez utóbbi Obrascov egy szilveszteri kabarétréfájának a csattanója volt. „*Az oroszok már (még, ismét) a spájzban vannak*”) A tizedes és a többiek című film egyik jelenetére, „beszólására” vezethető vissza. A Google körülbelül 35 300 előfordulást regisztrál, többnyire újságcikkekből, gazdaságpolitikával, sporttal foglalkozó írásokból, weblapokról. A szólás gyakran a cikk címében található, olykor szó-játékszerűen: „Oroszok a spájzban, gépek a levegőben. Abramovics nem adja a Malévet” (Déli Lap), „Oroszok már a spájzban, jönnek az északiak” (Ferencvárosi hírportál, 2007. márc. 30), és megváltoztatva a szólást egy újságcikk nagyméretű betűs címében: „Washington már a spájzban” (Magyar Nemzet, 2008. május 27.).

Wacha Imre

Honlap, weblap, webhely: terminusok útvesztőjében

Az internet számos új terminust hozott a magyar informatikai szaknyelvbe, komoly fejtörést okozva nyelvészeknek és számítástechnikusoknak egyaránt. Találunk példát olyan esetre, amikor az angol elnevezés kiejtés szerinti írásmóddal ugyan, de átkerült a magyar nyelvhasználatba (pl. *fájl, bájtt* stb.) A *homepage* terminus hazai története viszont magyarítási törekvésekkel kezdődött: az informatikusok és az internet első magyar felhasználói mindenképpen szerették volna egy magyar megfelelővel helyettesíteni. Néhány év alatt kezdeményezéseik eredményeként a *honlap* elnevezés terjedt el. Ez a néhány év azonban elég volt ahhoz, hogy némi zavart okozzon a nyelvhasználatban. A *homepage* fogalmi jegyei ugyanis nem teljesen azonosak a *honlap* terminus fogalmi jegyeivel. Az angol *website* és *webpage* terminusokat is bevonva a vizsgálatba ez a dolgozat azzal a céllal íródott, hogy egyrészt kiderítse, milyen változások állnak a *honlap* terminus kialakulásának és meghonosodásának a háttérében, másrészt érzékeltesse az angol (*website, webpage, homepage*) és a magyar terminusok (*webhely, weboldal, honlap*) fogalmi viszonyainak rendezetlenségét.

1. A *homepage*, *webpage*, *website* terminusok fogalma és egymáshoz való viszonya

A *homepage* az angol nyelvű Wikipedia meghatározása szerint két fogalmat takar. Egyrészt utal arra a webcímrre (URL) vagy helyi fájlra, amely automatikusan letöltődik, ha valaki csatlakozik az internethez (vagy böngészés közben rákattint a kis házzal jelölt ikonra a felső menüben), másrészt egy adott csoport, cég, szervezet vagy személy webhelyének a nyitóoldalát is jelentheti:

The **homepage** (often written as **home page**) or **main page** is the URL or local file that automatically loads when a web browser starts and when the browser's 'home' button is pressed. The term is also used to refer to the front page, webserver directory index, or main web page of a website of a group, company, organization, or individual. In some countries, such as Germany, Japan, and Korea, the term 'homepage' commonly refers to a complete website (of a company or other organization) rather than to a single web page.

A definícióban megjegyzésként szerepel, hogy bizonyos országokban (pl. Németország, Japán, Korea) ez a terminus rendszerint cégek vagy egyéb szervezetek teljes webhelyét jelenti, nem csupán egyetlen internetes oldalt.

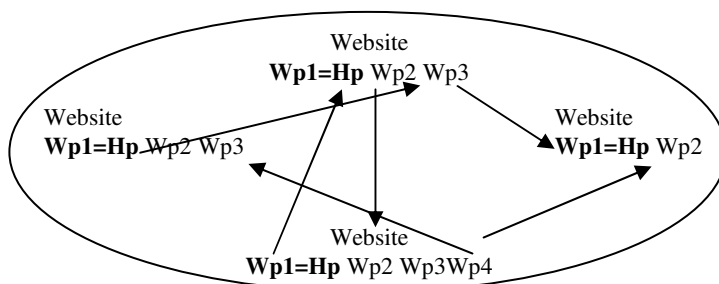
A *webpage* és a *website* által jelölt fogalmak rész-egész viszonyban állnak egymással:

A website (alternatively, web site or Web site) is a collection of Web pages, images, videos or other digital assets that is hosted on one or several Web server(s), usually accessible via the Internet, cell phone or LAN.

A Web page is a document, typically written in HTML, that is almost always accessible via http, a protocol that transfers information from the Web server to display in the user's Web browser.

All publicly accessible websites are seen collectively as constituting the 'World Wide Web'.

A meghatározás szerint tehát a világháló a nyilvánosan elérhető *website*-ok összessége, amelyeket többek között *webpage*-ek építenek fel. A *webpage* egy olyan HTML nyelven íródott dokumentum, amely a http információátviteli protokoll segítségével szinte mindig elérhető a világhálón. Az 1. ábra szemlélteti a három fogalom egymáshoz való viszonyát.

1. ábra. *Homepage*, *website*, *webpage* a világhálón

Az ábrán az ellipszis szimbolizálja a webet, amelyet egymáshoz kapcsolódó *website*-ok alkotnak. A *website* pedig *webpage*-ekből (Wp1, Wp2 stb.) áll, ezek közül a kezdőlap a *homepage* (Hp).

2. A homepage fordítására tett kísérletek és eredményeik

A 90-es évek közepén az internet magyarországi terjedésével párhuzamosan felmerült az igény, hogy magyar megfelelőket találjanak a világháló angol nyelvű terminusainak. Ezek közül is heves érdeklődés kísérte a *homepage* lefordításának lehetőségeit, az eseményeket Nagy Rózsa 1997-ben írt szakdolgozata alapján foglalom össze (Nagy 1997). A *Hungarian Home Page*,¹ az első magyar internetes szolgáltatás volt akkoriban az egyik leglátogatottabb magyar honlap. Üzemeltetői fontosnak tartották, hogy a saját webhelyük nevében is szereplő *homepage* helyére magyar elnevezés kerüljön, tudatában annak, hogy döntésük befolyásolja majd a köznyelvben elterjedő változatot. 1995 februárjában egy levelezési listán elektronikus közvélemény-kutatást, majd szavazást hirdettek. Nem kevesebb, mint 36 különböző fordítási javaslat² érkezett, amelyekre az interneten lehetett voksolni úgy, hogy sorrendi helyezéseket kellett a kifejezések mellé írni. Az *ottlap* és a *honlap* elnevezéseket internetes források szerint Kovács László alkotta, aki javaslatként küldte el őket erre a szavazásra. Szerinte azért tekinthetők jó megoldásnak, mert (1) rövidek, (2) értelmük vagy hangzásuk utal az eredeti értelmére/hangzására, (3) magyarnak érezzük, a magyar helyesírásnak megfelelően tudjuk ragozni őket, (4) tömörek, frappánsak (Kovács 1995). A kettő közül Kovács meglátása szerint az *ottlap* a megfelelőbb, mivel „frappánsan kifejezi a WWW inherens tulajdonságát, nevezetesen a világméretű elosztottságot”, vagyis „a lap nem itt, hanem ott van”, továbbá „egy kicsit elrugaszkodottabb, és mint ilyen jobban mellbevágó, mint a klasszikus honlap” (Kovács 1995). Az eredmény a következő lett: 1. címlap, 2. *ottlap*, 3. nyitókép, 4. *honlap*.³

A szavazás győztese azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sokan nem használták a hosszú magánhangzó okozta nehézségekre hivatkozva. A *Hungarian Home Page* is inkább a második helyezett *ottlapot* preferálta, hamarosan már *Magyar Ottlapp* néven szerepelt a világhálón. Sokan azonban nem voltak megelégedve ezzel a döntéssel, a levelezési listán 1995 októberében heves vita kezdődött a választásról. Voltak, akik szívesebben láttak volna más elnevezéseket az *ottlap* helyett, mások pedig arról cseréltek eszmét, hogy egy szűk közösségnek jogában áll-e terminológiai döntéseit rákényszeríteni a többi felhasználóra. Abban sem értettek egyet, hogy szükséges-e egyáltalán a magyarítás, illetve hogy kinek lenne ez a feladata: a számítástechnikusoknak vagy a nyelvészeknek. A vita lezárásaként másfél évvel később a *Magyar Ottlapp* új néven, *Magyar Honlap*ként jelentkezett. Az üzemeltetők nevében Máray Tamás így köszöntötte 1997 januárjában a honlapra látogatókat:⁴

Kedves Olvasó!

Ha nem először jársz a Hungarian Home Page magyar nyelvű WWW oldalain akkor most talán meglepődsz azon, hogy immár más címmel jelentkezünk. A korábban használt *ottlap* szót honlapra cseréltük. [...]

¹ A „Magyar Honlap” (www.fsz.bme.hu/hungary) Magyarország legelső WWW-szolgáltatása az interneten. 1994 februárjában keletkezett a Budapesti Műszaki Egyetem Folyamat szabályozási Tanszékén. Azzal a céllal hozták létre, hogy egy helyen gyűjtse össze a magyar internetes szolgáltatásokra mutató hivatkozásokat, és ugródeszkeként segítse a navigálást a hálózaton.

² Az érdekesség kedvéért a 36 javaslat: homepage, hompédzs, nyitóoldal, nyitólap, nyitókép, nyitójegyzék, kezdőoldal, kezdőlap, kezdőkép, kezdőjegyzék, bevezetőoldal, bevezetőlap, bevezetőkép, bevezetőjegyzék, belépőoldal, belépőlap, belépőkép, belépőjegyzék, saját oldal, borító, borítólap, borító oldal, házioltár, címlap, címloldal, fedőlap, főcím, étlap, címkép, vezérololdal, bázisoldal, alaplap, törzslap, indulap, *ottlap*, honlap.

³ Nagy Rózsa, matematika-technika szakos szegedi főiskolás 1997-ben írt szakdolgozatában felülbírált a BME által kihozott végeredményt, amely csak a javaslatokra szavazatként leadott első helyeket vette figyelembe. Szerinte az értékelés során a második, harmadik stb. helyezésekkel súlyozva kellett volna a számításokat elvégezni. Nála az eredmény a következő: 1. címlap, 2. honlap, 3. nyitólap, 4. *ottlap*, borítólap, indulap (Nagy 1997).

⁴ <http://www.fsz.bme.hu/hungary/honlap.html>

Az új kifejezés használatba vétele óta eltelt 2 év alatt kiderült azonban hogy az *ottlap* szó mégsem a legmegfelelőbb választás. Noha a szó közismertté vált és sok helyen elkezdtek használni – többek között a nyomtatott sajtóban is – mégsem tudott kellőképpen meghonosodni a magyar nyelvben. Nagyon sok észrevételt kaptunk szóban és írásban a Magyar Ottlapp használótól, itthonról és a világ minden tájáról egyaránt. Örömmel tapasztaltuk hogy a magyar ajkú internethasználók mennyire fontosnak tartják ezt a kérdést. A legtöbb véleményben kifogásolták az elnevezést, általában arra hivatkozva hogy nem szép, illetve a magyar nyelvhez nem illeszkedik jól. Sajnos igazán jó alternatívát senki sem ajánlott az *ottlap* helyett, bár egyre többen tartják elfogadhatónak a honlap elnevezést. [...]

A honlap szó szintén 1995 elején, az *ottlappal* együtt született a mi kezdeményezésünkre, és azóta terjed az internethasználók között. A fentieket átgondolva úgy döntöttünk, hogy a Magyar Otlap címet két év után Magyar Honlapra módosítjuk.

Adjunk most a honlapnak egy esélyt...

Bízunk abban, hogy ez sehol nem fog tévedést, félreértést okozni. Célunk továbbra is az hogy mindent megtegyünk annak érdekében, hogy e nagyszerű eszköz, a WWW Magyarországon is széles körben tért hódítson. És mellékesen könnyű legyen róla magyarul is beszélni...

Máray Tamás

1997. január 10.

A végső győztes tehát a *honlap* lett. A nyelvújítási folyamat kapcsán érdemes néhány dolgot megjegyezni. Az első észrevételem az, hogy rendkívül demokratikusan igyekeztek megoldani a problémát a *Hungarian Home Page* üzemeltetői: a kérésükre beérkezett javaslatokat szavazásra bocsátották. A végeredmény mégsem lett azonos a későbbiekben meghonosodott változattal, mert a nyelvhasználók közössége nem tudta befogadni sem a *címlapot*, sem az *ottlapot*. A terminusok kialakulásához ugyanis szükséges a nyelvi közösség befogadó megerősítése is (Szöllősy 2006: 160). Másodsorban a *homepage* fordításának központi problémája a nyelvi jel (jelölő) magyar szóval történő helyettesítése volt. Az angol terminus többértelmű, de ez fel sem merült a közvélemény-kutatás, illetve a szavazás során. A magyarosítás célja kizárólag egy olyan szóalak megtalálása volt, amely helyettesíti az angol kifejezést a magyar internetes oldalakon. A *homepage*-et nem akarták megtartani, hiszen kiejtése és írásmódja alapján nem igazán illeszthető a magyar nyelvbe. A Kovács László által kreált *ottlap* és *honlap* olyan érvek mentén született, amelyek közül néhány rokon vonásokat mutat Klár–Kovalszky 1955-ös, műszók és műkifejezések alkotásainak alapelveivel (pl. magyarosság, tömörség, szemléletesség) (Klár–Kovalszky 1955, idézi Fóris 2005: 18–20). A jelölt fogalom tartalma viszont háttérbe szorult a nyelvújítási törekvés kapcsán, és talán ennek köszönhető, hogy bizonytalanság alakult ki a hazai szaknyelvi és köznyelvi nyelvhasználatban a *honlap*, *weblap*, *webhely* terminusokat illetően, ezt a kétnyelvű és az egynyelvű értelmező szótárak is tükrözik. Nem az idegen hangzás sérti valójában egy terminus helyességét, hanem az, „ha a jelölt fogalom tartalma, meghatározó jegyei nem ismertek” (Fóris 2005: 19).

Nyelvészek is felfigyeltek a jelenségre. Tölgyesi János így írt erről 1999-ben: „A home = otthon megfeleltetésből honlap vagy *ottlap* elnevezések keletkeztek, de ma már terjedőben van a kevésbé újszerű szóalkotást tükröző kezdőlap vagy *weblap* elnevezés is” (Tölgyesi 1999: 152). Bódi Zoltán *A világháló nyelve* című könyvében kitér erre a problémára: „A szaknyelvben – és így a szakmai köznyelvben is – némi zavar tapasztalható a *honlap*, a *weboldal* és a *webhely* kifejezések használatában. Az internetes dokumentumok (.html oldalak) a *weboldalak* vagy *weblapok*, ezek közül a nyitóoldal, címloldal a *honlap*, az azonos témájú, egy szerkezetbe kapcsolódó *weboldalak* a *honlappal* együtt alkotják a *webhelyeket*. Azonban a szakmai nyelvhasználatban is a *webhely* szinonimájaként szokták használni a *honlap* kifejezést” (Bódi 2004: 20). Bódi tehát itt arra utal, hogy a *honlap* jelentésváltozáson ment keresztül: nem a kezdőlapot, hanem a webhely egészét jelenti.

3. A *homepage*, *website*, *webpage* kétnyelvű szótárakban

Ha fellapozunk néhány angol–magyar szaknyelvi és köznyelvi szótárt, bizonytalanságot tapasztalunk az angol terminusok fordítását illetően. Az 1. számú táblázat foglalja össze az általam megvizsgált nyomtatott és a világhálón elérhető szótárakban megadott magyar megfelelőket, valamint a definíciókban szereplő fogalmi jegyeket a *homepage* címszó esetében. A vizsgált szótárak (lásd még Források):

Nyomtatott szaknyelvi szótárak:

1. Angol–magyar informatikai értelmező szótár (2004)
2. Angol–magyar informatikai szótár (2006)
3. Sales&Marketing Szakszótár (2004)

Internetről letölthető szótárak:

1. Informatikai értelmező szótár
2. Hálózati kislexikon
3. Internet értelmező szótár

Nyomtatott köznyelvi szótár

Angol–Magyar Nagyszótár (1998)

1. táblázat. A *homepage* mint címszó és fogalmi jegyei kétnyelvű szótárakban

	Nyomtatott szaknyelvi szótárak			Interneten elérhető szaknyelvi szótárak			Köznyelvi szótár
	A–M inform. ért.	A–M inform.	Sales-Marketing	Inform. Ért. szótár	Hálózati kislexikon	Internet ért. kis-szótár	
Magyar elnevezés	kezdőlap, nyitóoldal, honlap	bemutató weboldal, honlap	kezdőoldal	honlap , címlap, ottilap (?), címoldal (?)	honlap , hálózati kislexikon, szűrőlap, ottilap, otthonlap	honlap , nyitólap, címoldal	címlap, honlap , címoldal
Website része	X		X	X		X	
Kezdőlap/Főoldal	X		X	X		–	
Tartalomjegyzék	–		–	X		–	
Bemutató	–		–	X		–	
HTML	X		–	–		–	
Teljes website is lehet	X (kisebb cégek, magánszemélyek)		–	–		–	

Felső menü ikonja ⁵	–	–	–	–	–
--------------------------------	---	---	---	---	---

A nyomtatásban megjelent két informatikai szótárban megadott magyar elnevezések azonos eleme a *honlap*, de egyik esetben sem került az első helyre. Az egyik szótárban a *kezdőlap* és a *nyitóoldal* előzik meg, a másikban a *bemutató weboldal* kifejezés. Az Angol–magyar informatikai értelmező szótárban a fogalmi jegyek alapján a *homepage* lehet egyrészt egy webhely nyitóoldala, de akár jelentheti magát a teljes webhelyet is (kisebb cégek vagy magánszemélyek esetén). Mivel a szótár nem különíti el a három megadott magyar változatot annak megfelelően, hogy csak egy webhely első oldalára, avagy a teljes webhelyre vonatkoznak-e, tulajdonképpen a *kezdőlap* és a *nyitóoldal* is jelentheti egy kisebb vállalkozás teljes *website*-jét, a *honlap* pedig egy internetes cím begépelésekor elsőként letöltendő weblap is lehet. Az Angol–magyar informatikai szótárban szereplő *bemutató weboldal* tulajdonképpen szintén az egyoldalas jelentést rejti.

A vizsgált marketinges⁶ értelmező szakszótárban a *homepage* csak mint *kezdőoldal* szerepel, a fogalmi jegyek alapján is kizárólag valamilyen webhelynek a megnyitásaként bejelentkező oldalaként értelmezhető.

Az internetről letölthető szaknyelvi szótárak számos magyar elnevezést adnak meg a *homepage* terminusra. A bizonytalanságot fokozza, hogy egyik-másik mellé még kérdőjelet is raktak a szerkesztők, mintha maguk sem lennének biztosak a dolgukban. Mindegyik forrás első helyre sorolja a *honlapot*, de nem különíti el a fogalmi jegyek tekintetében a többi változattól. Így alakulhat ki az a furcsa helyzet az internetes szótárak fellapozását követően, hogy a gyanútlan érdeklődő egymás szinonimáinak feltételezi a *honlap*, *nyitólap*, *címoldal*, *címlap*, *ottlap*, *hálózsem*, *szőrflap* és *otthonlap* elnevezéseket, és valamennyit alkalmasnak tartja a *homepage* terminus fordítására. Ennek viszont ellentmond a gyakorlat. Többségük nem honosodott meg a magyar nyelvhasználatban, elég csak begépelni őket a Google-keresőbe ahhoz, hogy lássuk: csak elvétve és bizonyos szűk szakmai körökben fordulnak elő a *homepage* terminus fogalmi jegyeit hordozva (pl. *szőrflap* 3 találat, *otthonlap* 138 találat, *hálózsem* (többértelmű!) 2070 találat, *ottlap* 7610 találat).⁷

Összességében megállapíthatjuk, hogy a marketingeszótár kivételével mindenhol megadták a *honlapot* a *homepage* magyar megfelelőjeként, ebből pedig egy gyakorlatlan fordító könnyen arra a következtetésre juthat, hogy a két terminus egymással ekvivalens.

Ha összevetésként megnézzük, hogy miként fordítják ezek a szótárak a *website* és a *webpage* terminusokat, a következő megoldásokat találjuk:

2. táblázat. *Website* magyar megfelelői

	Nyomtatott szaknyelvi szótárak	Interneten elérhető szaknyelvi	Köznyelvi
--	--------------------------------	--------------------------------	-----------

⁵ Egyik szótár sem foglalkozik azzal a jelentéssel, amelynek értelmében a *homepage* az internetes böngésző felső menüsorában megjelenő kisházikon megnyomásával letöltendő oldal is lehet. A terminus fordításakor ez a jelentés háttérbe szorult, nem jelenik meg a definíciókban. Külön terminusként került be a magyar nyelvhasználatba *kezdőlap* és *nyitóoldal* formában.

⁶ Az online marketingben központi fogalomnak számítanak a *homepage*, *website* és *webpage* terminusok, ezért került bele ez a szótár is a vizsgáltak körébe.

⁷ 2008. január 15-én letöltve (www.google.hu).

				szótárak			szótár
	A–M inform. ért.	A–M inform.	Sales-Marketing	Inform. ért. szótár	Hálózati kislexikon	Internet ért. kisszótár	A–M nagy-szótár
Magyar elnevezés	webhely, webtanya	internetes hely, webhely	honlap	webterület, hálószem (?)	–	webtanya, webhely, webterület, webtelep, információs leőhely, tartalomtár	háló-szolgáltatóhely, háló-szem

3. táblázat. *Webpage* magyar megfelelői

	Nyomtatott szaknyelvi szótárak			Interneten elérhető szaknyelvi szótárak			Köznyelvi szótár
	A–M Inform. Ért.	A–M Inform.	Sales-Marketing	Inform. Ért. Szótár	Hálózati Kislexikon	Internet Ért. Kisszótár	A–M Nagy-szótár
Magyar elnevezés	weboldal, weblap	weboldal	weboldal	–	–	weboldal, honlap	Háló-oldal, web-oldal

Érdekes, hogy a *honlap* elnevezés egyszer a *website* terminus, egyszer pedig a *webpage* terminus magyar megfelelőjeként bukkan fel. A *webpage* esetében viszonylagos egyetértésnek lehetünk tanúi: többnyire *weboldalként* fordítják. A köznyelvi szótárban szereplő *Háló-oldal* valószínűleg az 1998-as kiadási évnél köszönhető, hiszen ma már nem jellemző a használata. A *website* fordítási lehetőségei nagyobb változatosságról árulkodnak, ezek közül a *webhelyet* tartják a legelterjedtebbnek. A helyzet azonban mégsem egyértelmű, hiszen a magyar elnevezések között találjuk a *homepage* fordításaként is javasolt *honlap* és *hálószem* terminusokat.

Felmerül a kérdés, hogy a fogalmi és nyelvi szinten egyaránt jelentkező rendezetlen állapot milyen nyomokat hagyott a köznyelvi és a szakmai nyelvhasználatban, illetve hogy ebből mit tükröznek az egynyelvű értelmező szótárak.

4. A *honlap*, *webhely*, *weblap* és *weboldal* az egynyelvű szótárakban és a nyelvhasználatban

A magyar Wikipédia (www.wikipedia.hu) rendkívüli alapossággal próbál úrrá lenni a káoszban. Egy helyen értelmezi a *honlap*, *webhely*, *weblap* és *weboldal* terminusokat, alapvetően három jelentést különítve el a magyar nyelvi használatuk alapján:

(1) egyetlen fájl

Egy forrás (általában fájl), amely meghatározza a weblap (első és második értelemben vett) alakját, és hipertextet (hiperszöveget) közöl egy formátumát feldolgozni/értelmezni képes szoftvernek (pl. webböngésző), hogy aztán a weblap tartalmát a felhasználónak felfogható formába adja. [...]

A szavak ezen értelmezését használjuk legkevesebb esetben a „hétköznapiokban”. Ha mégis, akkor erre a *weblap* vagy *weboldal* szavak használata az elfogadott és javasolt.

(2) több fájl

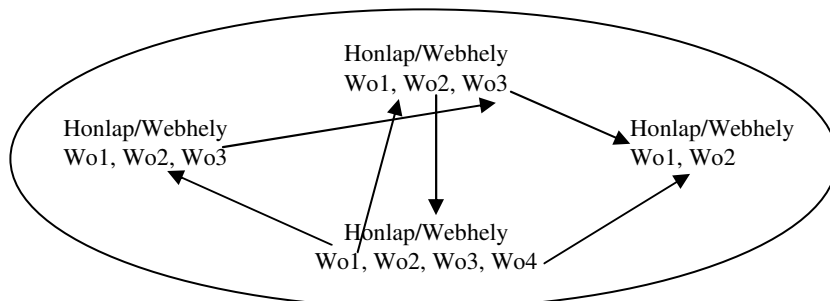
Egy – az első értelemben vett – weblap és a hozzá szorosan kapcsolódó fájlok. [...] A szorosan kapcsolódó fájlok elérési útvonalát mindig tartalmazza a weboldal (1), hogy a kliensszámítógép-weboldalt (2) feldolgozni képes szoftver(ek) külön feldolgozza, és beépítse a weboldalba (1) annak struktúrája szerint. Általában ebben az értelemben a *weblap* vagy *weboldal* szavakat használjuk.

(3) fájlok összessége

Olyan weblapok (1. és 2.) összessége, amelyek szorosan kapcsolódnak egymáshoz. [...] Általában ebben az értelemben a *honlap* vagy a *webhely* szavakat használjuk.

Tehát alapvetően három fogalom lefedésére használjuk a négy elnevezést. Az első fogalom főként informatikusok körében használatos: egy olyan fájl, amely az internetes oldalak arculatáért felelős. A második fogalom tulajdonképpen az angol *webpage* meghatározó jegyeit hordozza, azaz egy adott *website*-ot felépítő oldalakról van szó, amelyek egynél több fájl kapcsolódásából jönnek létre.

A harmadik pedig a *website* terminus meghatározó jegyeit hordozza magában. A magyar terminusok ezen értelmezés szerint a következőképpen ábrázolhatók (Wo = weboldal = weblap):

2. ábra. Honlap, webhely, weboldal (= weblap) a világhálón

A *honlap* és a *webhely* egymás szinonimái ebben az értelmezési keretben, akárcsak a *weboldal* és a *weblap*.

A Magyar értelmező kéziszótár 2003-as kiadása még nem tartalmazta egyik terminust sem, a Tinta Kiadó által 2006-ban megjelentetett Értelmező szótár viszont már tartalmazza a *honlapot* címszóként:

Honlap: azonos elérési út alatt található internetes tájékoztató oldalak összessége, illetve azok kezdőlapja

Szin. (idegen) weboldal, weblap

A *honlap* definíciójából többértelműsége lehet következtetni: az angol *website* fő meghatározó jegyei köszönnek vissza a definíció első feléből (lásd még Wikipédia 3. jelentés), valamint az angol *homepage* kezdőlapként, azaz egy *website* nyitóoldalaként vett jelentése. Szinonimái a *weboldal* és a *weblap*. Ebből következik, hogy a köznyelvben a *webhely* kiszorult ebből a fogalmi hálóból, míg a másik három terminus egymás szinonimáiként használhatók mind a *website*, mind a *homepage* fogalmának magyar elnevezéseként. A szövevényes terminológiai viszonyok mintha durva egyszerűsítésen mentek volna keresztül, hiszen az egyedi jegyek összeolvadásával egymás szinonimái lettek ezek a terminusok. A *webhely* jelentése pedig egyre inkább internetes tárhelyre szűkül.

Könnyen találunk erre bizonyítékot, ha egy kicsit szőrfölünk a világhálón. Az internetes oldalak olykor *Köszöntjük honlapunkon!*, máskor *Üdvözljük weboldalunkon!*, esetleg *Köszönjük, hogy felkereste weblapunkat!* köszöntéssel fogadják a látogatókat. Ha valaki szeretné saját magát vagy a cégét az interneten megjelentetni, akkor több vállalkozás szolgáltatásai közül választhat. Némi anyagi ellenszolgáltatásért cserében elkészítik neki *honlapját/weblapját/weboldalát*, azaz a *website-ját*. Egy újság⁸ egyoldalas hirdetésében mosolygó nőalak közli az olvasóval, hogy „*A férjem megajándékozott egy saját gasztronómiai honlappal*”, a lap alján pedig így szól a szlogen: „*Saját weboldal mindenkinek!*”.

5. Összegzés

Csak látszólag egyszerű feladat a *homepage*, a *website* és a *webpage* terminusok lefordítása magyarra. A fordító ugyanis nehéz helyzetbe kerül, amikor a forrásnyelv és a célnyelv terminológiai rendszere különbözik egymástól a terminológiai és a szemantikai normák eltérései miatt (Fóris 2005: 96). A szótárak sem bizonyulnak megbízható forrásnak, hiszen nem mutatnak egyező álláspontot sem a magyar elnevezések, sem a fogalmi jegyek tekintetében. A megfelelő fordításhoz enciklopédikus tudásra van szükség, azaz mindkét rendszert ismernie kell a fordítónak ahhoz, hogy ki tudja választani a helyes terminusokat (Fóris 2005: 96).

A „káosz” kialakulása többlépcsős folyamat volt. A *homepage* terminus magyarítási törekvéseinél nem foglalkoztak a fogalom lényegi jegyeivel, így a végül meghonosodott *honlap* fogalmának tartalma képlékeny, elnagyolt maradt. Egyes forrásokban még a *homepage* egyik jelentésének fogalmi jegyeit viselte magán, más forrásokban viszont már kibővült jelentéssel szerepelt, a *website* egészét foglalva magába. Időközben felbukkantak más magyar elnevezések is a *homepage*-re, közülük néhány a *website*-ra és a *webpage*-re adott fordítási javaslatok között is megjelent. A rendezetlen viszonyok (szaknyelvben és köznyelvben egyaránt) oda vezettek, hogy mára a köznyelvben szinonimaként használatos a *honlap*, a *weblap* és a *weboldal*, és ez félreértések forrása lehet.

SZAKIRODALOM

- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve. Internetezőők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Fóris Ágota 2005. *Hat terminológiai lecke*. Lexikográfia Kiadó, Pécs.
- Klár János – Kovalszky Miklós 1955. *Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései*. MTESZ, Budapest.
- Nagy Rózsa 1997. *Ottlap, honlap, s egyebek*. (on-line szakdolgozat) <http://www.lib.jgytft.u-szeged.hu/alknyelv/szakdolgozatok/cimlap.htm> (letöltve: 2008. 01. 15.).
- Szöllősy Éva 2006. Adalékok a számítógép terminus megszilárdulásának történetéhez. In: Fóris Ágota – Pusztay János (szerk.): *Utak a terminológiához*. Terminologia Et Corpora – Supplementum Tomus I. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely, 160–80.
- Tölgyesi János 1999. A számítógéppel és az internettel kapcsolatos fogalmak útja a köznyelv felé. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv az informatika korában*. MTA, Budapest, 143–54.

⁸ Story Magazin, 2008/2.

FORRÁSOK

- Eöry Vilma (szerk.) 2006. *Értelmező szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ila László (szerk.) *Angol–magyar informatikai értelmező szótár magyar angol szószedettel*. 2004. Panem Könyvkiadó, Budapest.
- Iványi Antal (szerk.) 2006. *Angol–magyar informatikai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Laczkó L. Balázs – Zsom László 2004. *Sales&Marketing Szakszótár* (Angol–Magyar–Angol. KJK-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest.
- Ország László – Magay Tamás 1998. *Angol–magyar nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

INTERNETES FORRÁSOK

- Google-kereső.
- Informatikai értelmező szótár
http://www.titoktan.hu/_raktar/biztonsag/InformatikaiErtelmezoSzotar.htm
(letöltve: 2008.01.15.)
- Internet értelmező kisszótár
<http://users.bart.nl/users/nickl/mikrosz.html> (letöltve: 2008. 01. 15.).
- Kovács László (1995) Ottlap vagy Honlap. http://dsd.sztaki.hu/people/laszlo_kovacs/homepage/hu (letöltve: 2008. 01. 15.).
- Magyar Honlap <http://www.fsz.bme.hu/hungary/>
- Vincze Tamás – Vajda János: Hálózati kislexikon. <http://www.kfki.hu/chemonet/hun/olvaso/lexikon/> (letöltve: 2008. 01. 15.).
- Wikipédia
Angol: www.wikipedia.com
Magyar: www.wikipedia.hu

Háhn Judit

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Gazdaságmódszertani Intézet
Szakfordító és Terminológia Tanszék

Sebestyén Árpád: Szülőföld és nyelvi hagyomány. Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 88. szám. Debrecen, 2009. 279 lap

1. Valószínűleg sokan vagyunk, akik szeretjük a december közepe körüli időszakot, hiszen akkortájt valahogy az év vége előtti ünnepek kiváltotta örömteli várakozás hangulatában telnek napjaink. Mindezt apró, kisebb-nagyobb, máskor talán szürkének tűnő hétköznapi események is képesek kiváltani, ha észrevesszük őket. Ettől lehetnek még szebbek az ünnepekre készülődés és a várakozás napjai.

Jómagam is – legutóbb 2009-ben – így voltam ezzel, amikor december közepén szinte karácsonyi ajándékként értékes küldeményt kaptam a debreceni egyetem rokon tanszékéről: Sebestyén Árpád legújabb könyvét, a *Szülőföld és nyelvi hagyomány* című kötetét, amelyet 80. születésnapjára állítottak össze és jelentettek meg kollégái. Régi szokásom szerint, ahogy időm engedte, rögtön végiglapoztam, és vártam a lehetőségre, hogy tüzetesen is elolvashassam. Már akkor elhatároztam, hogy – részben a szerző iránti elismerés és tisztelet, részben a kiadványban található írások tartalma, értékei miatt – ismertetést készítek róla.

2. A szerkesztői előszóban, amelyet Hoffmann István írt, tömör összefoglalást talál az olvasó arról a szerteágazó oktatói és kutatói tevékenységről, amelyet Sebestyén Árpád a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén fejtett ki. Ezt megelőzően pedig (a 40 éves kora előtti időszakban) korántsem könnyű, sok időt és energiát igénylő feladatokat vállalt magára: fonetikai laboratóriumot alapított, majd létrehozta és eredményesen vezette az Általános Nyelvészeti Tanszékét is. Rátermettsége, sokoldalúsága nemcsak oktatás- és kutatásszervezői tevékenységében mutatkozott meg, hanem jó néhány tantárgyra és több szakterületre kiterjedő oktató-kutató munkájában is. És ami ebben kezdetben esetleg hátrányt jelentett számára, az idővel előnnyé változott, és napjainkban már ritkaságszámba megy: a nyelvészeti oktatás és kutatás különböző területein egyaránt ott-honosan mozgó, igen képzett, országsszerte ismert és elismert szakember lett. Hogy könyveinek, tanulmányainak, cikkeinek témakörei milyen sokrétűek, azt jól mutatja tudományos és publicisztikai munkásságának azon összeállítás, amelyet a 70. születésnapjára megjelent köszöntő kötet tartalmaz, és amely 436 tételt foglal magában (vö. Magyar Nyelvjárások XXXVII. Debrecen, 1999, 17–40). Ez a publikációs jegyzék az azóta eltelt tíz évben további értékes, magas színvonalú írásokkal gyarapodott. Volt tehát miből válogatnia a *Szülőföld és nyelvi hagyomány* című kötet szerkesztőjének.

Sebestyén Árpád életpályájának alakulásában szülőfaluja, a Szatmár megyei Gacsály nyelvjárásának és népéletének, hagyományainak alapos ismerete fontos szerepet játszott. Tehetsége, szorgalma, helytállása segítette hozzá ahhoz, hogy fokról fokra sikeresen haladjon előre tanulmányában, majd abban is, hogy a debreceni egyetemre kerülve szép eredményeket érjen el oktató-kutató munkájában is. Egyetemi hallgatóként nagy hatással volt rá az akkoriban Debrecenben tevékeny-

kedő Bárczi Géza, akitől sokat tanult, és aki az oktatásban és kutatásban egyaránt jó irányban formálta, alakította szemléletét. Azt a szerepet, amelyet a felnevelő szülőfalu és hozzá való ragaszkodása, majd a debreceni egyetem nyelvészközössége kutatómunkája témaköreinek kiválasztásában betöltött, Hoffmann István – igen pontosan és találóan – a következőképpen fogalmazta meg: „Ebben az egyetemi légkörben Sebestyén Árpád hamar felismerte, hogy nagy kincs birtokában érkezett Debrecenbe: szülőföldjének, a szatmári Gacsálynak a nyelve számos megoldandó feladatot, szinte egész életre szóló munkát adott számára. Azt, hogy milyen értékes ez a nyelvi anyag, az ugyan-csak Szatmárból elszármazott korábbi jeles debreceni professzor, Csűry Bálint munkái és a tanszéken máig élő szellemisége is világosan jelezte neki. Bármivel is foglalkozott később Sebestyén Árpád, ez a szűkebb értelemben vett anyanyelvi örökség minden munkájában felsejlik, hol mint a nyelvi adatok kiapadhatatlan forrása, hol mint a nyelvész szakember nyelvi intuíciójának vagy éppen előadói, tanulmányírói stílusának a sziklaszilárd alapja” (5).

3. A kötetben közzétett cikkek, tanulmányok nagyrészt a földrajzi nevek és a nyelvjárások kutatásának témakörébe tartoznak. Írásainak tárgya általában is, az ittenieké pedig különösen – egyébként érthető okokból – nemegyszer a szűkebb páttriájához kapcsolódik. Ez olykor maga a szülőfalu, ezt példázza *A népi kendermunka Gacsályból* című munkája (23–58), amellyel a Csűry-iskola műfajteremtő újítását, a tárgykor-monográfiát követte, és valósította meg olyan eredményesen, hogy ez a dolgozata több kutató számára is mintául szolgált. Más esetekben pedig írásainak tárgya egy nagyobb tájegység (főképpen a Szamoshát) valamely nyelvjárási sajátságának a vizsgálata, amelyre *A -féle toldalék használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez* című tanulmányát (59–78), illetőleg a *Gondolatok a szamosháti nyelvjárás változásáról* című cikkét említhetem példának (141–58). A Sebestyén Árpád dolgozataiból készült válogatás és az ezek alapján választott *Szülőföld és nyelvi hagyomány* kötet cím is pontosan, találóan fejezi ki a szerző írásainak egyik fő motívumát, a felnevelő szülőfaluhoz és közelebbi-távolabbi környékéhez, Szatmár vidékéhez való ragaszkodást, amely sok-sok gyermek- és fiatalkori élményből, az életpályát is meghatározó ismeretanyagból táplálkozik, és tudományos munkásságában is megmutatkozik. Ezáltal a szerző sokat vissza tudott adni szülőföldjének, kutatási eredményeivel pedig egyszersmind a magyar nyelvtudományt is gazdagítani tudta. Aligha véletlen, hogy ez a két szakterület (a helynévgyűjtés és -kutatás, valamint a dialektológia) napjaink idősebb nyelvésznemzedéke jó néhány képviselőjének a munkásságában fontos helyet foglal el.

4. A kiadványt a *Földrajzi nevek Gacsályból* című dolgozat nyitja (7–22), amely szülőfaluja helyneveiből készült munkájának rövidített változata, és amely 1955-ben látott napvilágot Debrecenben. Ez a tanulmány több szempontból is igen értékes. A szerző ugyanis nemcsak teljességre törekvő élőnyelvi gyűjtést végzett, hanem – mint írja: követve a Csűry-féle hagyományt – emellett a község 162 szócikket magában foglaló névanyagát okleveles adatokkal is kiegészítette. Dolgozatának értékét anyaggazdagságán, részletességén kívül még az is nagymértékben növeli, hogy az egyes helynevekhez népi közléseket, névelletani szempontból is fontos észrevételeket fűz, és – ami korántsem könnyű – eredetükre, keletkezésükre is magyarázatot ad. Természetesen *Gacsály* nevének etimológiájával is foglalkozott, és ebben – Melich János véleményével szemben – Kniezsa István magyarázatát fogadja el, kiegészítve azt újabb adatokkal és meggyőző érveléssel is. Nemcsak maga a tanulmány mintaszerű és követésre érdemes mindmáig, hanem ezenkívül – több mint fél évszázad távlatából – megjelenésének időpontja is igen szerencsés volt. A földrajzi nevek gyűjtésének, kutatásának korábbi, egy-két évtizedig tartó lendülete ugyanis az 1940-es évek végén megtört, az ilyen irányú és csupán egy-két kutató által végzett tudományos tevékenység az 1950-es években népszerűtlen lett, és ebben csak a 60-as évek közepétől következett be kedvező változás. Hogy Sebestyén Árpád mindezt már akkor jól érzékelte, és a gyűjtőkre, kutatókra váró feladatokat is világo-

san látta, azt jól mutatják a dolgozatát záró sorai: „Sajnos, úgy látszik, hogy az utóbbi években aláhanyagolt az a lendület, amely a földrajzinév-kutatást a negyvenes években úgy felemelte. A MNy. körének egészséges és fontos kezdeményezése, melynek eredményeképpen egész sor tüzetes tanulmány született, mintha erejét veszítette volna. Újabb tudományos irodalmunkban az efféle kutatás koránt sincs a fontosságát és értékét megillető helyen. Pedig a mezőgazdaság átformálása által előidézett változások sok hasznos anyagtól fosztják meg a földrajzinév-gyűjtőt, másrészt viszont módot adnak az új, mai névadási módozatok megfigyelésére. Szükséges lenne tehát a minél szélesebb körű gyűjtőmunka, és természetesen a következtetések levonása is, hiszen ebből egy egész sor tudományág nyerne tápanyagot és felfrissülést” (22).

Hogy Sebestyén Árpád milyen elmélyült érdeklődéssel, milyen nagy hozzáértéssel kutatta a földrajzi nevek legkülönbözőbb témaköreit, részterületeit, azt meggyőzően mutatják a kötetbe került, különféle tárgyú névtani munkái. Az ide sorolható cikkei, tanulmányai beszédesen igazolják, hogy szerzőjük otthonosan mozog a helynévvizsgálat általános, elvi-elméleti vonatkozású témáiban, hiszen a korábbi eredményekhez újabb, figyelembe veendő adalékokkal, megközelítési móddal is hozzá tud járulni. Erről győzhet meg bennünket *A tulajdonnevek jelentésanához* című dolgozata, amely természetesen a tulajdonnevek többi csoportját is vizsgálati körébe vonja, és amelyben erőteljesen megnyilvánul általános nyelvészeti képzettsége, az elméleti kérdések iránti fogékonysága, vonzódása is (191–7).

A helynevek különböző tárgykörében más írásai is születettek. Így például saját, helyszínen szerzett tapasztalatait is felhasználva gyűjtésmódszertani problematikát tárgyal az *Egy s más a dűlőnévanyagról* (159–62) és az *Új utak a földrajzinév-gyűjtésben* (181–9) cikkeiben. A *Földrajzi neveink helyesírásához* című dolgozata pedig – különösen az oktatás követelményeit és általában a nagyközönség mindennapi helyesírási gondjait, problémáit is szem előtt tartva – foglalkozik a helynevekkel (215–28).

Végül a helynevek gyűjtésével, feldolgozásával kapcsolatban *A Csengeri járás földrajzi neveinek összegyűjtéséről* című cikkét említtem meg, amely 1975-ben a *Csengeri Krónikában* jelent meg, és öröndetes módon a válogatott tanulmányok kötetében is (163–9). Dolgozatában Sebestyén Árpád áttekintést adott arról a nagy jelentőségű kezdeményezésről, amely a helynevek gyűjtését és publikálását tűzte ki célul, és amely 1964-ben Zalából indult el, majd – helyenként megyei, másutt járási szervezésben és kiadásban gondolkodva – sokfelé (így pl. Szabolcs-Szatmárban is) hamarosan követésre is talált. A volt Csengeri járásban, szűkebb hazájában Sebestyén Árpád 1974-ben a földrajzi gyűjtésének és ellenőrzésének egy részét elvégezte. Mivel a munkálatok Szabolcs-Szatmár más járásaiban elakadtak, ezen írásának fontos figyelemfelhívó, mozgósító szerepe volt a folytatásra. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének jó néhány oktatója köszönetet és minden elismerést megérdemel azért, hogy végül is őt, szakmailag igen értékes kiadványban Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei napvilágot láttak. Az ötödik kötet Kálnási Árpád és Sebestyén Árpád közös munkájaként 1993-ban jelent meg. Helynévköteteikkel a debreceni nyelvészokollégák – természetesen másokkal (pl. a földrajzi nevek gyűjtésében, közzétételében és megjelenésében közreműködő szakemberekkel, önkéntes munkatársakkal és a publikálást támogatókkal) együtt – példát mutattak az összefogásra, amelyre napjainkban is nagy szükség lenne, mivel a helynevek gyűjtése és megjelentetése immár több mint egy évtizede országszerte megtorpant, nagyon visszaesett.

5. A tanulmánykötet többi írásának tárgya jórészt a nyelvjáráskutatás körébe sorolható. Ezek közül kettő, mégpedig *A tájnyelv mint stílus eszköz Móricz Zsigmond műveiben* (103–32) és a *Rózsa Sándor a „tájszólás kátyújában”* című tanulmánya (133–40) a dialektológia, a stilisztika és részben az irodalomtörténet határmezsgyéjén mozog, ezért mindenkor nagyobb olvasói réteg érdeklődésére tarthat számot. A szegedi egyetemen több évtized óta nyelvjárást is oktatva, Móricz és a nyelv-

járások kapcsolatát részletesen vizsgáló Sebestyén-tanulmány nálam mindig kötelező olvasmányként szerepelt, és mindenkor azt tapasztaltam, hogy a hallgatók szívesen, érdeklődéssel olvasták. Megítélésen szerint ehhez az írásához hasonlóan – a közvélemény nyelvjárásokról alkotott felfogásának pozitív irányban történő formálásában – fontos szerepet kaphatna a másik tanulmány is, amelyben Sebestyén Árpád a Rózsa Sándorról szóló Móricz-regény filmváltozatához fűzött vélekedésekkel kapcsolatban fogalmaz meg megszívlelendő, figyelemre méltó gondolatokat. Kiváló írónkat – érthető okokból – nagyon elszomorította, hogy a regény első kötetének megjelenése után (már 1941-ben) éles hangú bírálatok érték, hiszen – amint Sebestyén Árpád kifejti – Móricz „Népryelvi fordulatait, tájszólásosságát modorosságnak, alacsonyrendűségnek minősítették, következetlenségeit szinte kéjjel olvasták fejére. »Író a tájszólás kátyújában« – hirdette egyik kritikusanak cikkcíme. A nyelvi naturalizmus vádjával már jóval korábban is elmarasztalták Móriczot, s az egyik legfájóbb sebe volt egész életében, mert legfőbb törekvésének, az emberábrázolás belső, lélektani hitelességének elmarasztalását, meg nem értését érezte benne” (133).

A többi, már említett nyelvjárási tárgyú cikke mellett a *Hajdúszoboszló nyelvjárásának jellemzése* című, a kötetet záró tanulmányát (229–77) különösen értékesnek tartom, és – az egyes tájszólások különböző hang-, alak- és mondattani jelenségeinek az utóbbi időben országszerte bekövetkezett változásait figyelembe véve – követésre érdemes leírástípusnak tekintem, olyan nyelvjárás-leírásnak, amely a bemutatott tájnyelvi sajátosságok kellően részletes jellemzése és példaanyaga révén mintául szolgálhat a dialektológiai kutatások számára.

Összegzőképpen Sebestyén Árpád *Szülőföld és nyelvi hagyomány* című kötetéről azt állapíthatom meg, hogy megjelentetésével a magyar nyelvtudomány újabb, igen értékes könyvvel gazdagodott. A kiadványba került cikkek, tanulmányok kiválasztása jó, egy írást, amely valószínűleg valamilyen objektív okból maradt ki, mégis nagyon hiányolok belőle. Ez pedig *A szociolingvisztika elemei Csúry Bálint népryelvkutató iskolájában* című tanulmány, amely a Magyar Nyelvjárások XXVIII–XXIX. kötetében (1990-ben) látott napvilágot. Sebestyén Árpád ezen írása hiánypótló, amely tudománytörténeti vonatkozású, új eredményei révén az oktatásban és a kutatásban egyaránt alapvetően fontos munka. Szerzője ugyanis olyan ismeretanyagot, adalékokat tett közzé, amelyek meggyőzően mutatják, hogy a néhány évtized óta nálunk is teret nyert szociolingvisztikának Magyarországon is jelentős előzményei voltak, melyeket a hazai kutatók figyelmen kívül hagytak.

6. A hagyományok teremtésének, megőrzésének és továbbörökítésének a kisebb-nagyobb közösségek és a hozzájuk tartozó egyének életében mindig fontos szerepe volt. Erre is nagyon jó példa és minta Sebestyén Árpád életútja, tudományos pályája, amely a szülőfaluhoz, a szűkebb pátriához való ragaszkodás mellett a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke régi múltra visszatekintő tradícióinak megőrzését, folytatását egyaránt jelentette és jelenti még napjainkban is. Ennek ékes bizonyítéka, hogy a debreceni magyar nyelvészek tudományos vizsgálódásaik irányában, témaköreiben a nagy elődök nyomdokain haladnak, és kutatási eredményeiknek különböző kiadványsorozatokban való publikálását napjainkban is sikeresen folytatják. Ezeknek számát gyarapítja Sebestyén Árpád legújabb kötete, amelynek megjelentetéséért tanszéki kollégáit is dicséret és elismerés illeti.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

Szemerékényi Ágnes: *Szólások és közmondások*. – Osiris, Budapest, 2009. 1461 lap.

„Egy nemzeti köz-mondást örökre meghagyni halni nagyobb kár, mint mikor a’ Hódoltató Tábor egy ágyut el-veszt”

(Pálóczi Horváth Ádám 1819)

Nemrégiben látott napvilágot Szemerékényi Ágnes gyűjteményes munkája, amely a rövid, de sokatmondó „Szólások és közmondások” címet viseli. A kötet az Osiris Kiadó gondozásában jelent meg, s a 21. század egyik remekbeszabott sorozatának, a Tolcsvai Nagy Gábor által szerkesztett *Magyar Nyelv Kézikönyvtárának* újabb tagja.

Méltán állíthatjuk, hogy hiánypótló ez a közel ezerötyszáz oldalas antológia, s egyúttal alapvető kézikönyv, amely már csak terjedelme folytán is elismerést érdemel. Tartalma alapján bátran állíthatjuk, hogy nem nélkülözheti sem a művelt olvasó, sem pedig az igényes kutató.

Egyes etimológiai magyarázatok szerint a közmondások eredetileg utak szélén, útkeresztezésekben elhelyezett közhasznú feliratok lehettek, amelyek a vándort útja során végigkísérték. A közmondás ugyanakkor az allegóriának egy trópusa – vélte Diogenianos, a Hadrianus császár korában tevékenykedő jeles közmondásgyűjtő, a szakma *terminus technicus*ával élve – paroimiográfus. Általában a képes beszéd, a metaforák nyelvezetén szólnak meg ezek a stilisztikai eszközként és az argumentációban egyaránt alkalmazható szólásmódok. Ismeretüket fontosnak tartjuk, hiszen a kisiskolások olvasóstanításától kezdve az egyetemisták sokrétű képzéséig jelen vannak az oktatásban. Jelen vannak a közéletben, hiszen művelt politikus, író, költő, televíziós személyiség számára éppen úgy elengedhetetlenek, mint a retorika egyéb kellékei, amelyek alapján a pallérozott közönség „hegyaljai termésként” ízelheti a szószóló igényes megnyilatkozásait. A közmondások, szólások ismerete az ókortól kezdve a műveltség bizonyos fokmérőjének számított, s helyénvaló alkalmazásuk nem üres fecsegőként festette le a beszélőt, a retorikának mintegy kötelező elemeként szerepeltek egy-egy műben. Ma sincs ez másképpen, hiszen a közmondások értése, használata egyszerűsége műveltségünk mércéje, nem hiányozhatnak nyelvi, stilisztikai fegyvertárunkból. Kultúránkról árulkodik, felidézi olvasmányainkat, láttatja mindazt, ami megnyilatkozásaink eredője. Lényege a metaforikus kifejezőmód, amely asszociációs lehetőségei révén segít abban, hogy ki-mondjuk az igazságot, azt, amit valóban gondolunk. Az érzelmek széles skáláján – akár finom író-niával, akár maró gúnnyal – teszi lehetővé, hogy utalásunk célba érjen. Tekintélyt kölcsönöz beszédünknek, ha e közvélemény által elfogadott stílusesszókra hivatkozunk. Használata alkalmával azonban ismernünk kell a mértéket.

„A közmondások az emberiség pusztulása folytán elveszett bölcsességnek maradványai” (ford.: Ritoók Zs.) – írta Arisztotelész, aki maga is fontosnak tartotta, hogy e kincseket megőrizze az emlékezet. Az arisztotelészi peripatetikus iskola nagy érdeme, hogy a régmúlt e megnyilatkozásait gyűjteni kezdték. Számos *corpus* született, amelyek közül sok csupán közvetítéssel, más szerzők írásai nyomán maradhatott fenn. *Fata libellorum* – ahogyan a magyar közmondásgyűjteménynek is megvolt a maguk sorsa.

Szemerékényi Ágnes arra vállalkozott, hogy a magyar paroimiográfusok írásai alapján vonul-tassa fel a magyar nyelvben használatos közmondásokat, szólásokat. Lelkiismeretes munkája hozzásegít bennünket ahhoz, hogy valamennyi kiemelkedő magyar gyűjteményt megismerjük. Álljon itt csupán néhány jeles név ízelítőül a szerző által felhasznált szakirodalomból: Baranyai Decsi János (1598), első neves magyar kutatónk, aki Európában is úttörőnek számított a közmondások gyűjtése terén. Őt követik Pázmány Péter (1613), Szenczi Molnár Albert (1621), Kis Viczay Péter (1713) ragyogó munkái, majd Baróti Szabó Dávid (1803), Pálóczi Horváth Ádám (1819) írásai. A kötetben helyet kap egyszerűsége Dugonics András (1820), Ballagi Mór (1850), Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek, Sebesi Jób (1882), Almásy János (1890), Margalits Ede (1896), Berze Nagy